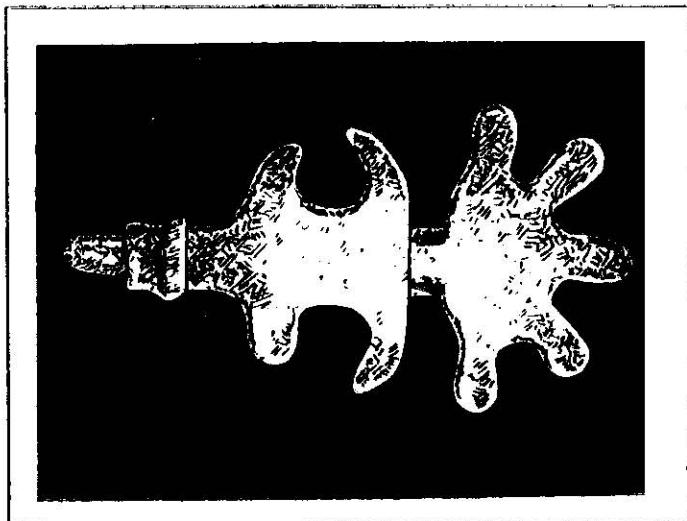

АРХЕОЛОГІЯ

42 * 1983

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Гудкова А. В. Поселения первых веков нашей эры в степях Северо-Западного Причерноморья	3
Черняков И. Т., Шмаглий Н. М. Деревянные псалтии ямной культуры	10
Приходнюк А. М. Формирование славянских древностей раннего средневековья в Среднем Поднестровье (По материалам раскопок на Луке-Каветчинской)	16
Орлов Р. С. Художественная металлообработка в Киеве в X в.	28

Публикации и сообщения

Берг Д. Я. Новый тип печатки Олега-Михаила	41
Петегирич В. М. Памятники времени нашествия золотоординцев на Галицкую землю	47
Костенко Ю. В. Памятники зарубинецкой культуры на Трубеже	51
Шевченко Ю. Ю. Керамика первых столетий нашей эры из пригородов Чернигова	63
Брайчевская Е. А. Фрески Кирилловской церкви XII в. как источник для изучения древнерусской одежды	65
Баран Я. В. Жилища-мастерские на поселении Рацков I	73
Журавлев А. П. Костные остатки млекопитающих в Ольвии и на Березани (Исследования 1972—1976 гг.)	80

Критика и библиография

Аулих В. В. А. М. Приходнюк «Археологические памятники Среднего Приднепровья VI—IX вв. н. э.»	85
Охрана археологических памятников	
Савчук А. П. Раннеславянское поселение вблизи Переяслава-Хмельницкого	88
Телегин Д. Я., Круц В. А., Степанчук В. М. Из работ экспедиции «Славутыч» в 1979 г.	90
Список сокращений	96

42 АРХЕОЛОГІЯ

ЗАСНОВАНО в 1971 р.

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ ЗВІРНИК

КІЇВ НАУКОВА ДУМКА 1983

ЗМІСТ

Статті

Гудкова О. В. Поселення перших століть нашої ери в степах Північно-Західного Причорномор'я	3
Черняков І. Т., Шмаглій М. М. Дерев'яні псаляї ямної культури	10
Приходнюк О. М. Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя в Середньому Подніпров'ї (За матеріалами розкопок на Луці-Каветчинській)	16
Орлов Р. С. Художня металообробка у Києві в Х ст.	28

Публікації та повідомлення

Берг Д. Я. Новий тип печатки Олега-Михайла	41
Петегирич В. М. Пам'ятки часу навали золотоордынців на Галицьку землю	47
Костенко Ю. В. Пам'ятки зарубинецької культури на Трубежі	51
Шевченко Ю. Ю. Кераміка перших століть нашої ери з околиць Чернігова	63
Брайчевська О. А. Фрески Кирилівської церкви XII ст. як джерело для вивчення давньоруського одягу	65
Баран Я. В. Житла-майстерні на поселенні Рацків I	73
Журавльов О. П. Кісткові рештки ссавців в Ольвії та на Березані (Дослідження 1972—1976 рр.)	80

Критика та бібліографія

Ауліх В. В. О. М. Приходнюк «Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е.»	85
--	----

Охорона археологічних пам'яток

Савчук А. П. Ранньослов'янське поселення поблизу Переяслава-Хмельницького	88
Телегін Д. Я., Круц В. О., Степанчук В. М. Із робіт експедиції «Славутич» у 1979 р.	90

Список скорочень	96
----------------------------	----

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, материалы по охране памятников истории и культуры.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов исторических факультетов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії археології, публікацій та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, матеріали про охорону пам'ятників історії та культури.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів історичних факультетів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), В. Д. Баран, С. М. Бібіков, Ю. М. Захарук, П. І. Кашишковський, С. Д. Крижницький, М. П. Кучера, Є. В. Максимов (заступник відповідального редактора), Т. І. Латуха (відповідальний секретар), О. Л. Стешенко, Д. Я. Телегін, О. П. Черниш, Б. А. Шрамко

Редакція літератури з соціальних проблем зарубіжних країн, археології та документалістики

О. В. ГУДКОВА

Поселення перших століть нашої ери в степах Північно-Західного Причорномор'я

До недавнього часу поселення перших століть нашої ери в степах від Південного Бугу до Пруту та Дунаю були відомі в основному з розвідок. В історії землеробського населення цієї території спостерігався хіатус, що охоплював період від часу існування поселень IV—III ст. до н. е. (наприклад, Південне, Миколаївка на Дністровському лимані, Градениці та ін.) до появи пам'яток черняхівського типу. Розрив становив 300—400 років залежно від того, відносити нижній хронологічний рубіж черняхівської культури до II чи до III ст. н. е.

Появу в степах населення черняхівського (або подібного йому) типу звичайно пояснювали його просуванням з півночі, з лісостепу. Раніше всі пам'ятки першої половини I тисячоліття н. е. сприймались як єдине ціле. Питання про належність їх до черняхівської культури дослідники вирішували по-різному¹, загальновизнаним було їх співвідношення лише з черняхівськими. Тепер внаслідок розширення археологічних досліджень у степах на захід від Дністра виникала можливість деякого уточнення історії землеробського населення в римський час. На початку 60-х років М. М. Шмаглій вперше по-новому розглянув це питання. На основі матеріалів своїх розвідок на захід від Дністра в Кілійському та Татарбунарському районах Одеської області він поділив знайдені тут поселення згідно з характером зібраної на них кераміки на античні та черняхівські². Але думка про можливість такого розчленування не була ним ні спеціально розвинута, ні аргументована. Неоднорідність пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. в приморській частині межиріччя Дністра та Дунаю відмічав також І. Т. Черняков. Усі відомі тут поселення цього часу він відніс до черняхівських, але половину з них (61 із 124) виділив в особливу групу. На них, за його даними, знайдено лише уламки римських амфор II—III ст. н. е., але відсутня гончарна сіроглинняна кераміка, характерна для поселень черняхівського типу³. Вивчення належності цих пам'яток до черняхівських було піддано критиці⁴. Спостереження М. М. Шмаглія продовжила Н. М. Кравченко, яка в Кілійському та Ізмаїльському районах Одеської області з п'ятнадцяти пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. лише чотири віднесла до черняхівських⁵. Інші відрізнялися від черняхівських і з деякою долею ймовірності були зіставлені з римськими шарами Тіри та Ольвії.

Судільні розвідки, які проводили в Задніпров'ї в Саратовському, Кілійському, Арцизькому, Білгород-Дністровському районах та част-

¹ Гудкова А. В. К истории культурной атрибуции памятников черняховского типа в степной зоне СССР. — МАСП, 1979, вып. 8.

² Шмаглій Н. М. Разведка в зоне строительства Придунайской (Татарбунарской) оросительной системы в 1963 г. — КСОГАМ за 1963 г., 1963, с. 51.

³ Черняков И. Т. Памятники черняховской культуры в приморской части междуречья Дуная и Днестра (материалы к археологической карте). — МИА, 1967, № 139, с. 197—204.

⁴ Махно Е. В. Об основных задачах картографирования черняховской культуры в связи с выделением локальных вариантов. — КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 61.

⁵ Кравченко Н. М. К изучению памятников черняховского типа в степях Северо-Западного Причерноморья. — МАСП, 1971, вып. 7, с. 65—70.

ково на території інших районів⁶, а також аналіз матеріалів інших дослідників повністю підтвердили існування двох різних груп поселень першої половини I тисячоліття н. е. Одна з них — давно відомі пам'ятки черняхівського типу, друга — більш ранні, що в хронологічному відношенні передують черняхівським. До недавнього часу відомості щодо останніх були дуже обмеженими. Становище дещо змінилося після того, як в 1975 р. почалися стаціонарні розкопки на поселенні та могильнику Молога II, що велися чотири роки⁷. Уперше став відомим новий матеріал в комплексі, в результаті вивчення якого стало можливим виділити пам'ятки дочерняхівського типу.

Молога II розташована на західному березі Дністровського лиману в 15 км на північ від стародавньої Тіри. Одночасність існування поселення і могильника, що територіально змикаються, доводить повна ідентичність керамічного та речового матеріалу. Тому дату могильника, яку встановили по багатьох хронологічно чітко визначених речах, можна поширити також на поселення. Основою датування могильника є металеві прикраси. Аналіз їх показав, що могильник функціонував протягом всього II ст. н. е.⁸ Можливо, що його хронологічні рамки навіть дещо ширші і його можна датувати кінцем I—початком III ст. н. е. Червоно-лаковий римський посуд з поселення та могильника має ту саму дату. Час існування пам'ятки визначається також знахідкою на поселенні двох римських монет. У шарі виявлено динарій Антоніна Пія (138—161 рр.), а на поверхні — тірський дупондій імператора Коммода (180—192 рр.) початку його влади⁹.

Поселення Молога II щільно забудоване кам'яними будинками. Спосіб їх побудови та деталі плану нічого не дають для датування і визначення культурної належності пам'ятки, тому що мають аналогії як пам'ятки черняхівського типу на всій території від Дніпра до Дунаю (наприклад, на сході цієї зони — поселення на Інгульці, а на заході — Фурманівка I), так і на пам'ятках рубежу ери і перших століть нашої ери (наприклад, «пізньоскіфські городища» нижнього Дніпра, Петухівка II, Радсад та ін.).

Будинки Мологи споруджено в традиціях кам'яного домобудівництва місцевого населення Північного Причорномор'я.

Керамічний комплекс складається з уламків римських амфор, ліпного посуду, кружальних сіроглинняних посудин (лощених, нелощених та шерехатих) і незначної кількості гончарного червоно-лакового і червоно-лакового посуду, звичайного для римських шарів у містах Північного Причорномор'я. Кількісне співвідношення цих груп кераміки подано в таблиці. Серед амфор повністю відсутні форми рубежу ери — I ст. н. е. (немає жодної двохствольної ручки). Лише поодинокі ніжки можна віднести до кінця I ст. Із більш пізніх амфор звичайними знахідками є червоно-лаковані з жолобчастими вінцями та реберчатими в розрізі ручками, що відносяться до II—III ст. н. е.¹⁰ Масова знахідка — уламки світлоглинняних вузькогорлих амфор II—III ст., очевидно, іх більш ранніх варіантів. У червоно-лакованій кераміці по фрагментах можна визначити одноручні глеки на високому піддоні¹¹. Є вінця великих тазів або корчаг. Крім того, виявлено уламки античних дворучних каструль з тулубом, вкритим горизонтальним рифленням. Дрібний посуд представлено в основному фрагментами червоно-лаковано-

⁶ Кравченко Н. М. Памятники черняховского типа в Буджакской степи. — В кн.: Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг. Київ, 1967, вип. 1, с. 227.

⁷ Гудкова А. В. Поселение и могильник римского времени Молога II. — В кн.: АС в 1975 году. М., 1976, с. 319; Гудкова А. В. Раскопки поселения и могильника римского времени Молога II. — АС в 1976 г. М., 1977, с. 285.

⁸ Гудкова А. В., Русsova A. B. Металлические украшения из могильника римского времени Молога II. — В кн.: Исследования по античной археологии Юго-Запада УССР. Київ, 1980, с. 17.

⁹ Принадлежність монет визначив П. С. Кащенковський.

¹⁰ Зеест И. Б. Керамическая тара Боспора. — МИА, 1960, № 83, табл. 37, 91 б, 93.

¹¹ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. — Київ, 1976, с. 101, табл. X, 17, 18.

Таблиця. Співвідношення груп кераміки на пам'ятках Задністров'я (в %)

Група	Дочерняхівські пам'ятки			Пам'ятки черняхівського типу			
	Молога	Вовча Балка	Холмське	Холмське	Главани	Дракула	Фурма- нівка
Амфори	66	32,4	40	20	3,8	21,8	27
Червоноглиняна гончарна	3	3,3	3	5	2,1	1,8	2
Сіроглиняна гончарна	12	8,1	3	58	91,7	61,5	68
Ліпна	13	56,2	54	17	2,4	14,9	3

них та червонолакових чаш та мисок, овальних рибних блюд та кубків. Уся ця кераміка, що не має ознак місцевої культури, і амфори характеризують час існування поселення, його економічні та культурні зв'язки. Сіроглиняна гончарна кераміка, можливо, в етнокультурному відношенні дещо більш інформативна. Але це її значення значною мірою занижено тим, що вона є явищем провінціально-римської культури. Навряд чи викликає сумнів думка про те, що саме ліпний посуд, безумовно створюваний на місці, найбільш консервативний за своїми ознаками, має головне значення для встановлення місцевих ознак в керамічному комплексі. Проте в побутовому посуді Мологи кількісно він переважає.

Велике значення для визначення культурного вигляду мешканців поселення Молога має поховальний обряд. На могильнику цього поселення знайдено земляні склепи з колективними похованнями з трупопокладенням та поодинокі поховання в простих ґрунтових ямах. Поховання в склепах здійснювали протягом довгого часу, про що свідчить зсув кістяків, раніше похованих. Виявлено також поховання в дерев'яних обкладинках, імітуючих гробы, на органічній підстилці та з покриттям з кусків кори. Частину похованих покладено прямо на долівку. Склепи не були пограбованими, і в них знайдено численний поховальний інвентар: римську червонолакову та місцеву ліпну кераміку, металеві прикраси (фібули, підвіски, амулети, кільця, дзвоники та ін.), намисто, скляні бальзамарії, дерев'яну піксиду з білілами, грудочки рум'ян, ножі, бруски. Не заглиблюючись в аналіз поховального сбруяду, слід констатувати, що він знаходить багато аналогій як в деталях, так і в загальних рисах в Північному Причорномор'ї на могильниках місцевого населення римського часу від Боспора до Ольвії та в Криму (некрополі Кеп, Тірітаки, Фанагорії, Чорнореченський могильник, Золота Балка, Тузли, Скалисті III, Завітне, Козирка). Слід особливо відмітити, що найбільш яскраві та численні аналогії інвентарю поховань та поховального обряду дають скіфські пам'ятники, наприклад Золота Балка. Поховальний ритуал мешканців Мологи з черняхівським не має нічого спільногого.

Культурний вигляд мешканців Мологи відповідає нашим уявленням про жителів сільськогосподарської околиці великих міст римського часу в Північному Причорномор'ї. Це населення знаходилося під впливом античної цивілізації, а його матеріальна культура лише частково зберігала свої специфічні риси. У зв'язку з тим, що Молога — поки що єдина розкопана пам'ятка цього часу, її матеріали деякою мірою сприяли виявленню в степах дочерняхівських поселень.

Аналіз матеріалів розвідок у степовому Задністров'ї дає можливість попередньо виділити з числа відомих у межах степової частини Одеської області приблизно півтисячі пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., близько 130 поселень, подібних за ліпною керамікою до Мологи. Але ці цифри не остаточні. Проведений останнім часом спеціальний огляд ряду поселень, які були віднесені раніше до черняхівського типу, довів помилковість цього визначення. Без перевірки матеріалів усіх пам'яток I тисячоліття н. е. робити висновок про кількісну від-

повідність об'єктів обох груп було б передчасно. Поки що розвідки дають більше матеріалів про пам'ятки, подібні до Мологи. Нещодавно Ізмаїльська новобудовна експедиція провела дослідження ще кількох пам'яток дочерняхівського типу. Одна з них, Вовча Балка, розташована на корінному березі Дунаю в Ізмаїльському районі¹², друга — Холмське II — на плато та в верхній частині схилу на правому березі р. Ташлик при її впадінні в озеро Китай (Арцизький район)¹³. У 1979 р. вивчалися поселення Старі Трояни III на західному березі озера Китай та поселення Головани IV на правому березі р. Алияга, відомі раніше як поселення з римськими амфорами.

Сучасний рівень знань дає можливість проаналізувати кераміку цих пам'яток. Оскільки вони виділені нами із сукупності пам'яток черняхівського типу в степу, то звідси випливає необхідність порівняти матеріал обох груп пам'яток. Вони мають одинаковий склад керамічного комплексу: римські амфори, сіроглинняний та червоноглинняний гончарний посуд, ліпні посудини. На пам'ятках перших століть нашої ери кількість амфор дуже велика (таблиця), що добре помітно, якщо навіть не брати до уваги Мологу, розташовану поряд з Тірою. Слід нагадати, що І. Т. Черняков відмічав наявність саме римських амфор у підйомному матеріалі на цих пам'ятках. Це дійсно так. При огляді їх під час розвідки привертає увагу велика кількість уламків амфор. На поселеннях черняхівського типу, що розкопані в степах Задністров'я, амфори становлять значно меншу частину керамічного комплексу (таблиця). Мінімальна кількість амфор на дочерняхівському поселенні Вовча Балка дорівнює 32,4 %, а максимальна — на поселенні черняхівського типу Фурманівка I — 27,86 %.

Сіроглинняний гончарний посуд на пам'ятках обох груп багато в чому однаковий. Подібність спостерігається в ряді форм, характері глиняного тіста, прийомах формовки, обпалювання та способах обробки поверхні. Усе це знаходить повні аналоги в сіроглинняній гончарній кераміці міст Північного Причорномор'я в римський час. Ця подібність пояснюється тим, що такий сіроглинняний посуд є частиною матеріальної культури римських провінцій, яка одержала широке розповсюдження у різних групах населення Європи в першій половині I тисячоліття н. е. Складається враження, що більша частина цієї кераміки практично непридатна для етнокультурних спостережень. Вона характерна також для черняхівської культури, оскільки остання є провінціальноримською. Отже, при зіставленні сіроглинняної кераміки обох груп степових пам'яток простежується часткова своєрідність. Для черняхівських пам'яток вона виявляється в існуванні таких форм посуду, як триручні вази, гранатовий вузькогорлій глек з підкресленою біконічністю тулуба, кубки, зерновики, кухлі. Специфічними прийомами обробки поверхні цієї кераміки є косі канелюри, горизонтальні фасетки на ребрі, штампований та нанесений зубчатим колесиком орнамент. Усі ці форми посудин та прийоми орнаментації відсутні в сіроглинняній кераміці пам'яток типу Мологи, а лінійний проложений орнамент рідший та бідніший, ніж на черняхівській кераміці. Він зводиться майже виключно до горизонтальної ламаної або хвилястої лінії та косої сітки. Крім того, на цих поселеннях виділяється невелика група сіроглинняних посудин з дуже темною, чорнуватою матовою або слабо лощеною поверхнею, які мало схожі до черняхівської кераміки. Форми цих посудин поки що не реконструйовані. Очевидно, специфічним слід вважати і малу кількість сіроглинняного посуду, що навіть на Молозі становить близько 12 %.

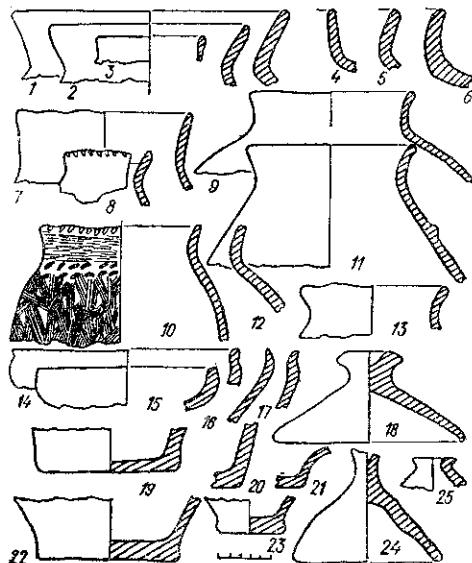
¹² Чуботаренко Г. Ф. Отчет о раскопках, проведенных Измаильской археологической экспедицией ИА АН УССР в 1976 году в Измаильском и Килийском районах Одесской области. Хранится в Измаильском музее А. В. Суворова; Гудкова А. В., Черняков И. Т. Полевой отчет о работе Измаильской новостроечной экспедиции в 1977 году. — НА ИА АН УССР, 1977/21.

¹³ Гудкова А. В. Отчет о раскопках поселения и могильника римского времени Молога II в 1979 г. — НА ОАМ, 1978.

У той же час на поселеннях черняхівського типу, наприклад в Буджаці, кількість його коливається від 58 до 91,8%.

Як і можна було чекати, дуже показовою з точки зору відмінності керамічних комплексів обох груп пам'яток є ліпна кераміка. На пам'ятках черняхівського типу її кількість незначна: найбільша на поселенні Холмське I — 17%, а на досліджуваних поселеннях число її уламків коливається від 19% на Молозі II до 56% на Вовчій Балці. Якщо не враховувати амфор, то ліпний посуд був найбільше поширеним у побуті мешканців цих поселень. Він має свої специфічні ознаки. Цю кераміку виготовлено з тіста з дуже великим вмістом крупнозернистого шамоту з тих же посудин. Глина в тісті є лише зв'язуючим матеріалом. Внаслідок цього керамічна маса дуже груба. Обпалювання виробів в основному досить рівномірне. Колір уламків кераміки коричнево-сірий. Світлі плями на поверхні посудин не інтенсивні і трапляються не часто. Лише незначна частина фрагментів має на зламі різниколірні прошарки, що свідчить про нерівномірність обпалювання. Очевидно, воно проводилося в побутовій печі. Переважаючою формою цього посуду є горщики (рисунок, 1—13). У них невелика шийка, що розходитья до верху або пряма. Вінця спеціально не профільовані і мають вигляд звичайної закраїни, дуже часто зрізаної по горизонталі. Горловина переходить в тулуб різким перегином, який особливо помітний всередині посудини. Плічка різко розширені й опуклі. Саме на цю частину горщика припадає його найбільший діаметр. У багатьох посудин денце масивне. В інших випадках придинна частина різко звужена і стінки на висоту в 1—2 см ідуть майже по вертикальні, утворюючи своєрідний піддон, а денце виявляється маленьким. Орнамент на ліпній кераміці трапляється рідко. Звичайно це косі насічки та заглиблення по краю вінець, інколи — на плічках. Часто на плічках бувають виступи-защипи (рисунок, 11) або ями-вм'ячини. Характерний прийом обробки поверхні у деякої частини посудин — розчіси зубчастим штампом (рисунок, 10), нанесені хаотично, не тільки зовні, але інколи і всередині. Крім горщиків, дуже поширеною та характерною знахідкою є конічні кришки з грибоподібною ручкою зверху (рисунок, 18, 24, 26). Трапляються уламки ліпних мисок та глеків (рисунок, 14—17).

Ліпна кераміка на пам'ятках черняхівського типу Задністров'я в основному відома з фрагментів. Цілі форми виявлено лише на поселенні Нерушай¹⁴ та могильнику Холмському. Переважають горщики різноманітної форми. Горловина дуже низька, злегка відігнута назовні, інколи — вертикальна. Плічка пологі, вінця у вигляді закругленої нерівної закраїни, спеціально не профільовані. Максимальне розширення тулуба — на середині висоти посудини, інколи дещо вище. Денце іноді слабо виділене ззовні за рахунок домазування глини на поверхню, на якій ліпили посудини. За матеріалами Нижнього Дніпра Е. О. Симо-

Кераміка дочерняхівських пам'яток:

1—4, 6, 14, 15, 19, 22 — поселення Вовча Балка; 5, 12, 18, 25 — поселення Холмське II; 7—11, 13, 16, 17, 20, 21, 23, 24 — поселення Молога II.

¹⁴ Кравченко Н. М. К изучению памятников черняховского типа... — МАСП, 1971, вып. 7, с. 55—56.

нович вважає цю форму типовою для степових пам'яток¹⁵. Часом трапляються баночні посудини з такою самою горловиною. Глинняна маса груба, комкувата, з невеликою кількістю крупнозернистого шамоту ліпної кераміки. Не виключено, що грудкуватість пояснюється домішкою сухої глини¹⁶. Обпалювання проводилося на відкритому вогні. Пофарбованість поверхні плямиста, уламок кераміки на зламі чорний. Ні разу не спостерігались яка-небудь спеціальна обробка поверхні та орнамент.

Про речовий матеріал обох груп пам'яток робити висновок досить важко. Обсяг розкопок на досліджуваних поселеннях недостатній для категоричних висновків. Досі на цих поселеннях поки що невідомі кістяні гребені та конічні кістяні підвіски, характерні для черняхівської культури. Підв'язні фібули з могильника Молога II подібні до таких самих із черняхівських пам'яток. Але їх, як імпорт, навряд чи можна вважати визначальними з точки зору культурної атрибуції конкретної пам'ятки. Кам'яні бруски різноманітні. На Молозі та аналогічних пам'ятках вони плоскі, видовжені, з просвердленим отвором для підвішування на одному з кінців. На степових поселеннях черняхівського типу вони мають вигляд дуже спрацьованого в середній частині паралелепіпеду із заглибленнями, зробленими для заточки шил або яких-небудь подібних знарядь. Отворів на цих брусках немає.

Порівняти домобудівництво ми поки що не можемо, оскільки на досліджених поселеннях, крім Мологи II, його залишки не знайдено. Наскільки показова в цьому відношенні Молога II з її кам'яними будинками, досі не з'ясовано. Поселення Вовча Балка та Холмське II повністю розорали. Залишків будинків не виявлено, а розкопками зафіксовано майже виключно господарські ями, заповнені керамікою та кістками тварин. У поселеннях же черняхівського типу Задністров'я зафіксовано кам'яні (Фурманівка I, Главани, Холмське I), каркасні наземні (Нерушай, Нагорне II) та, можливо, напівземляночні (Нагорне II, Фурманівка I, Дракуля) житла.

Хронологічне співвідношення обох груп пам'яток ще не вияснено остаточно. На всіх досліджених поселеннях, крім Мологи II, не знайдено матеріалів, які можна точно датувати. Початкова межа часу їх існування не може бути нижчя, ніж Мологи, тому що відсутні амфори рубежу ери I і ст. н. е. Верхня дата менш конкретна, тому що хронологічно точно не визначена. Немає впевненості, що верхню дату слід обов'язково поширювати на всі пам'ятки. Не виключена можливість їх існування і в III ст.

Визначення культурної належності виділеної групи пам'яток на сучасному рівні їх вивчення може бути лише гіпотетичним, тому ми поки обмежуємося лише виділенням і загальною характеристикою цього археологічного феномену.

Ареал пам'яток Північно-Західного Причорномор'я не можна визначити з повною точністю. Вони знайдені по всьому степовому Задністров'ї в межах Одеської області. Поки що немає будь-яких загальноісторичних чи теоретичних міркувань, які переконували б у неможливості їх існування в степовій частині Молдавії. Швидше, навпаки, Е. А. Рікман 206 поселень цього району визначає як черняхівські¹⁷. Для 33 пам'ятників з цього числа підйомний матеріал не охарактеризованій. Шістнадцять із врахованих ним пам'яток по наявному опису кераміки подібні до тих, які ми розглядаємо¹⁸. На них відмічено лише уламки римських амфор, іноді в поєданні з невиразними уламками

¹⁵ Симонович Э. А. Лепная посуда памятников черняховской культуры Нижнего Днепра. — КСИИМК, 1957, вып. 68, с. 15, 16, рис. 5, 1, 2, 4, 6, 7.

¹⁶ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978, с. 108.

¹⁷ Рикман Э. А. Памятники сарматов и племен черняховской культуры. — Археологическая карта Молдавской ССР, 1975, вып. 5, с. 170.

¹⁸ Рикман Э. А. Памятники сарматов и племен черняховской культуры. — Археологическая карта Молдавской ССР, 1975, вып. 5, с. 115, 116, 143, 150, 153, 157, 173, 447, 470, 474, 475, 479, 500, 601, 605, 611.

ліпного посуду. Останнім часом у степовій частині Молдавії виявлено пам'ятки римського часу, що відрізняються від черняхівських¹⁹. Іх керамічний комплекс дуже схожий з описаним пізньоскіфським. Обряд поховання — лише кремація з різними формами поховання останків.

Про можливість існування подібних пам'яток у степах між Бугом і Дністром у першій половині I тисячоліття можна лише здогадуватися, бо цей район вивчений ще недостатньо. Тут в даний час вдалося врахувати близько сотні пам'яток цієї доби. Розкопувалися поселення і могильники лише черняхівського типу. Виключення становить одне поселення поблизу обсерваторії в с. Маяки на східному березі Дністровського лиману, відкрите випадково під час робіт на розташованому поблизу курганному могильнику²⁰. У зібраному на поверхні матеріалі та в кількох господарчих ямах тут виявлено ліпну кераміку пізньоскіфського типу. Частина врахованих пам'яток майже не піддається культурно-хронологічній інтерпретації. Це стосується розвідок М. С. Синіцина, який в 50-х роках планомірно і систематично оглянув береги Кульчицького лиману, околиці Одеси і зафіксував пам'ятки на території самого міста²¹. Але термінологія, що застосовувалася ним для позначення культурної і часової принадлежності відкритих пам'яток, виявила недостатньо чіткою для виділення об'єктів перших століть нашої ери. Це стосується насамперед тих поселень, які М. С. Синіцин відніс до скіфо-сарматського часу. Колекція піднятого матеріалу із його розвідок, на жаль, майже не збереглася, що робить неможливим уточнення цього визначення камеральними методами. Очевидно, потрібен повний збір матеріалів на поселеннях. Згідно зі звітами про розвідки²², на досліджуваній території вдається виділити 15 поселень, на яких виявлено уламки амфор римського часу та іноді невиразні фрагменти ліпного посуду. По аналогії із Задністров'ям можна передбачити, що ці пам'ятки відрізняються від поселень черняхівського типу.

Для визначення культурно-історичного місця групи пам'яток, що розглядаються, природно спробувати зіставити їх матеріальну культуру з сарматською. У степах Задніпров'я в сарматських похованнях трапляються поодинокі ліпні горщики і конічні кришки, аналогічні подібним з дочерняхівських поселень (могильники поблизу с. Огороднє)²³. Далі на захід такий матеріал відомий в Мунтенії, наприклад в сарматському похованні № 148 на могильнику Таргшор, де виявлено горщик із зубчатими розчосами на тулубі²⁴. Подібний посуд відомий також із сарматських підмогильних поховань на р. Молочній²⁵. Однак наскільки вони типові для сарматів, визначити важко. Деякі поодинокі знахідки суперечать цьому. Так, М. І. Вязьмітіна горщики із поховань на р. Молочній пов'язала не з сарматами, а з керамікою нижньодніпровських городищ²⁶. Показово і те, що обряд поховання населення Мологи не

¹⁹ Шербакова Т. А. Памятники римского времени в зоне Буджакской степи. — В кн.: Тез. докл. XVIII конф. ИА АН УССР. Днепропетровск, 1980.

²⁰ Повідомлення Е. Ф. Патокової. Кераміка зберігається у фондах ОАМ.

²¹ Синіцин М. С. Дослідження скіфо-сарматських пам'яток під Одесою у 1946 р. — АП УРСР, 1959, т. 2, с. 149—165; Синіцин М. С. Карта поселень і городищ між гирлами Дністра і Південного Бугу скіфо-сарматського часу. — НЗ ОДПУ, 1955, т. 10, с. 33—61.

²² Загинайло А. Г. Звіт про археологічні роботи в Ширяєвському районі Одеської області в 1972 р. — НА ІА УРСР, 1972/69; Загинайло А. Г. Звіт про польові археологічні розвідки в Біляєвському і Овідіопольському районах Одеської області в 1973 р. — НА ІА АН УРСР, 1973/60; Загинайло А. Г. Звіт про археологічні розвідки в 1975 р. Березовському, Миколаївському, Котовському, Красноокнянському районах Одеської області. Зберігаються на кафедрі історії стародавнього світу і середніх віків ОДУ.

²³ Суботін Л. В., Загинайло А. Г., Шмаглій М. М. Кургани у с. Огороднє. — МАСП, 1970, вып. 6, с. 148, рис. 13, 5; с. 149, рис. 14, 2.

²⁴ Diacony Ch. Despre sarmati la Dunarea de jos in lumina descoperirilor de la Tigrisor. — SCJV, 1963, 14, N 2, р. 327, fig. 11, 2, 8.

²⁵ Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Є. Ф. та ін. Кургани біля с. Новопилипівка і радгоспу «Аккермен». — АП УРСР, 1960, т. 8, с. 76, рис. 62, 5; с. 81, рис. 62, 6; с. 87, рис. 68, 14.

²⁶ Вязьмітіна М. І. Вивчення сарматів на території Української РСР. — Археологія, 1953, 8, с. 67.

має виражених сарматських рис. Процес осілості сарматів і появи у них поселень (як це відомо по дослідженнях в Молдавії), на дослідженні території археологічно поки що не засвідчено. Слід відзначити, що в матеріальній культурі описаних поселень не помічено гето-дакійські риси.

Виділення в степах Північно-Західного Причорномор'я етарожитностей, що передували пам'яткам черняхівського типу, неминуче ставить питання про характер взаємовідносин цих двох груп пам'яток. Сучасний стан дослідження ще недостатній для вирішення цього питання. Зараз можна вважати правомірними дві гіпотези. З одного боку, відмінності між двома групами пам'яток можуть мати в основному хронологічний характер, що свідчить про їх генетичні зв'язки. З другого боку, якщо між ними існує хронологічний розрив, генетичні зв'язки неможливі. Розв'язання питання повинно іти передусім шляхом чіткого визначення верхньої дати більш ранніх пам'яток і нижньої — пам'яток черняхівського типу.

У радянській історіографії неодноразово висловлювалася гіпотеза про переселення носіїв черняхівської культури на південь до Чорного моря. Правда, ця думка достатньо не аргументована. Правомірне і твердження, що пам'ятки черняхівського типу в степах залишенні населенням місцевого походження. Так чи інакше, але виділення пам'яток перших століть нашої ери в степах Північно-Західного Причорномор'я дає можливість поставити розв'язання цього питання на міцну фактологічну базу. Тепер зрозуміло, що вже в перших століттях нашої ери тут існувало дочерняхівське осіле населення, але чи брало воно участь у формуванні пам'яток черняхівського типу, поки що не встановлено.

А. В. ГУДКОВА

Поселения первых веков нашей эры в степях Северо-Западного Причерноморья

Резюме

Археологические исследования последних лет дают возможность глубже изучить историю земледельческого населения римского времени в степях между Дунаем и низовьем Днестра. Анализ материалов раскопок и разведок позволяет выделить здесь две группы поселений: одна включает давно известные памятники черняховского типа, другая — более ранние, хронологически предшествующие черняховским.

Из числа памятников ранней группы раскапывались поселения Молога II (с могильником), Волчья Балка, Холмское II; разведками обследованы Старые Троицны III, Главаны IV и несколько десятков других памятников. Постройки исследовались лишь в Мологе II. Они сооружены в традициях каменного домостроительства местного населения Северного Причерноморья. Погребальный обряд находит аналогии в культуре позднескифского населения Нижнего Днепра. Для керамического комплекса обследованных памятников характерен большой процент амфор и лепной посуды и меньший — гончарной серо- и красноглиняной керамики. Датируются эти древности в пределах от конца I до конца II—начала III вв. н. э.

І. Т. ЧЕРНЯКОВ, М. М. ШМАГЛІЙ

Дерев'яні псаляї ямної культури

Приручення та використання коня відіграво значну роль в історії людського суспільства починаючи з часів епохи енеоліту до середини нашого століття. На мускульній силі цієї тварини базувалися не тільки прогресивний розвиток багатьох галузей господарства, але здебільшого розвиток військової справи, засобів сполучення, освоєння величезних географічних районів земної кулі. Радянські дослідники справедливо оцінили перший факт приручення коня як «поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи»¹.

¹ Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи. — Археологія, 1972, 6, с. 3—20.

До цього часу залишається дискусійним питання про місце появи перших приручених коней. Зараз більшість учених схиляється до думки, що приручення коня відбувалось на величезній території Євразійських степів, де були широко розповсюжені дикі види цієї тварини. Це підтверджується не лише найсприятливішими природно-географічними умовами цього регіону, а й знахідками залишків найстародавніших доместифікованих типів коней на основі вивчення остеологічного матеріалу².

Про ранній час доместифікації коней у Північному Причорномор'ї свідчать також археологічні знахідки речей для їх управління, зокрема псалій. Одне з таких відкритий було зроблено під час розкопок курганів у 1972 р. Дністро-Дунайською експедицією Інституту археології АН УРСР та Одеського археологічного музею АН УРСР поблизу с. Виноградівка Арцизького району Одеської області, розташованих майже в самій середній частині Буджацького степу межиріччя Дунаю та Дністра³. У кургані № 6 (поховання 4) було виявлено дерев'яні псалії. В зв'язку з науковою важливістю цих знахідок наводимо докладний опис усього комплексу.

Поховання 4 було основним у кургані, який мав висоту 4 м та діаметр насипу близько 60 м. Воно було відкрито на глибині 4 м у центрі насипу кургану. Камеру вирито від рівня стародавньої поверхні, по-значеній шаром похованого чорнозему. Яма мала прямокутну подовженну форму з закругленими кутами. Її розміри: довжина 2,0 м, ширина — 1,0, глибина 0,8 м. Зверху яму перекрито кам'яною плитою з закругленими кутами; її розміри: 2,3×1,2×0,25 м. Плита мала добре загладжену поверхню. Дно ями було покрите корою, залишки якої збереглися у вигляді коричневого тліну. Стінки поховальної камери обмазані дрібноструктурною білою глиною. Кістяк чоловіка лежав на спині у скорченому стані, зігнуті у колінах ноги розпались «ромбом» (рисунок, 3). Руки злегка зігнуті у ліктях і покладені вздовж тіла на стегна. Похований орієнтований головою на захід. Кістки сильно пофарбовані червоною вохрою, залишки якої простежувались по всьому дну ями, а скучення її зафіксовано на черепі та праворуч нього.

У верхній частині південно-західного кутка ями знайдено добре оброблений продовгуватий дерев'яний предмет з овальним отвором майже в середній частині (рисунок, 1, 5). Другий такий же предмет лежав на тазових кістках похованого (рисунок, 2, 3). Виготовлені вони з плоских дерев'яних брусків товщиною 3,5 см. За розмірами ці дерев'яні предмети однакові: довжина 12 см, ширина — 3,8—4, розмір отвору 4,5×1,5 см.

Погана збереженість дерев'яних предметів не дала можливості під час розкопок визначити їх призначення. Але їх парність, однакові розміри, наявність отворів та інші ознаки при обробці матеріалів експедиції навели на думку про те, що ми маємо справу з однодірчатими дерев'яними псаліями, які для епохи енеоліту ще не були до цього часу відомі. Вони якоюсь мірою підтвердили гіпотезу Д. Я. Телегіна про можливість існування дерев'яних псаліїв у носіїв середньостогівської культури⁴. Однодірчаті псалії з рогу оленя знайдено на пам'ятках цієї культури (рисунок, 4, 5). Їх довжина 8—14 см, тобто виноградівські дерев'яні псалії близькі до них. Як у середньостогівських рогових псалій, так і в виноградівських дерев'яних один кінець потовщений, а другий трохи звужений, отвір розташований трохи ближче до потовщеного кінця. Більша масивність виноградівських дерев'яних псалій та порівняно великий отвір овальнovidовженої форми відрізняють їх від

² Бібикова В. И. К изучению древнейших домашних лошадей Восточной Европы. — БМОИП, 1967, 23, № 3; 1970, 25, № 5; Бібикова В. Н. До історії доместифікації коня на Південному Сході Європи. — Археологія, 1969, 12; Цалкін В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. — М., 1970, с. 183—204.

³ Шмаглій М. М., Черняков И. Т., Алексеева И. Л. Огіт о раскопках Дністро-Дунайської експедиції в 1972 г. — НА АН УССР. Фонд експедицій, 1972/14.

⁴ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді. — К., 1973, с. 137—139.

рогових псалій середньостогівської культури. Ця відмінність, мабуть, пояснюється не лише якістю матеріалу, з якого вони виготовлені, а й іншими причинами. Можливо, вони пов'язані зі способом кріплення псалій з іншими частинами вуздечки, або з характером матеріалу, з якого виготовлялись м'які вудила та сама вуздечка (ремінь, мотузка чи сухожилля). Так, знайдені в курганах майкопської культури поблизу с. Бамут та м. Майкопа бронзові псалій хоч і мають таку саму довжину, як середньостогівські та виноградівські, але отвори в них, зроблені з вигнутих бронзових прутів (дріт), значно більші (рисунок, б—8)⁵. Слід зазначити, що техніка виготовлення без всіляких зусиль дозволяла зробити їх меншими. У цьому відношенні розміри отворів дерев'яних виноградівських псалій наближаються до бронзових майкопських.

Культурно-хронологічне визначення поховання 4 з дерев'яними псаліями в кургані № 6 неподалік с. Виноградівка ґрунтуються передусім на типовості похованальної споруди у вигляді прямокутної ями і похованального обряду, тобто положенні скелета у скорченому стані на спині, ноги якого розпались «ромбом», густою посипкою вохри та інших рис, характерних для раннього етапу давньоямної культури Північного Причорномор'я⁶. Стратиграфія кургану № 6, на жаль, не дає зможи уточнити датування основного поховання, в якому знайдено дерев'яні псалії. Серед впускних п'яти поховань, одне належить до ямної культури, три — до культури багатопружкової кераміки і одне — культурно-хронологічно не визначене.

Знахідка дерев'яних псалій у давньоямному похованні в кургані поблизу с. Виноградівка не являється винятковою. Про давню традицію виготовлення псалій з дерева свідчить факт іх використання в більш пізні часи, коли широко були розповсюджені не лише псалії з рогу, а навіть з металу. Так, у Пазарицькому кургані скіфського часу у похованнях коней виявлено чотири пари дерев'яних псалій⁷. Дослідники допускають використання дерев'яних псалій скіфами Лівобережжя Дніпра⁸. Дійсно, найбільш розповсюджені і доступний обробці такий матеріал, як дерево, мабуть, займав важливе місце у виготовленні псалій найраніших часів. Але специфіка зберігання дерев'яних виробів донесла до нас з давнини тільки поодинокі знахідки типу виноградівських псалій. Слід припустити широке розповсюдження дерев'яних псалій для найстародавніших етапів історії конярства. Цьому сприяла наявність лісів: зона лісостепу у IV—III тисячолітті до н. е. спускалася значно південніше, ніж у сучасну епоху. Про це свідчать, по-перше, фауна з поселень неоліту — мідного віку⁹, а по-друге, в похованнях ямної культури степової зони Північного Причорномор'я широко використовується дерево для перекриття могил. Отже, для цих часів слід припустити існування байрачних лісів по долинах степових річок.

У дослідженнях тематики, пов'язаної з історією вершництва, довгий час основним джерелом були писемні дані та зображення колісниць і вершників стародавніх країн Малої Азії та Двуріччя¹⁰. Відкриття, зроблені останнім часом на території Півдня СРСР, висунули на перший план археологічні матеріали з досліджень передусім середньостогівської культури¹¹, поховань зі «скіпетрами»¹², металевих псалій май-

⁵ Мунчаев Р. М. Бронзовые псалии майкопской культуры и проблема возникновения коневодства на Кавказе. — В кн.: Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973, с. 71—77, рис. 1, 2.

⁶ Тереножкін О. І. Кургани в долині р. Молочної. — АП УРСР, 1960 8, с. 6.

⁷ Ильинская В. А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — Киев, 1968, с. 6.

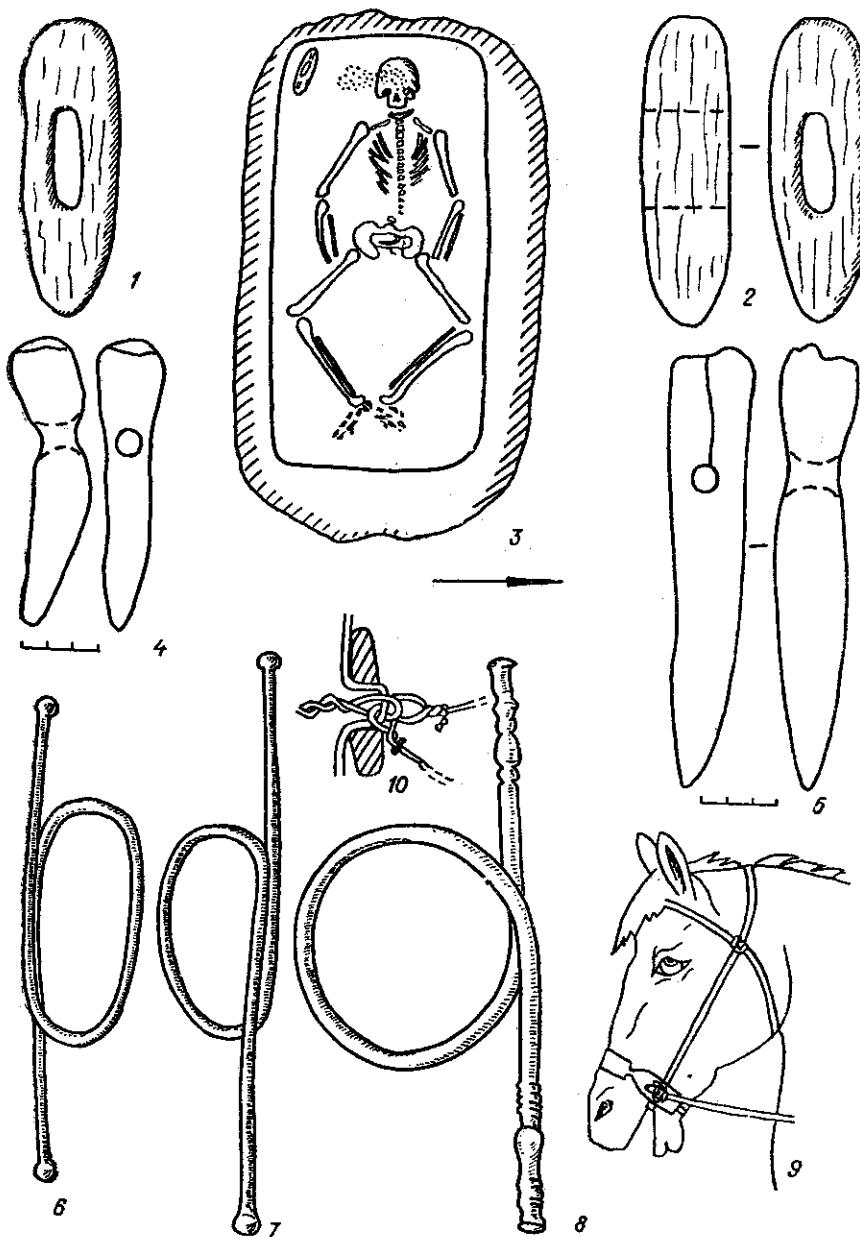
⁸ Там же.

⁹ Бибикова В. И. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе. — В кн.: Природная обстановка и фауна прошлого. Киев, 1963, вып. 1, с. 130—135.

¹⁰ Potratz H. Die Pferdetrenzen des Alten Orient. — Rome, 1966.

¹¹ Телегін Д. Я. Вказ. праця, с. 131—138.

¹² Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Вказ. праця, с. 3—20.

Дерев'яні псалії ямної культури:

1—3 — псалії з ямних поховань; 4, 5 — однодірчаті псалії середньостогівської культури (за Д. Я. Телегіним); 6—8 — псалії майкопської культури (за Р. М. Мунчавим); 9, 10 — реконструкція вузди з дерев'яними псаліями.

копської культури¹³, кількість яких особливо за останній час збільшилась¹⁴, та ін. Одержана інформація дає можливість висвітлити широке коло питань, в тому числі перші етапи приручення коня, типологію деталей кінської вузди, виникнення колесного транспорту, використання тяглої сили коня та його значення в економіці, військовій справі, в соціальному та культурному розвитку первісного суспільства. Прикладом дискусійності деяких питань з історії конярства Близького Сходу є думка деяких дослідників про пізню появу вершників порівняно з використанням коня для колісниць¹⁵. Конярські енеолітичні пле-

¹³ Мунчав Р. М. Вказ. праця, с. 71—76.

¹⁴ Ковалевская В. Б. Конь и всадник. — М., 1977, с. 23.

¹⁵ Кожин П. М. О псалиях из афанасьевских могил. — СА, 1970, № 4, с. 191.

мена середньостогівської культури, де відомі рогові псалії, кістки високих верхових коней, безумовно, знали вершництво¹⁶. Можливо, що так звані чотирикутні гудзики з поховання у Петро-Свистуновому¹⁷ є бляшками від кінської вуздечки¹⁸.

Відкриття дерев'яних псалій у давньоямному похованні Північно-Західного Причорномор'я має неабияке значення для вивчення історії приручення коня та розвитку спорядження для його керування у Південно-Східній Європі. Воно створює ланцюг між найбільш ранніми роговими псаліями середньостогівської культури та епохою ранньої бронзи. На основі знахідок різноманітних археологічних матеріалів (кам'яні «скіпетри», рогові псалії — середньостогівської, дерев'яні — ямної, бронзові — майкопської культур) вже зараз можливо, на наш погляд, створити приблизну схему перших етапів історії розвитку вуздечки як основного приладдя для керування конем, і зокрема її такої важливої деталі, як псалії.

Перший етап розвитку кінської вуздечки, напевно, був пов'язаний з винаходом примітивних вуздечок типу капціга — пристосування для затискування щелеп коня, який виник, ймовірно, на основі простої петлі на кінці довгої мотузки для відлову коней. Зашморг петлі з шії коня перейшов на його щелепи. Хоч, як свідчать деякі історичні та етнографічні дані, конем можна управляти навіть без вуздечки¹⁹. Зображення ж різних примітивних та більш складних капцугів добре простежуються на кам'яних «скіпетрах», що імітують голову коня, особливо з Касимчі, Суворова, Суводода та Селькуци²⁰. Ці навершя датуються серединою IV тисячоліття до н. е. і свідчать про існування воєнно-вершницького періоду в історії індо-європейців східного ареалу, звідки вони почали розселятися на південь Європи та в Стародавній Схід²¹.

Другий етап репрезентований псаліями — парними пристроями для фіксації м'яких вудил у роті коня та кріплення поводу, підгубного, наносного і нащочних ременів, що входили вже до конструкції капцуга, як це видно на «скіпетрах» з Касимчі. Найперші псалії, мабуть, були позбавлені будь-яких отворів. Стародавні зразки такого типу ще не відомі серед археологічних знахідок або за дуже примітивного вигляду не виділені серед них. В афанас'ївській культурі знайдено псалії без отворів з двома нарізками посередині стержня²². М'які частини вуздечки обв'язувались просто навколо нього.

Важливим винаходом у покращенні спеціалізації псалій та їх більш ефективного використання було створення отвору в середній, вірніше, близче до верхньої частини, що дало змогу швидше та надійніше закріплювати повід та вудила, з якими зв'язувались нащочні і підгубні ремені. Так, на третьому етапі виник однодірчатий псалій, добре зафікований порівняно численними знахідками в пам'ятках стародавніх скотарів-коневодів середньостогівської культури, яка датується другою половиною IV—серединою III тисячоліття до н. е.²³ (рисунок, 5). П'ять однодірчатих псалій походять з Дереївки, виявлені вони і в похованнях на острові Виноградному.

Однодірчаті псалії набули широкого розповсюдження як в територіальному, так і в хронологічному діапазоні. Про це свідчить не лише значна кількість екземплярів цього типу у середньостогівській культурі

¹⁶ Телегін Д. Я. Вказ. праця, с. 139; Ковалевская В. Б. Вказ. праця, с. 21—23.

¹⁷ Бодянський О. В. Енеолітичний могильник біля с. Петро-Свистунове. — Археологія, 1968, 21, с. 35; Телегін Д. Я. Вказ. праця, с. 107.

¹⁸ Порівняйте: Смирнов К. Ф. Археологические данные о древних всадниках Поволжско-Уральских степей. — СА, 1961, № 1, с. 69, рис. 13, 6—11.

¹⁹ Ковалевская В. Б. Вказ. праця, с. 13.

²⁰ Весіє D. A Zoomorphic «sceptre» discovered in peoples Republic of Bulgaria and its cultural and chronological position. — Dacia, N. s., 1962, p. 399, 408.

²¹ Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Вказ. праця, с. 17—20.

²² Кожин П. М. Вказ. праця, с. 190, рис. 2.

²³ Телегін Д. Я. Вказ. праця, с. 124—230.

рі, а й описана вище знахідка дерев'яних псалій у давньоємному похованні поблизу с. Виноградівка, яка датується другою половиною III тисячоліття до н. е., і бронзові псалії майкопської культури кінця III тисячоліття до н. е. (рисунок, 6—8), що за своїм типом відповідають однодірчатим псаліям. Значно більший порівняно із середньостогівськими отвір цих псалій дає можливість виділити їх в окремий підтип. Великий отвір дозволяв протягувати через нього не одну мотузку чи ремінь, а два чи три, тобто надійно закріпити в ньому, крім вудил та поводу, ще й наносний, підгубний та нащочні ремені, таким чином створити надійну і більш складну вуздечку (рисунок, 9, 10). Другим поясненням збільшення розміру отворів у металевих псалій є можливість запрягання коней в колісниці та візки і пов'язані з цим кріплення більш масивного поводу, ніж у вершників. Численні залишки дерев'яних коліс від віzkів та залишки їх самих добре відомі у похованнях ямної та катакомбної культур²⁴. З пізнішого часу, а саме II тисячоліття до н. е., відомі й колісниці²⁵.

Якщо до цього основними матеріалами для виготовлення псалій були лише дерево та ріг, то на четвертому етапі, коли існували однодірчаті псалії, вперше в майкопській культурі було використано метал. Основним місцем для кріплення всіх м'яких деталей вуздечки у них було з двома кінцями вигнуте кільце з круглого бронзового прута (рисунок, 6—8). Це викликано передусім ускладненням кінської вуздечки, пов'язаним з вимогами більш ефективного керування конем для його широкого використання не лише в господарстві, головним чином у скотарстві, а й у військовій справі. Скромні поховання вершників з предметами кінської зброя (псаліями) у середньостогівській культурі (поховання на острові Виноградному, заготовки для псалій в похованні 18 в Олександрії)²⁶ замінюються похованнями вершників під великими курганними насипами в ямній (поховання 4 кургану № 6 поблизу с. Виноградівка) та майкопській культурах (курган поблизу м. Майкопа та с. Бамут Ачхой-Мартаковского району (Чечено-Інгушська автономна РСР)²⁷. Привертає увагу влаштування поховальних камер: у Виноградівці стінки камери були обмазані глиною, яка перекрита величезною плитою; в с. Бамут дно вистелено галькою, краї ями закріплені каміннями. Великі розміри насипів курганів (у Виноградівці висота близько 4, діаметр 60 м, в с. Бамут відповідно біля 3 м, діаметр 37 м) є свідченням значних виробничих затрат та особливого відношення стародавнього колективу. Останнє, на думку В. М. Массона, є виразником соціальної диференціації, виділення племінної аристократії²⁸. Концепція Ж. Дюмезіля про існування царів та трьох соціальних прошарків у іndoєвропейців²⁹, серед яких важлива роль належала колісничим, дає можливість зробити припущення про якийсь зв'язок у стародавні часи інституту «колісничих» та «вершників»³⁰.

Одночасно з другим типом однодірчатих псалій дуже рано виникли дводірчасті псалії, один екземпляр яких відомий у середньостогівській

²⁴ Кузьмина Е. Е. Колесный транспорт и проблема этнической и социальной истории древнего населения южнорусских степей. — ВДИ, 1974, № 4, с. 68—87; Анифимов Н. В. Курганы с ямными захоронениями в степной полосе Прикубанья. — В кн.: Тези пленар. і секцій. доп. Результаты польских археологических досліджень 1970—1971 років на Україні. Одеса, 1972.

²⁵ Генинг В. Ф., Ашихмана Л. И. Могильник эпохи бронзы на р. Синташта. — В кн.: АО, 1974 г. М., 1975, с. 144—147; Генинг В. Ф. Могильник Синташта и проблема ранних индоиранских племен. — СА, 1977, № 4, с. 53—71; Чередниченко Н. Н. Колесницы Евразии эпохи поздней бронзы. — В кн.: Энеолит и бронзовый век Украины. Київ, 1976, с. 115—149.

²⁶ Телегін Д. Я. Вказ. праця, с. 137.

²⁷ Мунчаев Р. М. Вказ. праця, с. 71—77.

²⁸ Массон В. М. Древние гробницы вождей на Кавказе: (Некоторые аспекты социологической интерпретации). — В кн.: Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973, с. 102—112.

²⁹ Dumézil J. Mythe et épopee: L'ideologie des trois fonctions dans les épopees des peuples indo-européens. — Paris, 1968.

³⁰ Кузьмина Е. Е. Вказ. праця, с. 86.

культурі³¹. Пізнім його прототипом є згадуваний псалій з афанас'ївської культури, виконаний архаїчним способом. Слід зазначити, що намічена схема лише в загальному плані логічного розвитку відповідає дійсності. Так, однодірчасті псалії відомі в скіфську³² та середньовічну епохи³³, каптуг — в стародавній Асірії³⁴ та Греції³⁵. Але тепер можна вважати доведеним, що знайдено найстародавніший первісний ланцюг управління конем, який був основною біологічною машиною механізму руху прогресу людського суспільства протягом майже п'яти тисячоліть.

И. Т. ЧЕРНЯКОВ, Н. М. ШМАГЛИЙ

Деревянные псалии ямной культуры

Резюме

О раннем времени доместикации лошади в степной зоне Северного Причерноморья свидетельствуют находки псалий. Одно из таких открытий сделано в 1972 г. во время раскопок курганов у с. Виноградовка Арцизского района Одесской области. В кургане № 6 в основном погребении, относящемся к раннему этапу ямной культуры (вторая половина III тысячелетия до н. э.), были найдены два деревянных псалия.

Открытие деревянных псалий в древнеямном погребении Северо-Западного Причерноморья имеет существенное значение для изучения истории приручения коня и развития способов его управления, в том числе для верховой езды. В статье выделяются несколько этапов развития псалий от деревянных псалий ямной культуры и роговых среднестоговской культуры до металлических псалий майкопской культуры.

О. М. ПРИХОДНЮК

Формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя В Середньому Подністров'ї

(За матеріалами розкопок
на Луці-Каветчинській)

Серед найважливіших проблем, що стоять перед дослідниками східнослов'янського етногенезу, одним з найбільш складних питань є його висвітлення в період «Великого переселення народів», коли відбувається значні етногенетичні та соціальні зрушенні, пов'язані із значними переміщеннями народів, з падінням Римської імперії та зародженням ранньофеодальних європейських держав. Усі ці події порушували плавність етнічного розвитку, призводили до зникнення одних і до зародження, внаслідок процесів асиміляції і консолідації, нових етнічних масивів. Культури цього часу мають змішаний характер. Наявність більш високої культури, а тим більше високорозвиненої цивілізації позитивно впливали на розвиток менш розвинених етнокультурних угруповань. Такі впливи для археолога в першу чергу простежуються на побутових сторонах культури. Зникнення джерела такого впливу нерідко призводить до огрубіння культури, хоча за таких умов соціально-економічний розвиток її носіїв може залишитися на тому самому рівні або ж просунутися вперед у своєму розвитку.

Разом з тим за умов значних соціально-економічних і етногенетичних зрушень найбільш важливі риси культури, що виробляються кожним народом самостійно, здатні до стійкого самозбереження і поступової зміни навіть тоді, коли внутрішні і зовнішні умови існування

³¹ Телегін Д. Я. Вказ. праця, с. 138, рис. 64, 2.

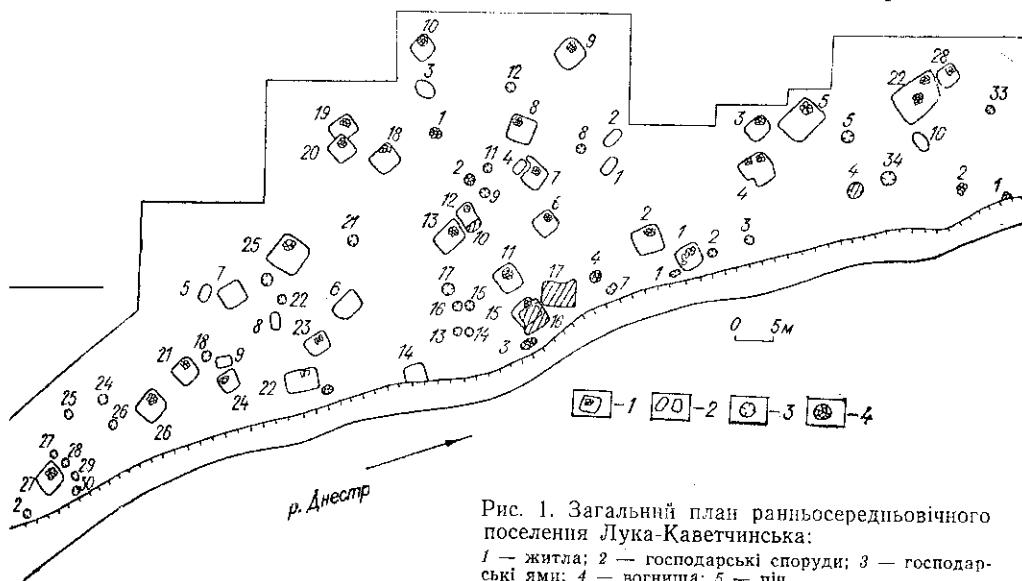
³² Руденко С. И. Вказ. праця, с. 11, табл. 1, 4.

³³ Спицын А. А. Венгерские вещи X века в России. — ИАК, 1914, вып. 53, рис. 2.

³⁴ Смирнов К. Ф. Вказ. праця, с. 49—50.

³⁵ Телегін Д. Я. Вказ. праця, с. 139.

народу дуже зміняються. Етнокультурні специфічні риси культури з плином часу поступово змінюються. Однак поки існує етнокультурний організм, зберігається значна частина його традиційних ознак, інколи в модернізованому вигляді. Саме це дає змогу успішно використовувати в етногенетичних дослідженнях ретроспективний метод, важливою умовою застосування якого є вірне визначення хронології археологічних культур. Лише при умові правильного визначення хроноло-

Останні житла першої групи, як і всі напівземлянки другої хронологічної фази (№ 1, 3, 6, 8, 10—12, 14, 20, 21, 27), являли собою підквадратні будівлі, орієнтовані кутами за сторонами світу, площею від 7 до 16 м² з піччю-кам'яною в східному куті. Для жителів першої групи більш притаманні ямки від дерев'яних опор стін, припічні та господарські ями.

Крім рядових жителів на Луці-Каветчинській виявлено напівземлянки-майстерні, що використовувалися не лише як житла, а й для виробничих потреб. У напівземлянках № 7, 14 у північно-західних стінах містилися печі в підбоях, які могли використовуватися для виробничих потреб. У житлі-майстерні № 4 у північно-східній стіні, біля східного кута був прямокутний виступ, до якого примикала виробнича піч-кам'янка. Вона мала накипи бронзи на внутрішній поверхні, що дає можливість пов'язати її з бронзоварною справою.

Серед археологічних матеріалів на ранньосередньовічному поселенні Лука-Каветчинська найбільш повно представлена ліпна кераміка. Це кухонні горщики середніх розмірів, а іноді миски і сковороди. Посуд виготовлявся з щільної глини, порівняно добре випалений, його поверхня згладжена, іноді має горбкувату поверхню від виступаючих зерен шамоту, який найчастіше трапляється як домішка в керамічному тісті.

Виявлений посуд переважно не орнаментований, лише поодинокі фрагменти було прикрашено недбалими насічками по краю заокруглених вінець, хвилями на тулубі, хрестиками, солярними знаками.

Ліпну кераміку з Луки-Каветчинської можна розділити на сім типів (рис. 2). До першого типу віднесено вироби середніх розмірів витягнутих пропорцій, з найбільшим розширенням тулуба на верхній третині і звуженою придонною частиною. Заокруглені плічки більш або менш виражені, вінця вертикальні або відігнуті назовні (рис. 2, I). Залежно від оформлення верхньої частини цей посуд ділиться на сім варіантів. Перший з них представлено горщиками з ледь наміченими короткими горизонтально зрізаними вінцями, що плавно переходят в пологе плече (рис. 2, I, 1). Другий — горщиками з довшим вертикальним, горизонтально зрізаним краєм і піднятим плечем (рис. 2, I, 2). Третій — горщиками з добре вираженим плечем, більш або менш відігнутими назовні подовженими вінцями, краї яких косо зрізані (рис. 2, I, 3). Четвертий — горщиками з відігнутими назовні вінцями, краї яких заокруглені. Плече у них добре виражене (рис. 2, I, 4). П'ятий — горщиками з потоншеним краєм майже вертикальних або відігнутих назовні вінець та вираженим плечем (рис. 2, I, 5). Шостий — горщиками з більш або менш вираженим плечем, вертикальними, горизонтально зрізаними вінцями, за зовнішнім овалом яких є відтягнутий гострий край (рис. 2, I, 6). Сьомий — горщиками з більш або менш вираженим плечем і короткими відігнутими назовні з округленими потовщеннями по краю вінець (рис. 2, I, 7).

Другий тип кераміки представлено посудинами струнких пропорцій, у яких на верхній найбільш розширеній частині є ребро (рис. 2, II). Залежно від оформлення верхньої частини цей тип кераміки ділиться на три варіанти. У першого з них вертикальні вінця горизонтально зрізано по краю (рис. 2, II, 1), у другого — край вінець заокруглено (рис. 2, II, 2), а у третього — косо зрізано (рис. 2, II, 3).

Третій тип посуду — це опуклобокі товстостінні горщики з найбільшим розширенням на середній частині тулуба і з звуженою верхньою і нижньою частинами (рис. 3, III). Цей тип в залежності від оформлення вінець ділиться на три варіанти. У першого — вертикальні короткі вінця горизонтально зрізані (рис. 3, III, 1). У другого — вінця ледь відігнуті назовні з потовщенням по краю (рис. 3, III, 2). У третього — короткі вінця відігнуто назовні з округленим потовщенням по краю (рис. 3, III, 3).

Четвертий тип кераміки представлено фрагментами від малопро-

фільзованих посудин з відкритою горловиною, у яких майже циліндрична верхня частина (рис. 2, IV). Мабуть, це фрагменти тюльпаноподібних посудин. Четвертий тип по оформленню вінця ділить на три варіанти. Перший — з майже вертикальним, невиділеним округлим краєм (рис. 2, IV, 1). Другий — з ледь відігнутим краєм (рис. 2, IV, 2), і третій — з відігнутими короткими вінцями і гострою закраїнкою в їх нижній частині (рис. 2, IV, 3).

П'ятий тип посудин становлять горщики пеньківського типу (рис. 2, V). Від основної маси кераміки вони відрізняються наявністю піску в глиняному тісті. Виділяються два варіанти цього посуду. Перший — горщики біконічної форми з невиділеними вінцями, край яких заокруглено (рис. 2, V, 1). Другий — горщики з пологим плечем і ледь відігнутими вінцями, під якими іноді є наліпний, тригранний в перерізі валик (рис. 2, V, 2).

Серед фрагментів ліпної кераміки виділяються миски, які віднесені до шостого типу кераміки (рис. 2, VI). Вони діляться на три варіанти. Перший — потовщеним ледь відігнутим назовні краєм (рис. 2, VI, 1). Другий — такого самого профілювання з ледь відігнутими короткими вінцями з потовщенням по краю (рис. 2, VI, 2). Третій — з ребристим плечем і короткими відігнутими назовні вінцями (рис. 2, VI, 3).

Малочисельні фрагменти глиняних дисків та сковорід віднесено до сьомого типу кераміки (рис. 2, VII), що ділиться на два варіанти. Перший — з ледь наміченуою закраїнкою (рис. 2, VII, 1), другий — з більш високим бортником, висота якого не перевищує 1,5 см (рис. 2, VII, 2).

Крім черняхівського кружального посуду, представленого в об'єктах першої хронологічної фази, до групи кружальних виробів відносяться фрагменти імпортних червоноглиняних амфор, виявлені у житлах № 2, 5, 7, 18, 29 та ямах № 9, 13, 19 (рис. 3, 1—6).

Кореляція типів і варіантів кераміки виявила цікаву закономірність у співіснуванні різних типів посуду з закритими комплексами. Виявилось, що в житлах, в яких були кружальні фрагменти черняхівського типу, ліпний керамічний матеріал більш різноманітний і представлений усіма виділеними типами посуду. Лише в цих будівлях траплялись амфорні фрагменти. А там, де відсутній кружальний керамічний матеріал, ліпний набір менш різноманітний. Він представлений лише виробами першого, п'ятого і сьомого типів (таблиця).

Більша частина посуду в об'єктах первого керамічного комплексу відноситься до первого типу кераміки. Первий тип переважав і в об'єктах другого комплексу. Такий посуд за формою, профілюванням і оформленням вінець найбільш відповідає празько-корчацькій кераміці.

Серед інших виробів на Луці-Каветчинській знайдено керамічні прясла, грузила, ллячки, кістяні голки, проколки, гребені та інше; кам'яні жорна та бруски; скляні намистини та фрагменти скляного посуду; бронзові пряжки, підвіски та бляшки, залізні ножі, шила, сокиру, долото, вістря списа, фібулу та інше.

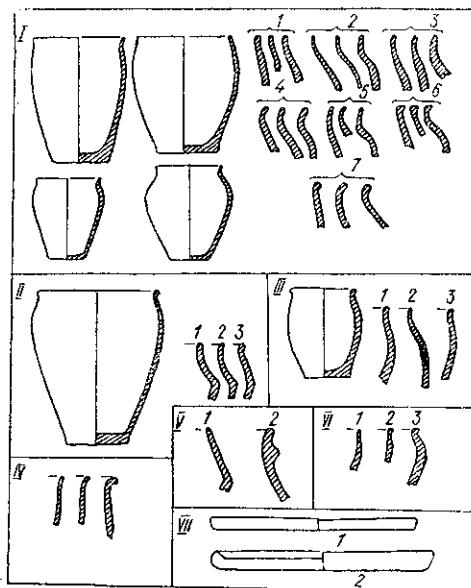

Рис. 2. Типологічна таблиця ліпного ранньосередньовічного посуду з Луки-Каветчинської (римськими цифрами позначені типи, арабськими — варіанти посуду).

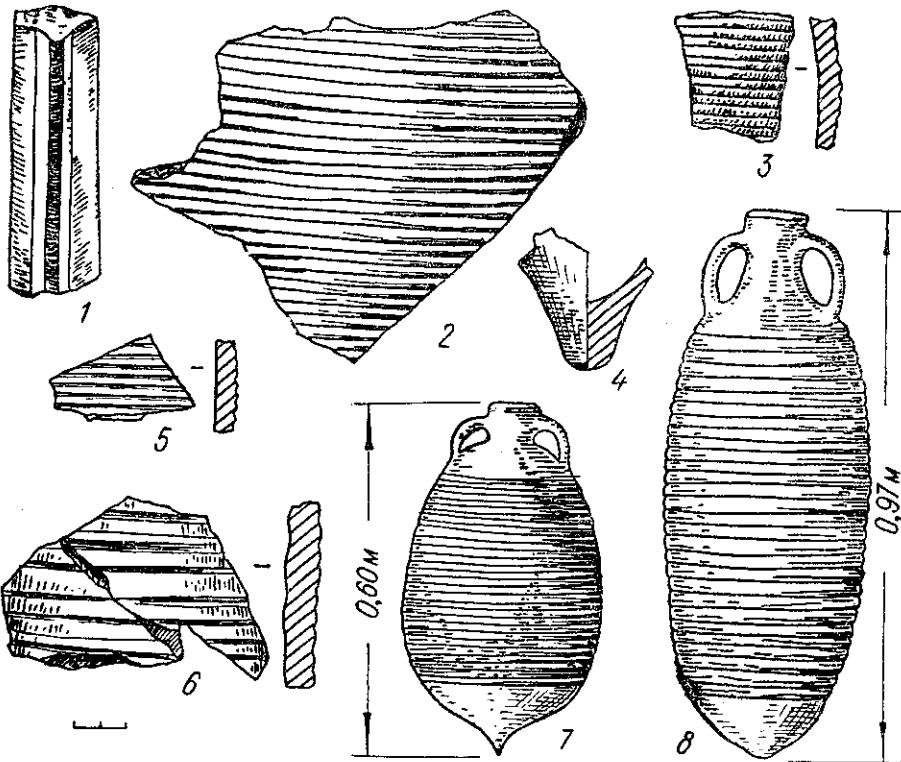

Рис. 3. Ранньосередньовічні амфори:

1, 2 — житло № 2; 3 — житло № 18; 4 — культурний шар; 5 — яма № 9; 6 — житло № 7 із Лука-Каветчинської; 7, 8 — могила № 208 з римсько-візантійського могильника Каллатіс (Румунія).

При визначенні хронології ранньосередньовічного поселення Лука-Каветчинська першорядного значення набуває залізна двочленна фібула з вузькою підв'язною ніжкою з житла № 27 (рис. 4).

На думку А. К. Амброза, такі застібки походять від черняхівських двочленних підвязних фібул з вузькою ніжкою, які на рубежі IV—V ст. н. е. під гунським впливом трансформувались у великі підв'язні фібули¹. До V ст. н. е. відносить їх Х. Пешек². На III Міжнародному конгресі, присвяченому слов'янській археології, який проходив у вересні 1975 р. в м. Братиславі, з доповідю «Пізньоантичні фібули VI і VII століть і слов'яни» виступив Д. Янкович, в якій дійшов висновку, що ранньосередньовічні двочленні фібули вирошли із цільномолитих, являючись, на його думку, їх деградованим видом³. Таку ідею підтримали Е. О. Горюнов і М. М. Казанський⁴. Інші дослідники вважають цільномолиті вироби похідними від кованих підв'язних двочленних фібул⁵.

Таблиця. Процентне співвідношення типів кераміки на поселенні Лука-Каветчинська

Комплекс	I тип	II тип	III тип	IV тип	V тип	VI тип	VII тип	Черняхівська кераміка	Амфори
I	68,2	2,9	16,8	1,5	0,7	2,1	2,5	4,1	1,2
II	98	—	—	—	1,1	—	0,9	—	—

¹ Амброз А. К. Фибулы Юга Европейской части СССР. — САИ, 1966, вып. Д1-30, с. 60—67.

² Peschek Ch. Zur Südausbreitung der Fibel mit ungeschlagenen Fuss. — PZ, 1953, 34, N. 2 (1949—1950), S. 255—256.

³ Янкович Д. Позднеантичные фибулы VI и VII вв. и славяне. — In: Rapports du III-e Congr. Int. Archéol. slave. Bratislava, 1980, t. 2, s. 173—177.

⁴ Горюнов Е. А., Казанский М. М. О происхождении широкопластинчатых фибул. — КСИА АН СССР, 1979, вып. 155, с. 28—29.

⁵ Venze S. Gegossene Fibeln mit Scheimunwicklung des Bügels in den östlichen Balkanprovinzen. — In: Studien zur vor und frühgeschichtlichen Archeologie. München, 1974, Bd. 2, S. 485—487.

Для вирішення цього спірного питання набуває значення хронологія цієї групи старожитностей. У свій час Д. Тудор хронологію візантійських літих фібул визначав V ст. н. е.⁶ Однак у наступний час таке їх датування було переглянуте С. Уенце, який визначав час їх побутування між 568—600 рр.⁷, і Д. Янковичем, який відносить їх до другої чверті 80 рр. VI ст. н. е.⁸ Е. О. Горюнов і М. М. Казанський вважають, що «виникнувши на початку або, що більш вірогідно, в середині VI ст., вони доживають до рубежу VI—VII ст.»⁹ На наш погляд, верхня дата літих фібул, очевидно, співпадає з часом розгрому дунайського лімесу, а нижня — відноситься до середини VI ст. н. е. Це засвідчують знахідки фібул з римсько-візантійських шарів з Садовсько-Кале разом з візантійськими монетами, найбільш ранні з котрих належать Юстиніану I (527—565), а найбільш пізні — Маврикію (582—602 рр.)¹⁰. У Големаново-Кале цільномолиту фібулу виявлено в житлі разом з монетою імператора Юстина (665—678 рр.)¹¹.

Показово, що всупереч думці прихильників походження кованих фібул від цільномолитих з римсько-візантійськими шарами міст і фортець Подунав'я пов'язані знахідки суцільномолитих і кованых двочленних фібул з підв'язною ніжкою¹² (Сучидава, Істрія, Нове та ін.). Більш того, в Істрії при розкопках 1955 р. в римсько-візантійському шарі поряд знайдено суцільномолиту і ковану підв'язну фібулу¹³. Ці факти є прямим свідченням їх існування в один і той самий час. Вони знімають питання про більш раннє виникнення суцільномолитих фібул та виникнення підв'язних застібок на основі суцільномолитих.

Крім того, дослідники, які обґрунтують лінію розвитку двочленних фібул з підв'язною ніжкою від суцільномолитих, між якими, без сумніву, є стилістична схожість, не надали належної уваги технології їх виготовлення. Справа в тому, що в прикладному мистецтві намітилася стабільна лінія розвитку, яка веде від виробництва оригінальних виробів, що вимагають більш або менш складних виробничих навичок, до більш простої технології, яка полягає в застосуванні тиснення замість гравірування, лиття — замість проковування тощо¹⁴. Це майже завжди пов'язано з підвищеним попитом на ті чи інші вироби, з орієнтацією на моду. Масове їх виробництво було забезпечене лише за рахунок спрощення технології. Природно, що з однієї матриці або форми можна одержати за короткий час серію виробів, задовільняючи попит на них.

Таким чином, важко уявити, щоб литі фібули могли стати прототипом для виробництва кованых двочленних фібул. Більш природнім уявляється зворотній процес. Це підтверджує і те, що у літих виробів «витки» навколо ніжки виконують лише декоративну функцію, імітуючи «підв'язку», що схематично наносилася не лише на шийку ніжки, а вище її нижче від неї. Така імітація могла виникнути лише на основі справжньої підв'язки, притаманної кованим фібулам.

Отже, можна вважати, що виникнення фібул збільшених пропорцій навіяно «модою» гунської епохи, коли впроваджувалися металеві аксесуари одягу такого типу. Це стосується не лише фібул, а й великих

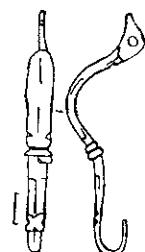

рис. 4. Залізна фібула із житла № 27 на Луци-Каветчинській.

⁶ Tudor D. Sucidava II. — Dacia, 1941, 7/8, p. 383, fig. 15, a—c.

⁷ Venze S. Op. cit., S. 483—484.

⁸ Янкович Д. Позднеантичные фибулы..., с. 171—173.

⁹ Горюнов Е. А., Казанский М. М. Указ. соч., с. 29.

¹⁰ Welkow I. Eine Gotenfestung bei Sadowetz (Nordbulgarien). — Germania, 1935, S. 156—158.

¹¹ Venze S. Op. cit., S. 485—487.

¹² Condurachi Em. Les chartes archéologique d'Histria. — MCA, 1957, 4, p. 20, fig. 7, b; Tudor D. Sucidava V. — MCA, 1961, 7, p. 475, fig. 2, 5.

¹³ Tudor D. Op. cit., p. 475, fig. 2, 5.

¹⁴ Корзухина Г. Ф. Київські ювеліри накануне монгольського завоювання. — СА, 1950, № 14, с. 233—234.

пряжок, які також датуються V ст. н. е.¹⁵ На наш погляд, має рацію А. К. Амброз, який поєднує великі двочленні фібули з довгою вузькою ніжкою з стилістично близькими фібулами черняхівської культури. Крім того, вони мають подібні аксесуарні деталі в оформленні тулубу та ніжки. Це наявність фасетування, зарубок і полів, інколи багатої орнаментації на тулубі та ніжці (рис. 5, 1, 2).

Особливе місце в зв'язку з розкопками на Луці-Каветчинській на- бувають матеріали з суміжної з Подністров'ям території Південного Побужжя, де на Косанівському могильнику серед пізньочерняхівських

комплексів є ціла колекція бронзових фібул, що за схемою та деякими іншими деталями близько стоять до фібули з Луки-Каветчинської¹⁶.

Наступний розвиток фібул типу Луки-Каветчинської привів до появи застібок типу Молдовені-Нямц¹⁷ (рис. 5, 3), на основі яких, очевидно, виникли суцільнолиті фібули, що за профілюванням та деякими декоративними деталями нагадують свій прототип (рис. 5, 4—7). Найімовірніше, суцільнолиті фібули були тупиковою

гілкою в розвитку двочленних підв'язних фібул. Занепад їх виробництва

був пов'язаний з аваро-слов'янськими війнами і розгромами північних візантійських провінцій, які диктували моду на такі вироби. Разом з тим від фібул типу Молдовені-Нямц походять синхронні суцільнолитим ковані фібули, які за схемою та декоративними деталями нагадують літі вироби (рис. 5, 8, 9). З плинном часу вони, як і пряжки, зменшуються в розмірах, зберігають конструкцію та пропорції вихідних форм, набувають нових деталей в оформленні ніжки та орнаментації. Про те, що такі фібули доживають до рубежу VI—VII ст., крім матеріалів з Подунав'я свідчать деякі поховання з Суук-Су¹⁸. До цього можна додати знахідки підв'язних фібул разом з пальчатими, які датуються VII ст. н. е.¹⁹ на поселенні Поян в Трансильванії²⁰ та на поселенні Горошева в Середньому Подністров'ї²¹ (рис. 6, 1, 2).

¹⁵ Böhme H. W. Germanische Grabfunde des 4 bis 5 Jahrhunderts. — München, 1974, B. 79, S. 81, taf. 87, b. 13.

¹⁶ Кравченко Н. М. Косанівський могильник. — МІА, 1967, № 139.

¹⁷ Dan T. Teritoriul est-carpatic in veacurile V—XI e. n. — Jasi, 1978, p. 170, fig. 11, 5.

¹⁸ Репников Н. И. Некоторые могильники области крымских готтов. — ЗООИД, 1906, т. 27, с. 146, рис. 111—113; Пудосин В. К. Датировка нижнего слоя могильника Суук-Су. — СА, 1961, № 1, с. 184.

¹⁹ Werner J. Slawische Bügelfibeln des VII Jahrhunderst. — In: Reineke Festschrift. Meinz, Sachneider, 1950.

²⁰ Szekeli Z. Die frühesten slavischen Siedlungen in Siebenburges. — SA, 1970, I. 17, S. 130, abb. 7, 1—2.

²¹ Розкопки С. П. Пачкової в 1970 р. — Фонди Ін-ту археології АН УРСР.

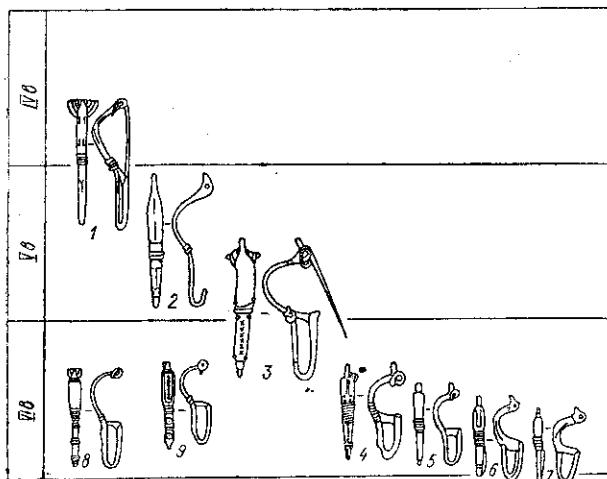

Рис. 5. Схема розвитку ранньосередньовічних фібул:

- 1 — Пантакапей; 2 — Лука-Каветчинська; 3 — Молдовені-Нямц; 4 — Сучава-Шипот; 5 — Новіодунум; 6 — Істрія; 7 — Голема-ново-Кале; 8 — Додоне; 9 — Турція.

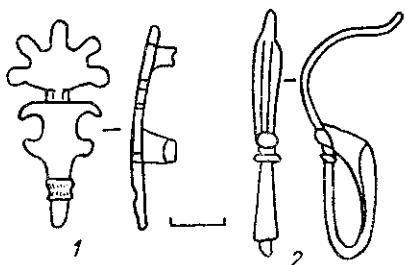

Рис. 6. Фібули з ранньосередньовічного поселення Горошева на Середньому Дністрі.

Не суперечить ранній даті житла № 27 з Луки-Каветчинської і зализна сокира (рис. 7, 8). Подібні сокири трапляються в курганах V—початку VI ст. н. е. з Цигельне і Таурапіліса в Прибалтиці²² і на поселеннях VI—VII ст. н. е. Гангу-Нямц, Нанешти-Бакеу і Арбореа-Сучава в Нижньому Подунав'ї²³.

Таким чином, до кінця V ст. н. е. слід відносити нижню дату існування на поселенні об'єктів другої хронологічної фази на Луці-Кавет-

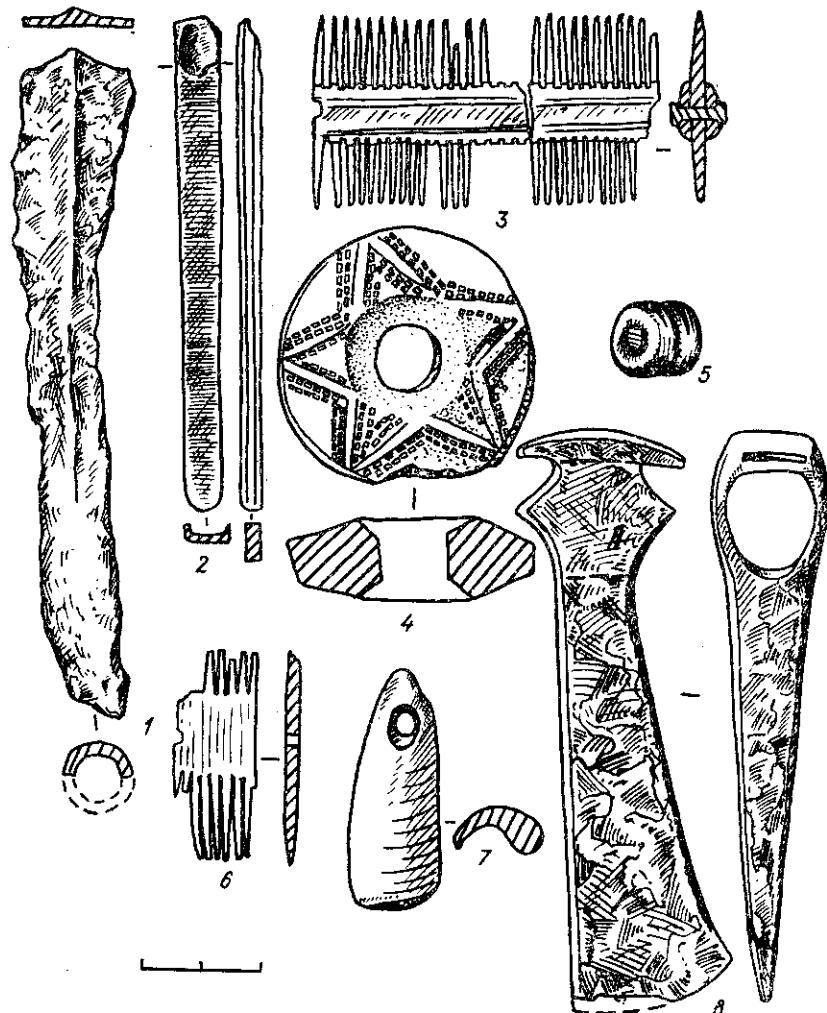

Рис. 7. Знахідки з ранньосередньовічного поселення Лука-Каветчинська:
1 — житло № 4; 2 — житло № 26; 3 — господарська споруда № 7; 4, 6, 7 — житло № 25;
5 — житло № 11; 8 — житло № 27.

чинській. Верхню їх дату слід визначати на основі загальної хронології працько-корчакських старожитностей Середнього Подністров'я, верхня межа згідно з геомагнітним методом відноситься до середини VII ст. н. е.²⁴ Опосереднім свідченням порівняно тривалої хронології другої фази є житла цього етапу, які залишені під час функціонування поселення. До таких відносяться напівземлянки № 1, 10, 11, 21.

При визначенні хронології першої фази життя на Луці-Каветчинській слід брати те, що в об'єктах першого комплексу перева-

²² Таутавичюс А. К вопросу о хронологии восточнолитовских боевых топоров. — В кн.: От эпохи бронзы до раннего феодализма. Таллин, 1966, с. 188, рис. 1, 1; Таутавичюс А. Раскопки у деревень Таурапилис, Дегене и Лабатишкес. — В кн.: АО, 1970 г. М., 1971, с. 321—323.

²³ Дан Т. Ор. сіт., р. 189, fig. 30, 1, 2, 5.

²⁴ Приходнюк О. М. Слов'янин на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К., 1975, с. 45.

жала ліпна кераміка празько-корчакського типу (68,2%), що в свою чергу засвідчує близькість комплексів другої фази, хронологічно змінюючись з нею. Це, на нашу думку, дає можливість верхню дату першої фази відносити до кінця V ст.

З іншого боку, серед керамічних комплексів першої фази наявні кружальна черняхівська кераміка і ліпна кераміка другого і третього типів (25%), що близькі до відповідних форм черняхівської ліпної кераміки.

Про раннє існування першої фази свідчить також знахідка скляної спареної намистини (рис. 7, 5). Подібні вироби вважаються римським імпортом, який поступав на територію Європи в II—IV ст. н. е.²⁵ Узгоджується з цим і наявність в ранніх комплексах матеріалів черняхівського типу, до яких крім ліпної та кружальної кераміки можна віднести підвіску зі срібної монети Адріана, підвіску з морської раковини, кружальне прясло, виготовлене з відмуленої глини, та деякі інші знахідки (рис. 7, 4, 7).

В об'єктах першої хронологічної фази є фрагменти амфор, що походять від виробів північнопричорноморського походження (рис. 3, 1—6). Це вузькогорлі дворучні амфори видовжених пропорцій (рис. 3, 8) або з грушеподібним тулубом (рис. 3, 7), поверхня яких густо вкрита горизонтальними рифленнями. Такі амфори датуються IV—VI ст. н. е.²⁶ На поселенні знайдено в об'єктах першої фази фрагменти кістяних тричасних двосторонніх гребенів прямокутної форми (рис. 7, 3, 6). Такі знахідки часті в комплексах V ст. н. е. на пам'ятках доби переселення народів в Подунав'ї і на прилягаючих до нього територіях Карпатської улоговини²⁷.

Усе це свідчить на користь відносно ранньої дати першого комплексу, який існував порівняно тривалий час. Підтвердженням цього є й те, що серед жителів першої фази напівземлянки № 5, 22, 24 залишено ще в давнину. Виходячи навіть із самих мінімальних норм експлуатації стаціонарних жителів, нижній рубіж першої фази на Луці-Каветчинській слід відносити до другої четверті — середини V ст. н. е. Більш ранній час її існування виключається ще й тому, що в першій половині V ст. н. е. відомі на Середньому Дністрі черняхівські пам'ятки типу Островів з типовим лише для них археологічним матеріалом.

Таким чином, на підставі усього комплексу матеріалів першу фазу життя на поселенні Лука-Каветчинська слід датувати другою четвертю або серединою та кінцем V ст. н. е., а другу — кінцем V—серединою VII ст. н. е.

Оскільки при співставленні черняхівських та ранньосередньовічних слов'янських матеріалів суттєвою вадою був хронологічний розрив між обома культурами, то ранні матеріали з Луки-Каветчинської набувають першорядного значення у цьому відношенні. Якщо врахувати, що окремі поселення черняхівської культури в Середньому Подністров'ї доживають майже до середини V ст. н. е.²⁸, то такі співставлення стають ще переконливішими.

Важливі результати одержано внаслідок металографічного аналізу ковалських виробів, зробленого Г. О. Вознесенською. Виявилося,

²⁵ Michelberlas M. Prekybiniai rišiai su Romos Imperija. — In: Lietuvos Gyventojų Prekybiniai rišiai I—XIII a. Vilnius, 1972, s. 38, 39, pav. 12, 5.

²⁶ Bucovălă. — Pontica, 1970, III, p. 201—204 (fig. 13); Rădulescu. — Pontica, 1973; IV, p. 193—207; Scorpan C. — Pontica, 1973, IV, p. 320 (fig. 36, 3); Preda C. Callatic (Necropola romano-bizantină). — Bucureşti, 1980, p. 28.

²⁷ Tejral J. Volkvanderungszeitliches Gräberfeld bei Yyskov (Mähren). — Praha, 1974; Tocik A. Nove nalezy z dobi stahovenia narodov na Juhozápadnom Slovensku. — Studijné zvesti Archeologickeho Vstavu Slovenskej Akademie Vied, Nitra, 1962, s. 9; Kraskovská L. Hroby z dobi Stahovania narodov na Zitnom Ostrove. — AR, 1951, 111; Budinský-Krčka V. Prehistoricke a ranodejinne nalezy v Leviciach. — AR, 1950, 11.

²⁸ Бакуленко Л. В. К вопросу о формировании славянских древностей Поднестровья. — В кн.: Тез. докл. сов. делегации на IV Междунар. конгр. по славян. археологии. М., 1980, с. 61.

що більшу частину виробів з Луки-Каветчинської виготовлено вільною ковальською ковкою металу без додаткових технологічних прийомів, які покращують робочі якості виробів. Вихідними матеріалами для проковки були кричне залізо і нерівномірна вуглецева сталь. Такий матеріал і технологія звичайні для ранньосередньовічного слов'янського ковальського виробництва. Однак до серії предметів з ранніх комплексів досить часто (майже на 1/3 вивчених) входять вироби із загартованої твердої сталі, для одержання якої вимагалася додаткова цементація вихідного матеріалу.

Привертає увагу відносна насиченість ковальськими виробами житла № 26, де крім трьох предметів, відкованих з хорошої сталі і загартованих, знайдено стальний інструмент з інкрустацією мідним сплавом (рис. 7, 2). Інкрустація технічно виконана бездоганно. Цікава також технологія виготовлення вістря списа, при якій застосовано поверхневу цементацію пера з наступним його гартуванням (рис. 7, 1). За ступінню мікротвердості (1290—1530 кг/мм²) виділяється голка від фібули.

Наявність у ранніх комплексах з Луки-Каветчинської порівняно значного відсотка виробів, відкованих з твердої сталі і загартованих, поєднання поверхової цементації з гартуванням, інкрустації виробів мідним сплавом є суттєвою ланкою в системі ознак, що зближають матеріали ранніх шарів поселення Лука-Каветчинська з черняхівською культурою. Усі ці ознаки відсутні для ранньосередньовічного ковальського виробництва, але типові для провінціально-ромської ковальської технології.

Близькість ранньосередньовічних слов'янських та черняхівських старожитностей підтверджено і під час розкопок черняхівського поселення в с. Сокіл (урочище Острови) та на Луці-Каветчинській. Передусім це стосується жител, серед яких виділяється напівземлянка № 9 з черняхівського шару в Островах, яка за розмірами та наявністю ямок від вертикальних опор стін, наявністю печі-кам'янки, за формою та деякими іншими ознаками подібна до квадратних жител № 5, 13, 25, 29 (перша фаза) на Луці-Каветчинській. Підквадратні напівземлянки з печами-кам'янками № 1, 2, 12, 14, 25, 31 з Островів (рис. 8, 1—3) можна вважати прототипами підквадратних жител, що переважали на Луці-Каветчинській (рис. 8, 4—6). Черняхівські напівземлянки цього типу відрізняються від слов'янських меншими розмірами печей-кам'янок, що споруджувалися з дрібного необробленого каменя. У житлі № 9 піч споруджено із поставлених на ребро і обкладених камінням кам'яних плит. На Луці-Каветчинській печі із жител № 2, 3, 6, 8, 10—12 всередині були обкладені плитами.

Крім домобудівництва, важливим і найбільш масовим елементом, який свідчить про наявність зв'язків між черняхівськими і ранньосередньовічними старожитностями на території Середнього Подністров'я і регіонів, які до нього прилягають, є керамічний комплекс. На Луці-Каветчинській в об'єктах першої фази наявні кружальні зразки черняхівського типу, що є прямим свідченням існування зв'язків між ранньосередньовічними і черняхівськими старожитностями. Таку кераміку виявлено й на інших слов'янських пам'ятках Середнього Подністров'я²⁹.

Порівняльний аналіз ліпного черняхівського посуду із Островів і ранньосередньовічного керамічного комплексу із Луки-Каветчинської також виявляє між ними багато спільних рис. Це стосується ручної ліпки посудин, домішок у глиняному тісті (шамот), випалу, форм і оформлення верхньої частини посудин. Деякі відмінності простежуються в пропорціях горщиків (ранньосередньовічні посудини переважно стрункі, а черняхівські — приземкуваті). Черняхівські горщики товстостінні, серед них переважають опуклобокі форми з розширенням на середині

²⁹ Баран В. Д. Ранні слов'яні між Дністрем і Прип'яттю. — К., 1972, с. 182; Приходнюк О. М. Вказ. праця, с. 35, рис. 16, 1—12.

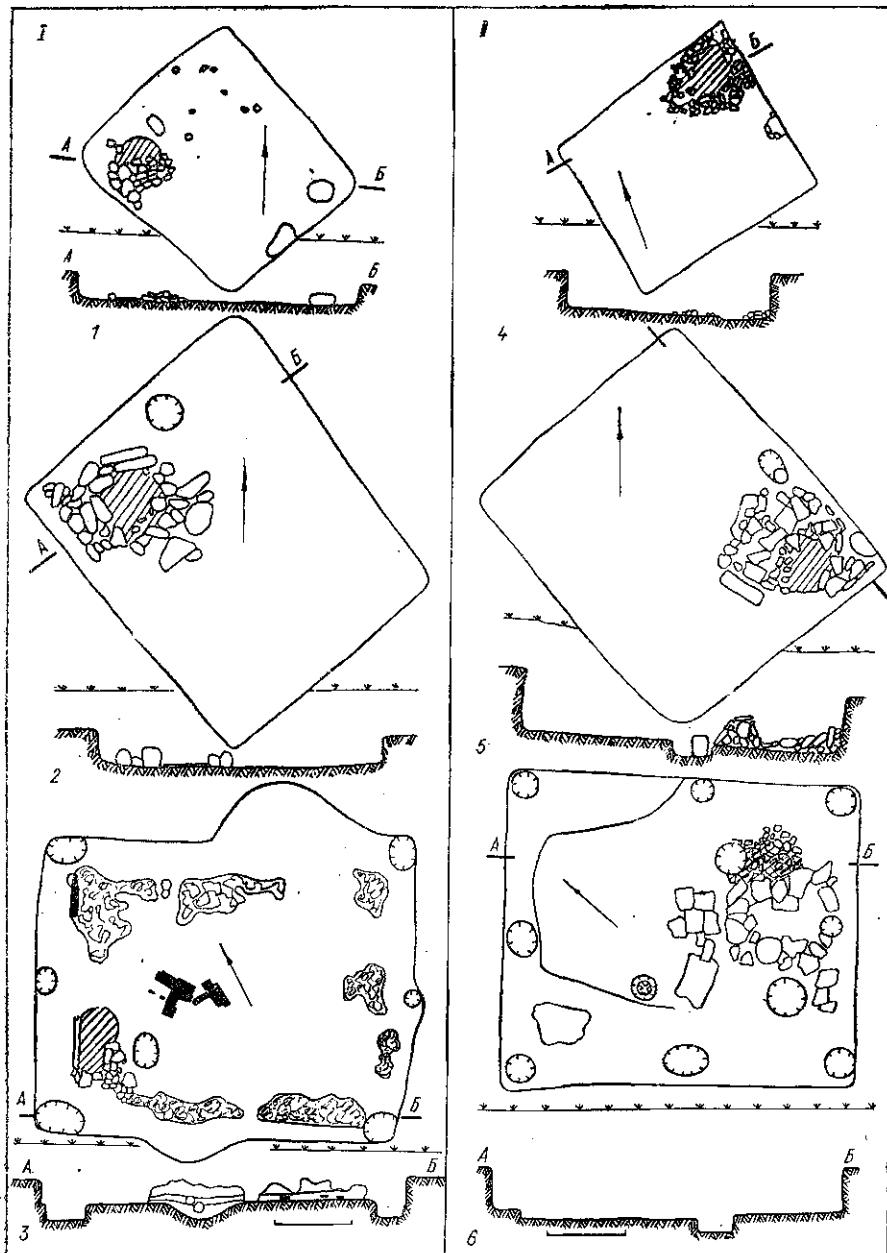

Рис. 8. Порівняльна таблиця черняхівських (I) та ранньосередньовічних (II) жител з Остромів:

1 — житло № 1; 2 — житло № 2; 3 — житло № 9 із Луки-Каветчинської; 4 — житло № 24; 5 — житло № 2; 6 — житло № 13.

висоти. Помітна близькість і між профілюванням верхньої частини та оформленням краю вінця. Передусім це стосується першого типу черняхівської (рис. 9, I) та ранньосередньовічної (рис. 2, I) кераміки. В обох керамічних наборах наявні горщики з горизонтально (рис. 2, I, 1; 9, I, 1), і косо (рис. 2, I, 3; 9, I, 2) зрізаними вінцями, із заокругленим (рис. 2, I, 4; 9, I, 3) і з заокругленими з потовщенням (рис. 2, I, 7; 9, I, 5, 6) або з потоншеним (рис. 2, I, 2; 9, I, 4) краєм, з горизонтально зрізаним і відтягнутим краєм (рис. 2, I, 6; 9, I, 8). Другий тип посуду із Остромів (рис. 9, II) і ранньої фази з Луки-Каветчинської (рис. 9, III) зближує наявність ребра на верхній, найбільш розширеній частині виробів. У обох керамічних комплексах є й округлобокі слабо-

профільовані посудини з розширенням на середині висоти (рис. 2, III; 9, I, б). Виявлені лише в об'єктах першої фази на Луці-Каветчинській горщики другого типу відрізняються товстостіністю, що особливо споріднює їх з аналогічними черняхівськими формами. Черняхівські посудини четвертого типу із загнутими всередину вінцями (рис. 9, IV) мають поодинокі аналогії серед керамічного набору ями № 34 на Луці-Каветчинській. Розглянутому вище черняхівському посуду першого, другого, третього і четвертого типів близькі аналогії знаходимо на черняхівських пам'ятках Верхнього Подністров'я та Західного Побужжя³⁰.

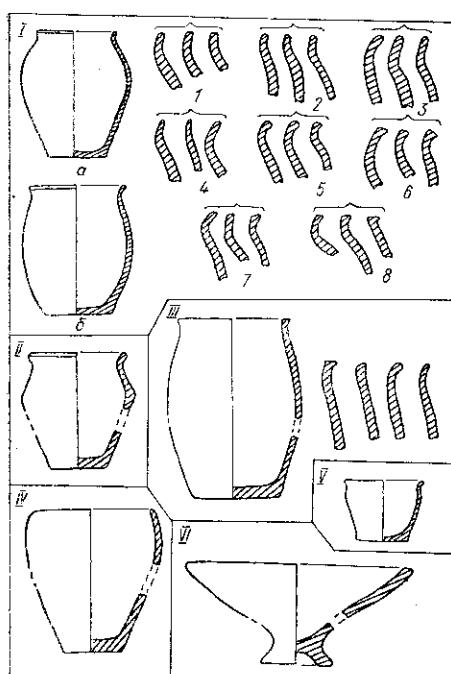

Рис. 9. Типологічна таблиця лілного черняхівського посуду з поселення Острови на Середньому Дністрі (римськими цифрами позначені типи, арабськими — варіанти посуду).

також в незначній кількості наявна на волинських пам'ятках³⁴. Що стосується тюльпаноподібних горщиків IV типу і біконічних — V типу, ребристих і слабопрофільованих мисок VI типу, то вони типові для пеньківського керамічного комплексу³⁵, хоча зрідка трапляються й на корчакських пам'ятках Волині³⁶. Іх наявність на Луці-Каветчинській та на інших територіях празько-корчакських старожитностей слід пояснювати впливами носіїв пеньківських старожитностей на слов'янські племена суміжних територій.

Таким чином, порівняльний аналіз черняхівських і ранньосередньовічних слов'янських старожитностей, досліджених в околицях с. Сокіл на Середньому Дністрі, виявив, що останні сформувалися на базі черняхівських пам'яток, під впливом празько-корчакського кола старожитностей та пеньківської культури.

Відмінною особливістю кераміки Луки-Каветчинської є наявність у закритих комплексах першої хронологічної фази кружальних фраг-

³⁰ Баран В. Д. Вказ. праця, с. 104, рис. 24.

³¹ Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. — САИ, 1973, вып. ЕI-25, с. 11, рис. 2, 2—5.

³² Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. — К., 1976, с. 11, рис. 2.

³³ Там же.

³⁴ Русанова И. П. Указ. соч., с. 11.

³⁵ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980, с. 31, рис. 9.

³⁶ Русанова И. П. Указ. соч., с. 11, рис. 2, III, IV.

съому посуду першого, другого, третього і четвертого типів близькі аналогії знаходимо на черняхівських пам'ятках Верхнього Подністров'я та Західного Побужжя³⁰.

Керамічні комплекси Луки-Каветчинської близькі до лілного посуду (празько-корчакського) території Волині і Північної Буковини. Так, серед волинської кераміки існують відповідності 1, 2, 3, 4 варіантам першого типу посуду з Луки-Каветчинської³¹, на Буковині — 1, 3, 4, 5, 6, 7 варіантам³². На Буковині, порівняно з Лукою-Каветчинською, відсутні лише посудини другого варіанту. На нашому поселенні відомий лише один фрагмент із загнутим до середини горизонтально зрізаним краєм, які Б. О. Тимошук виділяє в варіант I-Г³³.

Більше відмінностей простежується між волинською керамікою і керамікою Луки-Каветчинської. На Волині майже немає горщиків 5, 6, 7 варіантів першого типу. Відмінні у них і домішки у глиняному тісті. На Волині в слов'янській кераміці переважають пісок і жорства. Кераміка II, III, IV, VII типів

також в незначній кількості наявна на волинських пам'ятках³⁴.

Що стосується тюльпаноподібних горщиків IV типу і біконічних — V типу,

ребристих і слабопрофільованих мисок VI типу, то вони типові для пеньківського керамічного комплексу³⁵, хоча зрідка трапляються й на корчакських пам'ятках Волині³⁶.

Іх наявність на Луці-Каветчинській та на інших територіях празько-корчакських старожитностей слід пояснювати впливами носіїв пеньківських старожитностей на слов'янські племена суміжних територій.

ментів черняхівського типу, а на посудинах першого типу шостого варіанту — відтягнутого краю вінця, наявність виробів другого типу з ребром на верхній, найбільш розширеній частині. Це ті форми і елементи, що поряд з деталями домобудівництва та технологією ковальського виробництва пов'язують археологічний комплекс Луки-Каветчинської з черняхівською культурою.

З впливами з боку носіїв празько-корчацької культури, очевидно, слід пов'язувати появу на Луці-Каветчинській горщиків струнких пропорцій з максимальним розширенням на верхній третині висоти, а з пеньківськими впливами — появу біконічного, циліндрико-конічного посуду та мисок.

А. М. ПРИХОДНЮК

**Формирование славянских древностей
раннего средневековья
в Среднем Поднестровье**

(По материалам раскопок на Луке-Каветчинской)

Резюме

Статья посвящена одному из наиболее важных вопросов восточнославянского этногенеза — истокам формирования раннесредневековых славянских древностей Среднего Приднестровья.

На материалах широко исследованного поселения Лука-Каветчинская, первая фаза существования которого относится к V в. н. э., освещается культурная и генетическая преемственность между черняховскими и раннесредневековыми славянскими древностями в данном регионе. Показано влияние на местные племена со стороны синхронных, этнически родственных племен, носителей корчакской (Волынь) и пеньковской (европейское лесостепное пограничье) культур.

Рассматриваются вопросы хронологии и типологии раннесредневековых материалов с Луки-Каветчинской.

Р. С. ОРЛОВ

**Художня металообробка
у Києві в Х ст.**

Художня металообробка східнослов'янських племен має довгу історію свого розвитку і традицій, що формувалися протягом тисячоліть. Під час переходу слов'ян до класового суспільства створено відомі шедеври художнього ремесла Давньоруської держави — срібні окуття турячих рогів з кургану Чорна Могила у Чернігові. Ці окуття, за влучним висловом академіка Б. О. Рибакова, стали своєрідним «епіграфом до всього мистецтва Давньої Русі»¹. Але в її мистецтві важко знайти явище, що не було б пов'язане з Києвом — великим економічним, політичним і культурним центром Східної Європи. Отже, немає необхідності доводити особливе значення металообробки у Києві для вивчення процесу формування мистецтва Київської Русі.

Серед металевих виробів з київських поселень третьої четверті I тисячоліття н. е. виділяються цінні пам'ятки ювелірного ремесла: бронзова антропоморфна фібула, пальчаста фібула, срібні браслети з розширеними кінцями². І все ж пам'яток періоду виникнення Києва збереглося мало. Не набагато більше їх відомо для VIII—IX ст., але прогалина частково заповнюється виробами із околиць міста та найближчої периферії. Етап VIII—першої половини IX ст. характеризується контактами східних слов'ян, зокрема полян, з населенням салтівської куль-

¹ Рибаков Б. А. Русское прикладное искусство X—XIII веков. — Л., 1971, с. 10.

² Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1970, с. 42—55.

тури, яке входило до складу Хозарського каганату. Поляни, що являли собою середньодніпровське політичне, а не етнографічне утворення на чолі з київським князем з хозарським титулом — каганом, сплачували якийсь час хозарам податок — «данину»³. Незважаючи на виплату данини, що стягувалася хутром, середньодніпровське князівство зберігало політичну самостійність, достатню для того, щоб підтримувати зовнішньополітичні контакти⁴. Данина, мабуть, теж збиралася в основному місцевими князями, а не хозарськими правителями-тудунами⁵.

Якщо зважити на цю обставину, стають зрозумілими орієнтація населення Середнього Подніпров'я, передусім київської периферії, на культурні зв'язки зі Сходом. Ряд поселень VIII—IX ст. на південь від Києва — на горі Киселівці, під Обуховим, Ходосівкою, Монастирком — демонструють сталі зв'язки з населенням Лівобережжя, які простежуються в художньому ремеслі — металообробному і керамічному. Виділяється круговий посуд так званого волинцевського типу, що вважається важливою ознакою слов'янізації алано-болгарського населення салтівської культури. Він прикрашений геометричним візерунком з прошлених та врізних ліній. Ці зв'язки позначились і в деяких деталях костюма — сережках та бляшках з мотивами рослинного орнаменту салтівського типу⁶.

На місцеве виробництво металевих прикрас салтівського типу вказує знайдена на Канівському поселенні ливарна форма для виготовлення сережок з імітацією підвіски-стержня, на яку насаджено намистини. Подібні сережки відомі серед матеріалів Дмитрівського могильника, а також на сгодійських блюдах школи А зі сценами полювання на лева і царської учи. Б. І. Маршак відносить ці блюда до кінця VIII—початку IX ст.⁷ Датування поселень на Правобережжі з прикрасами і керамікою волинцевського типу, з срібним аббасідським дирхемом 761—762 рр. (поселення поблизу хутора Монастирьок) збігається з висновком С. О. Плетньової про встановлення контактів полян з алано-болгарським населенням Хозарського каганату в середині VIII ст.⁸ Про ці контакти свідчать залишки могильника з салтівським обрядом поховання, знахідка столової посудини типу Г (за С. О. Плетньовою) у Києві. П. П. Толочко вважає, що у Києві в VIII—X ст. могла перебувати торгова колонія хозар⁹.

Проте вироби зі східними мотивами декору нечисленні, а відсутність у Києві та його околицях речових скарбів і більш значної кількості куфічних монет посередно свідчать про ворожі стосунки полян з хозарами. Деякі знахідки демонструють протилежний напрямок зв'язків в IX ст., тобто із західнослов'янськими територіями. Так, на поселенні

³ Свердлов М. Б. Из истории системы налогообложения в Древней Руси. — В кн.: Восточная Европа в древности и средневековье. М., 1978, с. 147.

⁴ Сахаров А. Н. Русское посольство в Византию 838—839 гг. — В кн.: Общество и государство феодальной России. М., 1975, с. 247—261.

⁵ Артамонов М. И. История хазар. — Л., 1962, с. 406.

⁶ Орлов Р. С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва. — Археологія, 1972, № 5, с. 105, рис. 6; Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу. — Археологія, 1977, № 21, с. 54—64; Горюнов Е. Л. О памятниках волинцевского типа. — КСИА АН ССР, 1975, вип. 144, с. 3—10; Петрашенко В. А. О культурной принадлежности памятников лесостепного Правобережья Поднепровья в VIII—X вв. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований в Українській ССР: Тез. докл. респ. конф. молодых ученых. Київ, 1981, с. 101—102.

⁷ Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. — К., 1965, с. 55; Маршак Б. И. Сходийськое серебро: Очерки по вост. торевтике. — М., 1971, с. 73.

⁸ Максимов Е. В., Петрашенко В. О. Городище Монастирьок VIII—XIII ст. на Середньому Дніпрі. — Археологія, 1980, № 33, с. 7; Плетнєва С. А. Сведения русских летописей о восточноевропейских кочевниках эпохи раннего средневековья (VII — начала X в.). — В кн.: Археология восточноевропейской лесостепи. Воронеж, 1979, с. 24—36.

⁹ Каргер М. К. Древний Киев. — М.; Л., 1958, т. 1, с. 135—137, рис. 16; Толочко П. П. Про торговельні зв'язки Києва з країнами арабського Сходу та Візантією у VIII—X ст. — В кн.: Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976, с. 6.

поблизу Монастирка знайдено сережки великоморавського (нітранського) типу¹⁰. Орієнтація в цей час художньої металообробки на зовнішні зв'язки пояснюється відсутністю власної сировинної бази для розвитку кольорової металургії і металообробки в Середньому Подніпров'ї в VIII—IX ст. Зовнішня торгівля, що контролювалась хозарами, не задоволяла попиту на сировину і готові ювелірні вироби, як, наприклад, важливі деталі етикетального костюма.

Становище змінилось у процесі зростання могутності Києва, змінення Русі — середньодніпровського князівства. Період ізоляції закінчився до Х ст. з початком функціонування дніпровського торговельного шляху «із варягів у греки»¹¹. До середини Х ст. Київ уже пов'язаний мережею торговельних шляхів з Волинню, Волзькою Булгарією, Прибалтикою, Візантією. Завдяки цьому до Києва і його околиць надходили сировина і готові вироби. Проникали вони й з представниками різних етнічних груп, яких особливо було багато серед воїнів-дружинників київського князя¹². Кількість пам'яток художньої металообробки значно зросла порівняно з попереднім періодом VIII—IX ст., особливо на початку другої чверті Х ст. Численними є вироби, що потрапили з віддалених територій. Ця обставина являє собою помітне явище художньої культури.

У Київських могильниках знайдено ювелірні прикраси з Прибалтики: кільцеподібна фібула з голівками тварин у скандінавському стилі борре (поховання № 116 — тут і далі за М. К. Кафегром), срібна кільцеподібна фібула з золотою інкрустацією (поховання № 112), а також фібули у вигляді шкаралупи (поховання № 124—125) та ін. У похованні № 118 траплялося руків'я кресала з Прикам'я із зображенням скандінавського бога Одіна¹³. Можливо, що з Угорщини походить окуття руків'я меча (поховання № 108), а також деякі типи наремінних прикрас.

У Києві знайдено типи прикрас, що походять з Волині. Так, у похованнях № 112, 124 виявлено витончені скроневі кільця-підвіски волинського типу. В Х ст. саме на Волині особливого розвитку набула техніка найдрібнішої зерні, і, за висновком Г. Ф. Корзухіної, тут створено стилістично єдиний убір племінної верхівки¹⁴. Чудові за технічною досконалістю підвіски з тонкого срібного дроту (поховання № 112) з намистинами у вигляді зерневих чотирипроменевих зірок, що датуються за старшою монетою Насра II (?) 922—923 рр., тобто другою чвертю Х ст. Якщо вони й були виготовлені у Києві, то своїм прототипом мали зразки великоморавського ювелірного ремесла¹⁵.

Художній метал, що заражаваний до імпорту, походить з найбільш багатих поховань дружинної верхівки. Проте проблема імпорту не вичерpuється вказівкою на неоднорідність найближчого оточення Рюріковичів. Екстровертна форма моральної свідомості у феодальному суспільстві поєднувала символіку художню і ціннісну¹⁶. Численні прикраси з поховань київських могильників — деталі костюма — являли собою знак належності до того чи іншого щабля станової ієрархії та охороняли соціальний статус особи. Цим і пояснюється відмова верхівки Давньоруської держави від більш традиційних прикрас, що не фіксували належності до нової станової групи — воїнів і феодальної адміністрації. Орієнтація на моду — особливу соціальну цінність — обу-

¹⁰ Максимов Е. В., Петрашенко В. О. Вказ. праця, с. 14, рис. 12.

¹¹ Авдусин Д. А. Гнездово и днепровский путь. — В кн.: Новое в археологии. М., 1972, с. 159—169.

¹² Моща О. П. Питання етнічного складу населення давнього Києва: (За матеріалами некрополів). — Археологія, 1979, № 31, с. 28—36.

¹³ Корзухина Г. Ф. Об Одіні и кресалах Прикамья. — В кн.: Средневековая Русь. М., 1976, с. 135—140.

¹⁴ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.; Л., 1954, с. 64—65.

¹⁵ Dostál B. Slovanska pohrebiste ze stredni doby hradiště na Moreve. — Praha, 1966, Obr. 10, s. 26—33.

¹⁶ Титаренко А. И. Структуры нравственного создания: Опыт этико-филос. исслед. — М., 1974, с. 46.

мовила засвоєння художнього імпорту, наслідування, запозичення традицій ремесла передових культурних центрів¹⁷.

Формування вимог нового замовника завжди є кон'юнктурою для кольорової металообробки. Питання про форми організації виробництва, технології, про типи прикрас і орнаментального декору (тобто стилістичних ознак) залишаються нез'ясованими. На початку 1950-х років у відомому дослідженні про давньоруські скарби Г. Ф. Корзухіна визначила стиль для Києва, його ремісничої традиції як «суворий чоловічий убір», що складається з масивних золотих браслетів, кілець, каблучок, датованих Х—першою половиною XI ст.¹⁸ На нашу думку, відомі матеріали зі скарбів не тільки не дають справжнього уявлення про київську художню металообробку XI ст., як вказувала і Г. Ф. Корзухіна, а й не визначають традиції X ст. Художній метал Х—XI ст.—це насамперед деталі костюма, до якого входять спорядження вершника і бойового коня, зброя, а також типи посуду, пов'язаного з дружинним побутом і ритуалом. На ці пам'ятки звернув увагу А. Н. Кірпічников. Він цілком слушно підкреслив міжнародний синкретизм такого костюма, складну картину взаємодії, ремісничих традицій в процесі його створення¹⁹.

У Києві знайдено невелику колекцію деталей дружинного убору, яка дає можливість прослідкувати основні тенденції розвитку художньої металообробки. Своєрідна наремінна гарнітура, що складається з листоподібних бляшок, походить з поховання № 108. Бляшки цього типу характерні для степових євразійських зразків, найбільш раннє їх застосування як прикрас кінської збрui зафіковано в Середній Азії в VI—VIII ст. Зображення аналогічних бляшок на сріблому посуді X ст., а також на інших пам'ятках із зображенням вершника свідчать, що вони прикрашали ремені наголовача, підхвістя, підгруддя²⁰. Близькі за типами бляшок збруйні набори, але виготовлені з мідного сплава, а не з срібла, виявлено в Чернігові та його околицях. Аналогічна чернігівським листоподібна бляшка відома з розкопок Д. В. Мілеєва в садибі Десятинної церкви²¹. В основі декору цих прикрас покладено мотив квітки «степового» походження. Такі мотиви в X ст. характерні для пам'яток Угорщини і Болгарії. Подібні й деякі технологічні засоби: невисокий рельєф основного мотиву, наступна проробка різцем, пунсонний фон. Але якщо чернігівські збруйні набори і стилістично близькі до них срібні окуття з Чорної Могили можна віднести до середини — третьої чверті X ст., то київський набір відбиває завершення традиції і належить до рубежу X—XI ст. Це простежується в схематизації декору, в гладкому золоченому фоні. Кільцева фібула з цього самого поховання підтверджує хронологію чернігівських та київських наборів, будатується кінцем X—серединою XI ст.

Орнаментальний декор київського збруйного набору своєрідний, але, як і його угорські та болгарські аналогії, походить з единого джерела — середньоазіатської традиції; можливо, вони тяжіють до виробів пізніх етапів согдійських шкіл В і С. Поширення мотивів середньоазіатської орнаментики у великому регіоні на межі зі Степом пов'язано з ремісниками-мусульманами, найімовірніше, з переселенцями з міст Хазарії. Участь східних майстрів в обслуговуванні князівської дружинної верхівки Києва засвідчує знахідка на Подолі в 1975 р. ліварних формочок для виготовлення наремінної гарнітури²². Неоднора-

¹⁷ Орлов Р. С. Деякі особливості художньої культури Києва у X ст. — В кн.: Археологія Києва: Дослідж. і матеріали. К., 1979, с. 18—22.

¹⁸ Корзухіна Г. Ф. Указ. соч., с. 65—66.

¹⁹ Кірпічников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси X—XIII вв. — САИ, 1973, ЕІ-36, с. 5—53.

²⁰ Орлов Р. С. Деякі особливості художньої культури..., с. 22.

²¹ ОАК за 1911 г., с. 61—62, рис. 107.

²² Гупало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А. Дослідження Київського Подолу (1974—1975 рр.). — В кн.: Археологія Києва: Дослідження і матеріали. К., 1979, с. 47—53; Гупало К. Н., Івакін Г. Ю. О ремесленном производстве на Киевском

зово опубліковані формочки привертають увагу своєю унікальністю та цінністю закладеної в них інформації для історії київського мистецтва (рис. 1; 2). Автори публікації вірно датували знахідку і під才是真正ли знакову функцію поясних наборів, металеві деталі яких відливались у профілітових формочках. Проте вони неточно вказали на типологічну

Рис. 1. Формочка № 1 для відливки поясного набору. Лицьова і зворотня сторони.

та іконографічну близькість бляшок до салтівських поясних наборів, а також при визначенні етносу майстра формочки недосить переконливо послалися на рукопис Абу Хамід ал-Гарнаті. Можливо, ал-Гарнаті під час своєї мандрівки бачив тисячі мусульман не в Києві, а в «Гуркумані», до того ж це було близько 1150 р.²³

Розбіжності виникли при читанні арабського напису на боковій частині однієї з формочок, який був перекладений так: «Тюрк», «Турк», ибн, Іазид, «Берда». Ця обставина змушує звернути на нього особливе увагу, бо з правильною розшифровкою пов'язана атрибуція продукції київської майстерні (рис. 3).

Почерк напису належить до змішаних — це невишукане куфі або неуставний скоропис почерків насх, позбавлений діакритичних знаків. Втім він є досить звичайним для написів на металевому посуді східного походження²⁴. Перші дві літери напису — «ба — ра». Досить характерне дугоподібне креслення «ра». Потім іде «кафа». Розтягування горизонтальної лігатури «кафа» звичайне на посудинах X—XI ст. і близьке до накреслення її в епітафії на цеглі XI ст. з Мехне²⁵. Отже, у слові بِرَكَة «благословення» недописана кінцівка «та марбута».

Така форма побажання була дуже поширенна в X—XI ст. Вона відома як у скороченій формі بِرَكَة так і в повній بِرَكَة اللَّهِ لِصَاحِبِه «благословення Аллаха володарю цього» і трапляється на полив'яній кераміці та металевому посуді східного походження X—XI ст.²⁶ Розмі-

Подоле. — СА, 1980, № 2, с. 203—219; Чернов С. М. О нижней дате киево-подольских литейных форм. — В кн.: Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.: Тез. докл. XVIII конф. Ин-та археологии АН УССР. Днепропетровск, 1980, с. 158.

²³ Корзухина Г. Ф. Путь Абу Хамида ал-Гарнаті в Венгрию. — В кн.: Проблемы археологии. Л., 1978, вып. 2, с. 187—193.

²⁴ Даркевич В. П. Художественный металл Востока VIII—XIII вв. — М., 1976, с. 29.

²⁵ Массон М. Е. Средневековые надмогильные кирпичи из Марийского оазиса. — ЭВ, 1953, вып. 8, с. 33, рис. 7; Большаков О. Г. Арабские надписи на поливной керамике Средней Азии IX—XII вв. — ЭВ, 1963, вып. 15, с. 77, рис. 6.

²⁶ Большаков О. Г. Указ. соч., с. 73—79; Даркевич В. П. Указ. соч., с. 30, 40.

щення слова на боковій стороні формочки також припускає початок рядка і недописаність побажання.

Арабський напис на формочці зовсім не вказує на етнічне походження майстра, тим більше на тюркське, але свідчить про його грамотність і мусульманське віросповідання. Майстер міг бути і слов'янином, що не суперечить відзначеному дослідниками факту співіснування християнства з іншими релігіями в початковий період формування ідеології феодальної верхівки і державної влади. Цей факт посередньо відбився у літописному оповіданні про вибір віри і загадковому повідомленні Марвазі про посольство князя Володимира в Хорезм: «Прийшли посли їх у Хорезм, повідомили мету посольства, зрадів хорезмшах тому, що вони захотіли стати мусульманами і надіслав до них когось, для того, щоб той наставив їх в законах ісламу, і вони звернулися до ісламу»²⁷. Навіть якщо це оповідання є антихристиянським памфлетом і відбиває враження, викликане хрещенням Русі, у ньому слід бачити напад на обмін культурними цінностями з населенням Сходу.

Неабиякі значення мають іконографічні, стилістичні і технологічні ознаки наремінної гарнітури, що виготовлялася в ливарних формочках. Звернемося до конструкції пояса. Для Х ст. звичайне сполучення на одному ремені бляшок близького типу, але різного розміру (формочка № 1). Бляшки з круглим отвором розміщувалися кінцем у бік наконечника, інші — гострим кінцем догори, що було зумовлено протягуванням у широкий отвір вузького ремінця. Він прикрашався дрібними бляшками і наконечниками, які відливалися на зворотному боці формочки (№ 1). Великий наконечник у таких поясах ніколи не протягувався через кільце пряжки, бо для цього використовувався додатковий вузький ремінець. Пояси такої конструкції мали «степові» прототипи і були досить поширені. Аналогії походять з Угорщини²⁸, Північно-Західного Причорномор'я, а також з Тимерівського могильника * з кургану № 450, розкопаного у 1977 р.

Можливу реконструкцію київського пояса показано на рис. 4. Її підтверджують зображення дружинного пояса як деталі княжого костюма на мініатюрі (Ізборник 1073 р.) представників сім'ї Святослава Ярославича та сім'ї Ярополка в Тирській псалтирі. На цих мініатюрах можна бачити підвішенні з правого і лівого боків по два невеликих ремінця з бляшками і наконечниками²⁹.

Наремінні бляшки, що відливались у формочці № 2, найімовірніше являли собою деталі кінського спорядження — збрui. На це вказують їх більші розміри, а також факт використання аналогічних круглих бляшок з мотивом багатопроменевої зірки у відомому київському вуз-

Рис. 2. Формочка № 2 для відливки збрuiйного набору.

²⁷ Заходер Б. Н. Еще одно раннее известие о славянах и русах IX—X вв. — В кн.: Каспийский свод сведений о Восточной Европе. М., 1967, т. 2, с. 129—154; Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. — М.; Л., 1958, с. 256—262.

²⁸ Diennes I. Perbetei lelet. Milyen volt a honfoglaló magyarok ööve? — Archeologiai Értesítő, 1959, évi 2, Vo. 145—158, кер. 6, 8.

* Автор висловлює ширу подяку М. В. Фехнер (ДІМ) за дозвіл ознайомитися з неопублікованими матеріалами Тимерівського могильника.

²⁹ Кондаков Н. П. Изображения русской княжеской семьи на миниатюрах XI века. — Спб., 1906. — 126 с.

дечковому наборі з кінського поховання № 115. Прикрашання бляшками круглої форми ременів вуздечки відбиває давню традицію, вони зафіксовані в Пянджікенті VI—VII ст.³⁰

До важливих висновків приводять спостереження над стилістичними та іконографічними особливостями київських ливарних форм. Крім згаданого мотиву багатопроменевої зірки на інших бляшках і наконечнику, відтворено мотиви три-, п'яти-, семипелюсткової квітки. Подібні

Рис. 3. Напис побажання «Благословення...» на ребрі формочки № 1.

зображення квітки відомі в художньому металі Угорщини, Поволжя і Прикам'я, в степових поясних і збройних наборах X—XI ст. Досить близькі аналогії походять з Мальського могильника, а також з поховання № 716 торговельного центру Бірки в Скандинавії. Тут же в Бірці знайдено й п'ятикутні бляшки з мотивом пальмети, проте вони близчі до речей Шпильовського скарбу³¹. На нашу думку, знахідки в Скандинавії і поблизу Ізборська виробів київської майстерні не випадкові. Вони переконливо свідчать про розповсюдження наремінної гарнітури з Півдня на Північ по торговельному шляху «з варягів у греки» і, маєть, про впливи на цей процес традицій художньої металообробки Києва. Це уточнює висновки тих дослідників, які розглядають територію Давньоруської держави з боку транзиту для торгівлі або походів вікінгів, в результаті яких у Скандинавії набули поширення східні типи металевих деталей костюма³².

Наведемо ще деякі особливості ремісничої традиції виробів київської майстерні. Це бордюр з великої псевдозерні для вузького ремінця і бляшок. Подібна псевдозернь прикрашає наконечники з поховання кінця VI—першої половини VII ст. з Кудирге³³, а також з Муракаївських курганів рубежу X—XI ст. на Південному Уралі³⁴, луниці, що відливались у формочках з Білої Вежі. Використання цього мотиву східного походження загалом узгоджується з датою побутування такого типу луниць і київських ливарних формочок³⁵. Відзначимо, що псевдозернь київського поясного набору не відображає традицію геометричної орнаментації з дрібної зерні, яскраво виражену в декорі луниць IX—X ст. типу волинських або великоморавських. Її прототипом був мотив круглих медальйонів на візантійських або іранських шовкових тканинах.

Деякі технологічні особливості виробництва наремінних прикрас уточнюють тезу авторів публікації щодо надходження продукції київської майстерні на місцевий ринок³⁶. Попит на них не міг викликати

³⁰ Распопова В. И. Металлические изделия раннесредневекового Согда. — Л., 1980, с. 97, рис. 67, 8.

³¹ Arbnan H. Birka I, Die Gräber. Tafeln. — Uppsala, 1940, Grab 716, Taf. 89; Седов В. В. Мальський курганно-жальничний могильник близ Ізборска. — КСИА АН ССР, 1976, вып. 146, с. 90, рис. 2.

³² Jansson J. Ett rembeslag av orientalisk typ funnet pa Island. Vikingatidens orientaliska bälten och deras enrasiska sammanhang. — TOR, 1978, 17, S. 383—420.

³³ Распопова В. И. Указ. соч., с. 98, рис. 68, 3, 5.

³⁴ Мажитов Н. А. Курганы Южного Урала VIII—XII вв. — М., 1981, с. 140, рис. 69, 11.

³⁵ Гольмстен В. В. Луницы Российского исторического музея: Отчет за 1914 год. — М., 1914, с. 11—12; Успенская А. В. Нагрудные и поясные привески. — Тр. ГИМ, 1967, вып. 43, с. 103.

³⁶ Гупало К. Н., Ивакин Г. Ю. Указ соч., с. 211.

появу ливарних форм імітаційного типу, які, за останніми даними, з'явилися в середині XII ст.³⁷ В імітаційних формах відливалися вироби з свинцево-олов'яних сплавів, а більшість поясних наборів виготовлено зі срібла або мідних сплавів. Аналіз наремінної гарнітури чернігівських ювелірних майстерень свідчить про використання багатьох технологічних прийомів: ливарства, чеканки, золочення, інкрустації тощо.

Рис. 4. Пояс с деталями, що відливались у формочці № 1. Реконструкція автора.

Чи такі вже прості були вироби київської майстерні? Здобуті відливки з формочок у різних матеріалах переконують у тому, що бляшки формочки № 1 мають незвичайний для наремінної гарнітури декор з тонких рельєфних ліній. Ця загадка вирішується, коли ми звернемося до відомого київського вуздечкового набору з поховання № 115 (за М. К. Каргером).

До набору входять 18 круглих бляшок з мотивом п'ятипроменевої зірки, які мають аналогії серед знахідок з розкопок Д. В. Мілєєва в садибі Десятинної церкви³⁸. Мотив декору складається з кількох елементів: кола, крапки, маленького кола, тла для променів, виконаних технікою інкрустації зі срібного дроту і пластинок (тло). Усі необхідні поглиблення відлито разом із штифтами кріплення. Концентричні кола на трипелюсткових бляшках з цього самого набору теж виготовлено з тонкого срібного дроту. Отже, під час виготовлення металевих деталей як київські, так і чернігівські майстри виконували достатню кількість складних технологічних операцій, що може свідчити про випуск

³⁷ Седова М. В. «Имитационные» украшения древнего Новгорода. — В кн.: Древняя Русь и славяне. М., 1978, с. 149—159.

³⁸ Каргер М. К. Указ. соч., с. 188. Матеріали зберігаються в Державному історичному музеї УРСР в м. Києві. Поховання № 115 — колекція В-4559/562, бляшка з розкопок Д. В. Мілєєва — колекція В/21-3950.

продукції на замовлення³⁹. Стає зрозумілим і характер процесу — відливання грубих заготовок для дальшої обробки або відтискування у глині для виготовлення робочої форми.

Продукція київських майстерень художньої металообробки призначалася для почесного дарунку дружинникам, вона виконувала роль символу феодально-світського поняття честі⁴⁰. Ця функція наремінної гарнітури слушно підкреслена авторами публікації ливарних формочок. На основі аналізу літопису вони дійшли висновку, що бойові пояси і кінська зброя належали до почесних дарунків, пов'язаних з виділенням військово-феодальної верхівки⁴¹. Відомо також, що пояс, його конструкція і метал, кількість окремих елементів відповідали місцю власника в ієрархічній градації. З цією метою наремінні прикраси використовувалися населенням Хозарії, Согда, печенігами у VII—Х ст.⁴² Отже, правомірним є наш висновок про виготовлення подібних наборів виключно на замовлення феодальної верхівки.

Проте не тільки вироби з виразною знаковою функцією попередньо замовлялися майстрам. Ювеліри-ремісники виконували роботу на замовлення в постійній майстерні або з відходом від дому⁴³. Ми маємо недостатньо свідчень про збут товару в лавці і особливо з виходом у торговельні ряди. Так, у другій половині XVII ст. на 32 майстри золотого і срібного діла міщанської слободи Москви припадала одна міщанська лавка в Сріблому ряді: ремісники самі продавали свою продукцію, одержували замовлення навіть від царського двору⁴⁴.

Організація ремісничого виробництва в київській майстерні художнього металу X ст. не з'ясована. Проте підставу для деяких висновків дає розгляд набору з поховання № 115⁴⁵. Збереглося близько 200 бляшок, які можна поділити на дев'ять типів. З тонкої пластинки виготовлено налобну і наносну «решми» двох розмірів (рис. 5). Круглі бляшки з мотивом багатопелюсткової розетки і чотирьох пелюсток правила за кріплення ременя наголовача з трензелем. Інші бляшки мали короткі штифти і прикрашали ремені наголовача. Їх кількість, розміри дали змогу провести підрахунки і визначити розміщення: круглі з мотивом зірки були на ременях храпа, налобному і перенісся, трьохпелюсткові — на ремені підборіддя, квадратні чотирьохпелюсткові — над «решмами». У наведений реконструкції місце наконечників дещо уточнено порівняно з варіантом, який запропонував А. Н. Кірпічников: вони кріпилися в місцях перетину ременів, а не до ременя перенісся, як на чернавинському наголовачі (рис. 5).

Типи бляшок київської вуздечки і мотиви орнаментального декору настільки різні, що можна погодитися з висновком А. Н. Кірпічникова про їх виробництво різними майстрами. Наші припущення підтверджуються даними кількісного спектрального аналізу всіх типів бляшок — усього 30 зразків*. Межею концентрації штучних домішок для олова і свинцю є 0,3%, а для цинку — 1%, що відповідає даним металу першої половини I тисячоліття н. е. з Подніпров'я⁴⁶ і металу Х—XI ст.

³⁹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948, с. 511—522.

⁴⁰ Лютман Ю. М. Об оппозиции «честь» — «слава» в светских текстах киевского периода. — Труды по знаковым системам, Тарту, 1967, ч. 3, с. 100—112.

⁴¹ Гупало К. Н., Ивакин Г. Ю. Указ. соч., с. 209.

⁴² Плетнева С. А. От кочевий к городам: Салтово-маяц. культура. — МИА, 1967, № 142, с. 162—166; Орлов Р. С., Клюшинцев В. М. Нова пам'ятка середньовічного художнього ремесла кочівників. — Археологія, 1978, № 27, с. 75—79.

⁴³ Сванидзе А. А. Средневековый город и рынок в Швеции XIII—XV вв. — М., 1980, с. 208—217.

⁴⁴ Богояленский С. К. Московская мещанская слобода в XVII в. — В кн.: Научное наследие: О Москве XVII века. М., 1980, с. 54.

⁴⁵ Каргер М. К. Указ. соч., с. 187—189; Кирпичников А. Н. Указ. соч., с. 26.

* Виконано у лабораторії спектральних методів досліджені Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. Спектрограма № 31 від 25 березня 1981 р.

⁴⁶ Барцева Т. Б., Вознесенская Г. А., Черных Е. Н. Металл черняховской культуры. — МИА, 1972, № 187, с. 57; Коновалов А. А. Изучение химического состава медных сплавов из Новгорода. — СА, 1969, № 3, с. 205—216.

з Новгорода. Вдалося виділити шість сплавів на основі міді з лігатурними домішками названих елементів і один тип металургійної «чистої» міді. Дуже цікавим виявилося співвідношення між типами сплавів і типами наремінної гарнітури. Так, круглі гладкі бляшки (всього 141 ціла і фрагменти) виготовлялися з багатокомпонентних складних цинково-свинцево-олов'янистих і свинцево-цинково-олов'янистих сплавів. З першого сплаву відлито і деякі трипелюсткові бляшки. Метал цих типів набору подібний до металу із Новгорода і всього прибалтійського регіону.⁴⁷

Круглі бляшки з мотивом зірки і наконечники відлито зі складних багатокомпонентних сплавів, де провідним елементом лігатури є олово. Деякі речі виготовлено з «чистої» міді, наприклад «решми». Загалом для набору характерні пониженні концентрації лігатурних домішок, лише олово іноді становить 4—4,5 %. Прямокутні бляшки з мотивом ромба виготовлено з білону, де міді 5—9 %. Олово як провідний компонент характерний для чернігівського центру художньої металообробки другої половини Х ст.⁴⁸ Таким чином, результати кількісного аналізу хімічного складу збігаються з даними, якими характеризуються ливарні формочки з Подолу, що використовувалися для відлиття круглих бляшок з мотивом багатопроменевої зірки. З'ясовується і металургійна традиція київського центру — наявність, як і в чернігівських виробах, штучно введеного компонента — олова і свинцю. Це вказує на давню причорноморську традицію (рис. 6).

Аналіз бляшок з мотивом зірки (розколки Д. В. Мілеєва в садибі Десятинної церкви) показує незначну домішку олова і свинцю, а також несподівано високий відсоток срібла — до 1,5% — як ще одне підтвердження близькості київської і чернігівської традицій.⁴⁹

Ливарні форми і продукція київського центру художньої металообробки свідчать про функціонування у Києві спеціалізованих майстерень по виготовленню металевих деталей убору — спорядження вершника і бойового коня. Стилістичну єдність, складну технологію і металургійні традиції могли забезпечити тільки постійно діючі майстерні. Для Х ст. таку організацію виробництва можна було налагодити лише в державних майстернях при князівському господарстві. Величезні багатства, сконцентровані при дворі київського князя, створювали можливість у середині XI ст. організувати першу емальєрну майстерню. Подібні до них виникали згодом у Галицько-Волинському і Володимиро-Суздальському князівствах.⁵⁰ Стилістичні особливості київської гарнітури, аналогії багатьом типам у Ярославському Поволжі, Шестовицях, Бірці, де, за висновком Арбмана, не простежено поховань пізніше 975 р., дають можливість датувати виникнення державних майстерень в межах середини Х—початку XI ст.

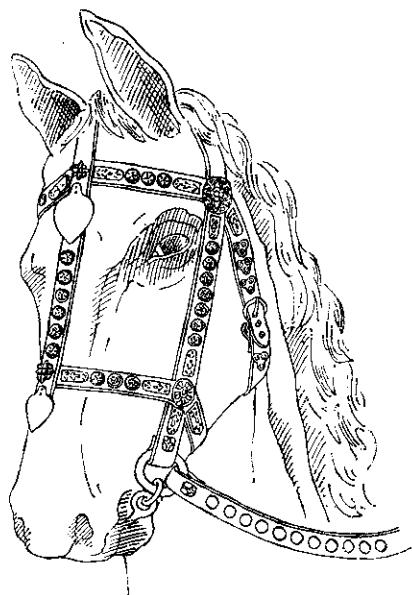

Рис. 5. Вуздечковий набір з поховання № 115 київського могильника. Реконструкція автора.

⁴⁷ Коновалов А. А. Указ. соч., с. 208.

⁴⁸ Орлов Р. С. Черніговский центр художественной металлообработки X века. — В кн.: Актуальные проблемы археологических исследований на Украине: Тез. докл. респ. конф. молодых ученых. Киев, 1981, с. 111.

⁴⁹ Орлов Р. С. Черніговский центр художественной металлообработки..., с. 111.

⁵⁰ Макарова Т. И. Переходчатые эмали Древней Руси. — М., 1975, с. 94—101.

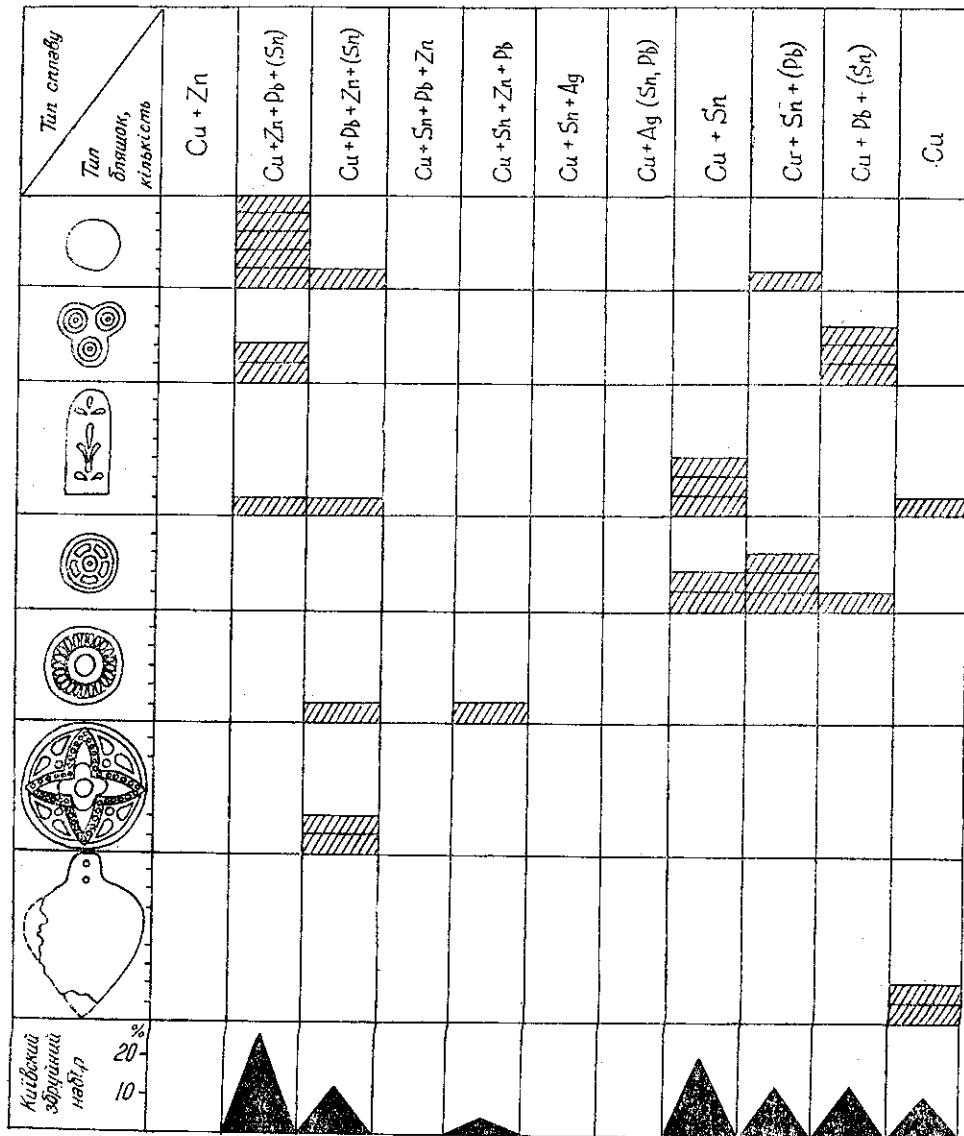

Рис. 6. Порівняльна характеристика мідних сплавів київського вуздечкового набору за окремими категоріями виробів.

Цю дату підтверджують писемні джерела. Зокрема, сага про Олава Харальдссона містить цікаві свідчення: «Одразу після йоля конунг почав збиратися у путь. В нього було тоді близько двох сотень людей. Яріцлейв конунг (тобто Ярослав Мудрий) наділив їх усіх конями і всім необхідним спорядженням»⁵¹. У цьому уривку мается на увазі спроба колишнього короля Норвегії за допомогою київського князя повернути собі трон в 1030 році. Таким чином, уже в 20-х роках XI ст. князівська казна, спираючись на постійно діючі майстерні, могла забезпечити презентативним спорядженням сотні воїнів-вершників.

У першій половині Х ст. виготовити необхідне спорядження в місцевих майстернях було важко. Літопис зберіг загадку про те, як дружинники прагнули скористатися візантійською даниною: «В літо 6452 (944)... Да аще сице глаголеть царь то что хочем боле того: не бивщеся

⁵¹ Снорри Стурлсон. Круг Земной. — М., 1980, с. 343.

имати злато, и сребро, и паволоки»⁵². Данина з деревлян з метою придбання зброї і одягу, що спричинилася до загибелі Ігоря, не могла бути надійною базою нового художнього ремесла. Також невдало завершилась спроба Святослава наблизити столицю Русі до кордонів Візантії, щоб до князівського двору надходили: «...от Грек злато, паволоки, вина, и овошеве розличные, изъ Чех же, из Угорь сребро и комони...»⁵³ Але вже Володимир Святославович використовує сплачуваній йому віри для спорядження воїнів-вершників: «...Рать многа, оже вира, то на оружы и на коних буди»⁵⁴. Під цим же роком (996 р.) літопис повідомляє про виготовлення Володимиром срібного посуду для учт в гридниці: «...Се слышавъ Володимеръ повелѣ исковати лжицѣ сребрены ясти дружинѣ...»⁵⁵

Законодавство Руської Правди про сплату вір князю, про його суд і значення князівської влади відставало від норм суспільного життя, про що свідчать статті 1—17 Краткої Правди (запис «Закона Руського»)⁵⁶. Такі відносини існували в першій половині Х ст. і, отже, знаходить підтвердження наш висновок про нерозвиненість у цей час матеріальної бази для організації постійних державних майстерень. Але розвиток князівського домену, що мав стати такою базою, продовжувався протягом всього Х ст.⁵⁷ В. Л. Янін вважає, що новий принцип експлуатації судових доходів на користь держави з'явився ще до прийняття християнства, точніше в 70-х роках Х ст.⁵⁸ Листоподібна збройна бляшка з садиби Десятинної церкви, а також її численні чернігівські аналогії датуються часом окуттів з Чорної Могили — 60-ми роками Х ст.⁵⁹ Тому найімовірніша дата початку функціонування київських і чернігівських державних майстерень — часи Ольги — Святослава, тобто 50—70-ті роки Х ст.

Як відзначалося, київські і середньодніпровські знахідки свідчать про традицію, що розвиває досягнення «степового» і східних походів Святослава: скасування Хозарії як могутньої держави, посилення Русі на важливих торговельних шляхах зі Сходом, виникнення слов'янських поселень у Нижньому Подонні⁶⁰.

Наприкінці Х—початку XI ст. у художньому металі Києва помітними стають риси візантійської орнаментики. Цей процес супроводиться не лише зміною мотивів, а й головним чином посиленням графічного характеру передачі зображень і особливої ролі мерехтливого золотого тла. Прикладом можуть бути збройні прикраси з поховання № 108, а також наконечник піхов першої половини XI ст. із садиби Десятинної церкви. У його декорі — мотив невеликої квітки в стрічковому сплетенні, виконаному контурною чернівою лінією. Подібне трактування мотивів спостерігаємо і на перехресті меча з Києва, на щабельному перехресті з Княжої Гори, а також на численних збройних наборах з Північно-Західного Причорномор'я⁶¹.

Дослідження художньої металообробки у Києві в Х—XI ст. свідчить про блискучий розвиток багатьох категорій прикладного мистецтва

⁵² Повесть временных лет. — М.; Л., 1950, ч. 1, с. 40.

⁵³ Там же, с. 48, під 969 р.

⁵⁴ Там же, с. 86—87.

⁵⁵ Там же, с. 87.

⁵⁶ Свердлов М. Б. К истории краткой редакции Русской Правды. — Вспомогательные исторические дисциплины, 1978, 10, с. 135—169.

⁵⁷ Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. — М., 1977, с. 233.

⁵⁸ Янін В. Л. Новгородская феодальная вотчина: (Іст.-генеал. исслед.). — М., 1981, с. 280.

⁵⁹ Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. — МИА, 1949, № 11, с. 29.

⁶⁰ Калинина Т. М. Сведения ибн-Хаукаля о походах Руси времен Святослава. — В кн.: Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исслед. 1975 г. М., 1976, с. 90—101.

⁶¹ Корзухина Г. Ф. Из истории древнерусского оружия XI в. — СА, 1950, 13, с. 63—94; Кирпичников А. Н. Указ. соч., с. 20—33.

в Київській Русі XI ст. не лише на базі запозиченого з Візантії ремесла. Успіхи в розвитку емальєрної справи, скловиробництва, золотарства, що привели до створення таких шедеврів мистецтва, як діадеми зі сценою піднесення Олександра Македонського з Сахновки або наручні браслети, на яких зображені сцени скомороських ігор, були б неможливими без традицій київських майстерень X ст.

Р. С. ОРЛОВ

Художественная металлообработка в Киеве в X в.

Резюме

В статье рассматриваются материалы из археологических раскопок в Киеве, которые позволяют проследить историю развития художественной металлообработки в X в. Интерес к этой теме вызван не только традиционными славянскими украшениями, сколько стилистическими и технологическими признаками металлических деталей костюма, снаряжения всадника-воина новой феодализирующейся княжеско-дружинной верхушки. Анализ позволил выделить воздействие на местную традицию металлообработки художественного металла Востока. Продукция киевских мастеров оказывала влияние на ремесло Киевской Руси не только типами изделий, но и новой организацией на базе княжеского хозяйства. Начальной датой возникновения киевских государственных мастерских можно считать эпоху Ольги — Святослава, т. е. 50—70-е годы X в.

Традиции художественной металлообработки Киевской Руси отчетливо прослеживаются в материалах из Скандинавии. Блестящий расцвет художественного ремесла в эпоху Ярослава Мудрого, в XI в. был обусловлен традициями киевских государственных мастерских второй половины X в.

Д. Я. БЕРГ

Новий тип печатки Олега-Михайла

В 1972 р. у зібрання одного з київських колекціонерів, М. М. Комського, потрапила надзвичайно цікава свинцева печатка із зображенням на лицьовому боці архангела Михайла і на зворотному — чотирирядкового напису грецькою мовою: КЄ ВΘ | МІХАНА | ТΩΜΑΤ | ΑΡΧω (рисунок) — «Господи, поможи Михайлу [архонту] Томатархі», тобто Тмутаракані. Печатка, покрита тонким шаром твердої патини світло-сірого кольору, збереглася дуже добре, лише в деяких місцях помітні невеликі пошкодження (сучасного походження), праворуч від зображення голови є вмятина і забито вихід отвору.

За даними М. Комського, ця річ придбана у якоїсь мешканки Києва, що знайшла її серед мотлоху на горищі старого будинку, призначеного на знесення. Печатка була загорнута в шовкову тканину. Очевидно, власник дорожив нею, хоч і не уявляв собі її наукового значення. Як нам здається, місце її обставини виявлення печатки дають можливість зарахувати її до числа пам'яток, знайдених на території Києва або його найближчих околиць, тобто вона так чи інакше пов'язана з Києвом як політичним і адміністративним центром Давньої Русі.

Легенда на зворотному боці свідчить про належність печатки до відомої особи того часу чернігівського князя Олега-Михайла Святославича (умер 1115 р.), який був протягом ряду років тмутараканським князем. Очевидно, саме з цим часом його князювання і пов'язана печатка. Така атрибуція ґрунтуються на безсумнівно доведений, на наш погляд, належності Олегу-Михайлу іншої унікальної печатки, яка має аналогічні зображення архангела Михайла на лицьовому боці, а на зворотному — шестириядковий напис також грецькою мовою: +КΙΕ ΒΘ | ΜΙΧΑΝΑ | ΑΡΧΟΝΤ ΜΑ|ΤΡΑΧ ΖΙΧΙ | ΑC +ΠΑΣΗC | ΑΖΑΠΙ. «Господи, поможи Михайлу, архонту Матрахи (Тмутаракані), Зіхі і усієї Хозарі!»¹.

Разом з вже давно відомою в літературі печаткою дружини Олега-Михайла — знатної гречанки Феофано Музалон² і срібними монетами самого Олега³ вони створюють надзвичайно цікаву групу сфрагістичних і нумізматичних пам'яток, комплексне дослідження яких необхідно здійснити.

Одним із загадкових моментів, пов'язаних з уже опублікованими печатками, є відмінність в титулатурі князя і його дружини. Так, Феофано Музалон іменується архонтісою Росії, а Олег-Михайло називає себе архонтом Матрахи, Зіхі і Хозарі на одній печатці і архонтом (?) Томатархі — на другій. Насправді, якщо Феофано має бути архонтісою Росії, тобто княгинею Русі, то чому Олег не названий князем Русі, хоч підстав для цього набагато більше.

¹ Матеріали з питання про печатки Олега-Михайла див.: Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси. М., 1968, т. 1, с. 26—29.

² Див.: Янин В. Л. Печати Феофано Музалон. — Нумизматика и сфрагистика. Киев, 1965, вып. 2, с. 76 і дал.; Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси, т. 1, с. 24—27.

³ Орешников А. В. Денежные знаки домонгольской Руси. — Труды ГИМ, 1936, вып. 6, с. 80—85.

Відповідаючи на ці питання, дослідники запропонували ряд версій, жодна з яких, на наш погляд, не є задовільною. Перш ніж перейти до дальнього розгляду питання, згадаємо основні дати біографії Олега-Михайла. Тим більше, що характеристики цього діяча досить суперечливі. Його батько, Святослав Ярославич, після смерті Ярослава Мудрого (1054 р.), який доводився рідним дідом Олегу Святославичу, отримав

Печатка Олега-Михайла (лицевий і зворотний боки).

у власність Чернігів і східні землі аж до Рязані і Мурома, включаючи землю в'ятичів, а також Тмутаракань. Після вигнання старшого брата Ізяслава з Києва Святослав став на короткий час і київським князем (1073—1076). Олег народився у середині XI ст., на думку Н. П. Лихачова, десь близько 1055 р. У 1073—1076 рр. він князював у Володимирі-Волинському, а 1076 р. разом з двоюрідним братом Володимиром Все-володовичем (Мономахом) ходив на допомогу полякам воювати проти чехів⁴.

Після смерті батька (27 грудня 1076 р.) Олега було виведено з Володимира-Волинського⁵. Під час князювання Все-волода в Чернігові⁶ він перебував у почесному ув'язненні (очевидно, не у в'язниці за грата-ми). Про цей епізод у житті Олега майже нічого не відомо, крім даних про те, що він жив при дворі свого дядька Все-волода (батька Мономаха), який з липня 1077 р. знову займає стіл у Чернігові. Князюванню Все-волода передувало чотиримісячне правління Володимира Мономаха і восьмиденне двоюрідного брата останнього — Бориса Вячеславича (це важливо відзначити, оскільки Борис тікав у Тмутаракань і згодом був співучасником походу Олега на Чернігів). І ось раптово, а найімовірніше від утисків і образ, Олег у 1073 р. тікає в Тмутаракань, де вже були його рідний брат Роман і вигнанець — Борис Вячеславич.

Характеризуючи Олега Святославича, Б. О. Рибаков пише, що юний Олег був свідком багатьох кривавих подій і це сформувало його жорстоку і нещадну вдачу. Дослідник вважає, що вся система освіти князівських дітей тих часів, книги, якими вони користувалися, наприклад «Ізборник 1073 р.», привчили більше до лицемірства і показової вихованості, ніж до шляхетності. Тому, на думку Б. О. Рибакова, Олег був людиною віроломною, без почуття істинно руського патріотизму і не гребував ніякими засобами для досягнення своїх цілей⁷.

Отже, Олег тікав у Тмутаракань і в тому ж році уклав союз з половецькими ханами, разом з Борисом вирушив у похід, в результаті якого і оволодів Черніговим. Правда, князював він всього 39 днів. З жовтня 1078 р. Олег зазнав поразки в битві на Нежатиній ниві і знову втік у Тмутаракань. Борис загинув у битві.

⁴ Повесть временных лет. М. ; Л., 1950, ч. 1, с. 131.

⁵ А. С. Орлов вважає, що Олег був виведений з Володимира Ізяславом (Орлов А. С. Владимир Мономах. М. ; Л., 1946, с. 10). На думку В. Л. Яніна, це було зроблено Все-володом (Янін В. Л. Печати Феофано Музалон, с. 80).

⁶ Лопарев Хр. Византийская печать с именем русской княгини. — Византийский временник. Спб., 1894, т. 1, с. 161.

⁷ Рыбаков Б. А. Первые века русской истории. М., 1964, с. 38.

Очевидно, в результаті підступів Всеволода (у 1079 р.) половці і хозари виступили проти Олега, вбили Романа, а самого Олега схопили й відвезли в Константинополь⁸. Він пробув у Візантії чотири роки, з них два роки на острові Родос. У далекому Чернігові за цей час сталися зміни. Знову почав князювати Володимир Мономах.

У 1083 р. Олег здобув Тмутаракань, нещадно розправився з хозарами, за намовою яких був убитий його рідний брат Роман, і вигнав друворядних князів, що незадовго перед цими подіями захопили багате портове місто.

Тмутараканське князювання Олега-Михайла тривало до 1094 р. Необхідно відзначити, що географічно Тмутаракань була розташована на віддалі від Русі, де в цей час створилось досить складне становище. Інтриги князів, жорсткі побори, що привели до розорення і зубожіння населення, напади половців і нарешті страшна посуха й викликані нею голод та епідемії підірвали умови нормального життя Русі. В цей тяжкий час у союзі з половцями Олег обложив Володимира Мономаха в Чернігові і, знищивши передмістя та монастирі, взяв місто і змусив Мономаха віддати йому чернігівський стіл.

У 1096 р. Олег відмовився з'явитися у Київ на з'їзд князів, що скликався для вирішення загальноруських питань оборони від половецьких набігів. Важко сказати, чому він відмовлявся співробітничати з князями, — можливо, через почуття образі за довгі роки вигнання або ж не зрозумів тих завдань, які стояли перед учасниками з'їзду. Б. О. Рибаков підкреслює, що в своїй поведінці Олег Святославич «не був одинокий, він був типовий для тієї епохи»⁹. Отже, неслучно і необ'єктивно докоряти йому за сепаратизм. Всі князі для досягнення своїх цілей співробітничали з ким завгодно.

Тим часом своєю відмовою Олег протиставив себе іншим князям, Святополк і Володимир Мономах виступили проти нього, здобули перемогу і домоглися обіцянки Олега взяти участь у з'їзді князів. Однак князі продовжували тіснити Олега і вигнали його з Чернігова. Все ж таки, незважаючи на невдачі, Олег Святославич оправився, захопив Муром, Ростов та Сузdal' і мав намір оволодіти Новгородом, але такі далекосяжні плани не здійснив. Нарешті він погодився приїхати на з'їзд, який відбувся 1097 р. в Любечі. Місто це вже належало Олегу, і ніщо не заважало йому з'явитися на з'їзді. Останній ухвалив зберегти за князями володіння їх батьків при умові єдності в разі ворожих нападів. Час показав, як пізніше ці урочисті обіцянки були порушені. З'їзд поділив Русь на частини. Святославичам дісталися чернігівські землі, зокрема, Олегу — Новгород-Сіверський і Курськ. Надалі він діяв спільно з іншими князями і, очевидно, не порушував постанов Любецького з'їзду. Вмер Олег-Михайло Святославич 1115 р. у Чернігові і був похований у церкви святого Спаса¹⁰.

Б. О. Рибаков називає Олега князем-розорителем Русі, вважає символом безпринципних усобиць, кривавих справ, віроломних клятвопорушень і твердить, що прізвисько «Гориславич», дане автором «Слова о полку Ігоревім» Олегу-Михайлу Святославичу, повністю виправдане усіма діями останнього. Але цікаво навести думку про Олега-Михайла й іншого видатного вченого, академіка Н. П. Лихачова, зокрема, найвизначнішого спеціаліста в галузі сфрагістики. Його оцінка не така безумовна і негативна.

Н. П. Лихачов пише: «Родонаочальник «Ольговичів», князь Олег, був видатною особою, але доля переслідувала його, за нещастя, що з ним

⁸ Доларев Хр. Указ. соч., с. 162; Повесть временных лет, с. 132—135. Не зовсім зрозуміло, на якій підставі хозари могли відправити Олега на заслання до Царьграду і як реагували на це візантійські власті.

⁹ Рыбаков Б. А. Первые века русской истории, с. 116—118.

¹⁰ Повесть временных лет, с. 135, 148—151, 165, 168—170.

траплялися, він був прозваний «Гориславичем»...». Таким чином, це прізвисько, на думку Н. П. Лихачова, скоріше свідчить про людину-невдаху, яка зазнала лиха в результаті злигоднів, що звалилися на неї, всупереч бажанню і волі. І далі: «...В Тмутаракані князь Олег пробув недовго, все життя його протікало в походах і міжусобицях, невдачі переслідували його, але він швидко оправлявся і не втрачав свого значення». Гордий, самостійний, енергійний, безсумнівно, талановитий, він постійно відіграє помітну роль на з'їздах князів і в різних політичних комбінаціях.

Що ж до князювання, то йому довелось поміняти багато столів: крім Тмутаракані, побував він князем у Володимири-Волинському, Чернігові, в Муромі, а з 1097 і до смерті в Новгороді-Сіверському і Курську¹¹.

Є також дослідники, які припускають, що Гориславичем князя назвали на честь бабки Олега — дружини Ярослава Мудрого Горислави.

Про дружину Олега *, крім згадки в Любецькому синодику («князя Михайла Чернігівського і княгиню його Феофану»)¹², жодних свідчень в стародавніх писемних джерелах не збереглось. Тому всілякі міркування про те, коли Феофано могла стати дружиною Олега-Михайла, лишаються не більше як припущеннями. Та це не відіграє в даному випадку ніякої ролі — для нас важливо встановити час, коли для Феофано було виготовлено печатку з написом. Така обставина може пролити світло на появу і датування печатки з іменем Олега-Михайла.

В літературі з цього приводу існує дві версії. Згідно з першою печатка пов'язана з тмутараканським князюванням Олега. Автор її, Ю. А. Кулаковський, вважає можливим ототожнити термін «Росія» печатки Феофано з географічним пунктом «Росія» (рофса), що згадується в договорі візантійського імператора Мануїла з генуезцями 1169 р. Цей пункт відповідає, очевидно, місту Rusia Idrisi, яке дослідник локалізує на європейському боці Босфора, за 27 миль від Тмутаракані¹³. За імператора Мануїла Комніна (1143—1180 рр.) Тмутаракань і Керч належали до володінь Візантійської імперії.

Точка зору Ю. А. Кулаковського була позитивно оцінена Н. П. Лихачовим¹⁴. Останнім часом до неї приєднався А. Л. Монгайт, який, намагаючись пояснити відсутність збігу титулів Олега і Феофано, приступив, що остання дісталася від Олега у володіння згадуване місто Русію¹⁵.

Проти цієї версії рішуче виступив В. Л. Янін. Він простежив випадки використання титулу «архонт Росії» на давньоруських печатах, які стали відомі порівняно недавно, і дійшов висновку, «що певних територіальних вказівок цей титул у собі не містить, крім самої загальної вказівки на Русь»¹⁶. Оскільки печатки Феофано, на думку В. Л. Яніна, не мають і специфічних ознак виключно тмутараканської належності, то, отже, Феофано могла користуватися ними в будь-який період діяльності свого чоловіка¹⁷.

¹¹ Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сграфистик. Л., 1928, вып. 1, с. 138—139.

* В літературі висловлювалась думка про те, що Олег був одружений два рази, перший раз з половецькою княгинею, однак В. Л. Янін довів помилковість такого припущення.

¹² Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. Спб., 1892, с. 24, 34, 239, 258—259.

¹³ Кулаковский Ю. А. К истории Боспора (Керчи) в XI—XII вв. — В кн.: Труды XI АС, 1902, т. 2, протоколы, с. 133.

¹⁴ Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сграфистики, Л., 1928, вып. 1, с. 139.

¹⁵ Монгайт А. Л. О границах Тмутараканского княжества в XI в. — В кн.: Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран. Сборник статей к 70-летию академика М. Н. Тихомирова. М., 1963, с. 60.

¹⁶ Янин В. Л. Печати Феофано Музалон, с. 82.

¹⁷ Там же, с. 83.

Навколо печатки Олега-Михайла виникла широка дискусія. Н. Бенеску, який опублікував її вперше, приписав цю пам'ятку візантійському наміснику Тмутаракані, заперечуючи разом з тим і належність печатки з іменем Феофано дружині Олега-Михайла.

Таким чином, руське походження обох печаток відкидалось. Цієї точки зору дотримувалися ряд вчених, зокрема А. П. Каждан. Він, теж виходячи з розбіжності титулатури, вважав можливим визначити Михайла, архонта Зіхії, Матрахов і Хозарії, як візантійського намісника¹⁸.

Протилежну позицію зайняв А. В. Соловйов, який, використовуючи нові сфрагістичні матеріали, показав помилковість атрибуції Н. Бенеску і ототожнив архонта з князем Олегом-Михайлом Святославичем. Його підтримав В. Л. Янін. Однак не на користь такої атрибуції була розбіжність титулів Феофано і Олега-Михайла. Якщо А. Л. Монгайт спробував пояснити її, визначаючи термін «Росія» як вузько локальний, про що зазначалося вище, а А. П. Каждан — різною належністю печаток (руській княгині Феофано і візантійському наміснику), то В. Л. Янін виходить з факту використання титулу «архонт Росії» в широкому розумінні. «Печатка Феофано, — писав він, — стоїть в ряді булл руських архонтів і архонтис, які користуються цим титулом як знаком належності до роду руських князів. Ця печатка могла застосовуватись і в дотмутараканський період діяльності Олега. Навпаки, вузькість титулу архонта Михайла цілком відповідає характеру тмутараканського князювання Олега-Михайла, коли він, розташувавшись на берегах Боспора, уклав антирусський союз з кочівниками і простирав себі коаліції руських князів»¹⁹.

Однак суперечність цим не ліквідується. Якщо на печатці Феофано термін вжито в найширшому значенні («княгиня Росії»), то на печатці Олега-Михайла титул «князь Росії» зовсім відсутній. Досить сумнівно, на наш погляд, пояснювати таку обставину сепаратистськими тенденціями Олега-Михайла. По-перше, тмутараканське князівство в його час входило до складу руських земель, хоч і залишалось на околиці, і тому він, Олег, або інший володар Тмутаракані був руським князем; по-друге, чому ці сепаратистські тенденції не завадили Феофано іменувати себе «руською княгинею»?

Здається, ми матимемо реальнішу картину, коли будемо виходити з припущення про хронологічну розбіжність трьох відомих типів печаток сім'ї Олега-Михайла. Підставою для такої постановки питання є хоча б відмінність титулатури на печатках самого Олега: в одному випадку «архонт Матрахі, Зіхії і всієї Хозарії», в другому — «(архонт) Томатархі».

Цілком зрозуміло, що обидві формули не могли співіснувати. До того ж важко допустити, щоб протягом 42-річної активної політичної і воєнної діяльності (з 1073 по 1115 рік), коли Олегу-Михайлу Святославичу доводилось посадити різні столи, крім тмутараканського, він лише в останньому дозволив собі користуватись печатками²⁰. Чому він не міг мати печатку в наступні роки, уже не як князь тмутараканський, а чернігівський або новгород-сіверський?

На жаль, самі печатки не дають можливості для встановлення надійної відносної хронології часу їх виготовлення. Не можна з більшою або меншою вірогідністю датувати печатки Олега, хоч хронологія його життя досить добре відома з літописів.

¹⁸ Каждан А. П. Византийский податной сборщик на берегах Киммерийского Боспора в конце XII в. — В кн.: Проблемы общественно-политической истории России и славянских стран, с. 95.

¹⁹ Янін В. Л. Печати Феофано Музалон, с. 86—87.

²⁰ В цьому зв'язку великий інтерес становить фрагмент печатки із зображенням архангела Михайла (?) і написом, який, імовірно, можна відтворити так: «Господи, помози рабу своему Михайлу. Амен». (Лихачев Н. П. Указ. соч., с. 116—117, табл. XXIII). Не можна повністю виключити припущення про належність печатки Олегу-Михайлу Святославичу.

Розглянута тут печатка Олега-Михайла, на якій згадано лише одну «Томатарху» (Тмутаракань), є, на наш погляд, більш ранньою, ніж та, що містить титули «архонта Матрахі, Зіхії і Хозарії». Обидві вони, безумовно, належать до тмутараканського князювання Олега, коли він, повернувшись з Візантії у 1083 р., утверджився на Боспорі, наймовірніше, не без допомоги останньої.

Одна печатка могла використовуватись в перші роки його князювання*, друга — в заключний період (до 1094 р.), коли під його вадою опинилася значна територія на азіатському березі Боспора. В початковий період князювання в Тмутаракані Олег Святославич володів невеликою територією, куди входили пониззя ріки Кубань, Таманський півострів і Східний Крим. Найбільш повно і переконливо локалізував кордони тмутараканського князівства А. Л. Монгайт.

Для точнішого датування печаток Феофано ми не маємо даних. Могла б стати в пригоді точна дата одруження з нею Олега, однак в літературі щодо цього існує лише ряд малообґрутованих припущень суб'єктивного характеру. Все ж печатки Феофано навряд чи могли бути виготовлені під час тмутараканського князювання Олега, для цього періоду більш властиве використання титулатури княгині, що відповідала титулу її чоловіка. Менш вірогідне, на наш погляд, датування печаток Феофано Музалон дотмутараканським періодом діяльності Олега, оскільки титул «архонт Росії», як свідчать знайдені до цього часу печатки, має широке використання скоріше на початку XII ст., ніж наприкінці XI. Натомість датування їх заключними роками життя Олега (після 1097 р.) не суперечило б ані формальному, ані фактичному визнанню її «архонтисою Росії».

Ще кілька слів про місце виявлення печаток. Більш-менш вірогідним є факт знахідки однієї з них у Києві або в межах Київщини. Обидві печатки Феофано і одна Олега-Михайла походять із закордонних колекцій, отже, місцем знахідки їх слід вважати в минулому територію Візантії, а не Росії. Оскільки печатки підвішувались до документів, які відправлялися їх власником різним адресатам (жодна з печаток не була знайдена в Тмутаракані), можна припустити таку інтерпретацію-подій. В той час коли влада Олега обмежувалась однією лише Тмутараканню, листування ведеться з Києвом, тобто в тому з двох напрямів (Русь і Візантія), який є найбільш вірогідним, бо домагання Олега пов'язувались саме з ним **.

Відновлення князя в його правах у Тмутаракані після повернення з Візантії, карбування ним в ці роки монет за візантійським зразком, а також, можливо, і якісь інші, невідомі нам обставини, що виникли під час перебування Олега в Візантії, — все це зумовило перевагу другого напряму зв'язків. До цього періоду слід віднести печатку з повним титулом Олега. І нарешті, є цілком з'ясований факт знахідки за межами Росії обох печаток Феофано — візантійських за своїм походженням²¹.

Як зазначалось, повернення Олега з Візантії в Тмутаракань відбулося не без допомоги Візантії. Деякі дослідники вважають, що такого роду допомога поставила Олега Святославича в залежне становище.

В. Л. Янін зауважив, що немає ніяких доказів шлюбу Олега з Феофано, коли він був полоненим у Візантії. Можливо, що Свято-

* З опису діяльності Олега видно, що ще раніше він два рази був у Тмутаракані — весною і літом 1078 р. та в кінці 1078—1079 рр., коли там князював його брат Роман Святославич. Маловірно, щоб рання печатка Олега була пов'язана з одним з цих випадків, хоч відсутність на ній згадки про титул, може, й дає підставу для такого припущення.

** Цю обставину можна було б розглядати як аргумент на користь більш раннього датування печатки (тобто 1078—1079 рр.).

²¹ Припущення В. Л. Яніна, який вважав можливим підкріпити тезу про користування Феофано печатками під час перебування Олега у Візантії знахідками печаток у самій Візантії (Печати Феофано Музалон, с. 83), здається нелогічним.

слав Ярославич — батько Олега — одружив його з візантійською аристократкою ще до 1076 р. Таке припущення, на нашу думку, дає змогу пояснити, чому Олег не міг бути полоненим Візантії. Зв'язки і становище Феофано допомогли йому зайняти гідне місце у візантійському суспільстві, а потім і одержати підтримку в справі відновлення втраченої влади в тмутараканському князівстві.

Опис печатки Олега-Михайла:

Лицьовий бік. Чотирирядковий напис: КЕВФ | МІХАНА | ТоМАТ | АРХФ. Обідок крапками.

Зворотний бік. Зображення архангела Михайла на повний зріст, з жезлом, навколо голови німб, по боках — літери: M — X (внизу справа — I?). Обідок крапками.

Діаметр — 24×22 мм. Вага — 13,39 г.

Зберігання — колекція М. Комського (м. Київ).

Д. Я. БЕРГ

Новий тип печати Олега-Михайла

Резюме

В 1972 г. була обнаружена свинцова печать с изображением архангела Михаила и надписью КЕВФ | МІХАНА | ТоМАТ | АРХФ | («Господи, помоги Михаилу (архонту) Томатархи»). Легенда позволяет установить принадлежность печати черниговскому князю Олегу-Михаилу Святославичу (умер в 1115 г.), который на протяжении ряда лет был тмутараканским князем.

Титулатуры Олега-Михаила и его жены Феофано Музалониссы на этой и ранее известных печатях содержат существенные отличия, касающиеся территориальных владений — «(архонт) Томатархи» (Тмутаракани), «архонт Матрахи (Тмутаракани), Зихии и всей Хазарии», «архонтисса России».

По мнению автора, несовпадение титулатуры князя и его жены объясняется разной хронологией печатей. Вновь открытая печать Олега-Михаила могла относиться к ранним, а с более полной титулатурой — к поздним годам его княжения в Тмутаракани (1083—1094 гг.), тогда как печать Феофано следует датировать заключительным «русским» периодом правления ее супруга (1097—1115 гг.).

В. М. ПЕТЕГИРИЧ

Пам'ятки часу навали золотоординців на Галицьку землю

Археологічні матеріали поряд з писемними даними вже давно стали необхідним джерелом у вивченні однієї з важливих і трагічних сторінок вітчизняної історії — періоду навали золотоординців. Розкопки відкрили картину розгрому таких давньоруських міст, як Київ, Райковецьке городище, Колодяжин та ін.¹ Щодо міст Галицької землі, то за винятком окремих даних, здобутих під час дослідження Пліснеська, Звенигорода, Галича тощо, ми ще не маємо переконливих свідчень. Серед матеріалів інших пам'яток привертають увагу результати розкопок на городищі в с. Городниця Городенківського району Івано-Франківської області*.

Городище відкрив 1876 р. В. Пшибиславський². Воно розташоване над селом, на високій, 150-метровій горі, обмеженій ярами Дністра і його невеликих приток Ямгорова і Сухого потоку. Складна і досить

¹ Каргер М. К. Древний Киев. М.; Л., 1958, т. 1, с. 328—340; 496—508; Гончаров В. К. Райковецкое городище. Киев, 1950, с. 19—21; Юра Р. О. Древний Колодяжин. — АР УРСР, 1962, т. 12, с. 63, 120.

* Розкопки на городищі в 1938—1939 рр. здійснив М. Ю. Смішко. Їх результати, за винятком окремих загадок, залишилися неопублікованими. Автор висловлює ширу подяку М. Ю. Смішко за передані в його розпорядження матеріали.

² Kopernicki J. Poszukiwanie archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem. — ZWAK, 1878, т. 2, с. 20.

добре збережена система оборонних валів і ровів, які замикають площа понад 6 га, дає змогу віднести його до городищ складного типу³ (рис. 1).

Вал і рів навколо дитинця в одній з ділянок були перерізані. Саме тут можна було простежити, що вал споруджено звичайною для давньоруського військового будівництва технікою. Його серцевину становив чорнозем, знятий під час викопування рову. Верх валу і його внутрішній та зовнішній боки наспані з глини, вибраної під час поглибління рову. Ширина валу в його основі — 14 м, висота — 2,4 м. Ширина рову становила 12 м, а найбільша глибина — 2,5 м.

Перші дослідники цієї пам'ятки основну увагу приділили вивченю археологічних культур та давньоруських могильників у самому селі і на його околицях⁴. Натомість під час досліджень 1938—1939 рр. на городищі, крім перерізу валу, виявлено цікаві давньоруські житлові споруди. Дві напівземлянки розкопано в південній частині городища (рис. 1)⁵.

Житло I, прямокутної форми, розмірами $2,8 \times 3,5$ м, орієнтоване стінами за сторонами світу з незначним відхиленням (рис. 2, I). Контури напівземлянки простежувався на глибині 0,5 м, долівка заглиблена

Рис. 1. Загальний план та перерізи городища (за І. Коперницьким).

на до рівня 1,05 м*. Житло було вкопане в материк на 0,55 м і заповнене темною землею. Піч, вирізана в стіні, розміщувалась в його північно-західному куті. Її стінки перепалені до 2 см товщини, а черінь вимазаний глиною. На долівці в південно-східному куті житла лежав на лівому боці чоловічий скелет. Він скорчений, з незвично вигнутим хребтом, що вказує на раптову загибеллю людини, можливо, від удара сокири, яка лежала на тазі кістяка. На рівні пояса знайдено бронзову чотирикутну пряжку і рамку бронзової округлої пряжки. Збоку небіжчика трапився невідомий залізний предмет **. Поруч з людським кістяком лежав скелет собаки, очевидно, теж вбитого.

До північної стінки примикала овальна яма, яка перерізала інший скелет, знайдений у порушеному стані. Можливо, яма була на місці входу в житло. На це вказує хоч би той факт, що скелети людини і собаки виявлені в протилежному від неї куті, де вони, мабуть, шукали останнього порятунку від ворога, який увірвався через вхід. Крім того, якщо визнати дану яму за вхідну, то розташування

³ Детальний опис оборонних споруд городища подають В. Пшибиславський і І. Коперницький (Див.: *Kopernicki J.* Op. cit., s. 23—26).

⁴ *Kopernicki J.* Op. cit., s. 26—68; *Przybyszlawski W.* Wstęp z poszukiwań archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokonanych w r. 1878. — ZWAK, 1879, t. 3, s. 70—73; *Kopernicki J.* Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy and Dniestrem. — ZWAK, 1884, t. 8, s. 3—32.

⁵ В наукову літературу вже потрапили згадки про ці житлові споруди (Див.: *Ratich O.* Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. К., 1957, с. 45). М. К. Карагер помилково відзначає три напівземлянки (Див.: *Karagier M. K.* Древний Киев, с. 361).

* Тут і далі всі глибини подаються від сучасної поверхні.

** Незважаючи на наші розшуки у фондах Львівського історичного музею, даних предметів серед матеріалів з Городиці не виявлено, тому подаємо тільки писемну згадку про них автора розкопок.

Її і печі поруч⁶ є підставою для датування житла серединою XIII ст. На долівці між людським скелетом і згадуваною ямою лежав камінь і скупчилося багато вуглинок від згорілого дерева.

Житло II являє собою напівземлянку прямокутної форми із заокругленими кутами розміром 2,2×2,9 м, орієнтовану стінками за сторонами світу (рис. 2, II). Контури житла простежувалися на глибині 0,45 м, його долівка, вкопана в материк на 0,55 м, зафікована на глибині 1,05 м. У північній стіні була вирізана піч. Вона мала двошаровий черінь, кожний шар якого завтовшки 5 см, верхній був викладений уламками кераміки і вимазаний глиною, а весь купол сильно перепалений. Біля печі лежав скелет дорослої людини без кісток ніг. У південно-східному куті згорілого житла знайдено безладно розкидані кістяки п'ятьох дітей. На дні напівземлянки трапилось багато вуглинок, а стіни її були перепалені до 3 см товщини. Сліди дій вогню зашилились також на людських скелетах.

Все це дає підстави твердити, що під час нападу на городище мешканці були вбиті, а їх домівки спалені. з житла втрачені, то єдиним датуючим матеріалом є кераміка. Вона представлена горщиками з різко відгнутими назовні вінцями і косо зрізаним краєм, завдяки чому зовнішній край вінець відтягнутий вниз і має загострену форму. В глині є домішки піску, випалено посудини до цеглястого або сиро-буруннатного кольору. Більшість з них неорнаментовані. Лише деякі прикрашені на плічках ледь заглибленими горизонтальними лініями. Діаметр вінця — від 16 до 24 см (рис. 2, 1, 3—5). М. В. Малевська вважає, що в XII—XIII ст. такий тип горщиків був найбільш характерний для Галицької землі⁷. Він добре представлений в Пліснеську, Галичі, Ленківцях, на давньоруських селищах поблизу с. Бовшів⁸. Значна кількість такого посуду відома також на волинських городищах в Белзі, Волині та в інших районах Русі⁹. На всіх перелічених пам'ятках ці горщики датуються XII—XIII ст.

Серед керамічного матеріалу жител виявлено один фрагмент посудини з вузькою вертикальною шийкою і сильно виступаючим круговим валиком, призначеним для закріплення на горловині шнурка під час транспортування виробів (рис. 2, 2). Такі посудини в XII—XIII ст.

⁶ Таке розташування найбільш характерне для жител XII—XIII ст. (Див.: Раппопорт П. О. Про розвиток планової структури древньоруських жител лісостепової зони. — Слов'яно-русські старожитності. К., 1969, с. 106—107. Раппопорт П. О. Древнерусское жилище. — САИ, 1975, ЕI-32, с. 140).

⁷ Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв. — КСИА АН ССР, 1969, вып. 120, с. 8, рис. 2, 7—14.

⁸ Кучера М. П. Кераміка древнього Пліснеська. — Археологія, 1961, т. 12, с. 151, рис. 3; Малевская М. В. К вопросу о керамике..., с. 8, рис. 2, 10; Малевская М. В., Раппопорт П. А., Тимошук Б. А. Раскопки на Ленковецькому поселенні в 1967 г. — СА, 1970, № 4, с. 118, рис. 5, 3—4; Крушельницька Л. І. Дослідження верхніх шарів на поселенні біля с. Бовшів в 1961 р. — МДАПВ, 1964, вип. 5, табл. IV, 1—4; Баран В. Д., Чайка Р. М. Давньоруське поселення Бовшів II на Подністров'ї. — Археологія, 1972, 7, с. 99, рис. 2, 3, 6, 8, 11.

⁹ Фонди відділу археології ІСН АН УРСР. Розкопки автора. Bender W., Kierzowska K., Bronicka-Rauhutowa J. Badania w Gródku-Nadbużpu w pow. Hrubieszowskim w 1955 г. — Sprawozdania archeologiczne, 1957, т. 3, с. 182; Звергу Я. Г. Древний Волковыск. Минск, 1975, с. 69—70, тип. 6, Б; Полубояринова М. Д. Русская керамика с Водянского городища. — КСИА АН ССР, 1972, вып. 129, с. 94, рис. 33, 1.

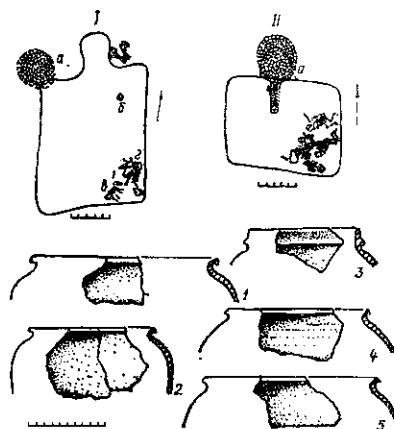

Рис. 2. Житлові споруди (І—ІІ) та кераміка (1—5) з городища:
а — черінь; б — камінь; в — залізний предмет; г — залізна сокира.

Оскільки всі металеві речі відомі матеріалом є кераміка. Вона представлена горщиками з різко відгнутими назовні вінцями і косо зрізаним краєм, завдяки чому зовнішній край вінець відтягнутий вниз і має загострену форму. В глині є домішки піску, випалено посудини до цеглястого або сиро-буруннатного кольору. Більшість з них неорнаментовані. Лише деякі прикрашені на плічках ледь заглибленими горизонтальними лініями. Діаметр вінця — від 16 до 24 см (рис. 2, 1, 3—5). М. В. Малевська вважає, що в XII—XIII ст. такий тип горщиків був найбільш характерний для Галицької землі⁷. Він добре представлений в Пліснеську, Галичі, Ленківцях, на давньоруських селищах поблизу с. Бовшів⁸. Значна кількість такого посуду відома також на волинських городищах в Белзі, Волині та в інших районах Русі⁹. На всіх перелічених пам'ятках ці горщики датуються XII—XIII ст.

Серед керамічного матеріалу жител виявлено один фрагмент посудини з вузькою вертикальною шийкою і сильно виступаючим круговим валиком, призначеним для закріплення на горловині шнурка під час транспортування виробів (рис. 2, 2). Такі посудини в XII—XIII ст.

мали поширення лише на території Галицької, Волинської і Болоховської земель¹⁰.

Деякі археологічні знахідки з городища, які згадуються в літературі або належать до музейних експонатів, типові лише для давньоруських міст. Так, у фондах Львівського історичного музею є уламки амфор, трубчастий замок, наконечник стріл та спис. Цікава також верхня частина бронзової іконки з рельєфним зображенням богоматері з дитиною на руках. Її голова обведена німбом, а з боків вміщена монограма ІС ХС¹¹ (рис. 3). І. Коперницький згадує про знайдені на городищі три бронзові шпильки, з яких дві мали пласкі трикутні головки. Дослідник вважає, що призначення таких виробів не відоме¹².

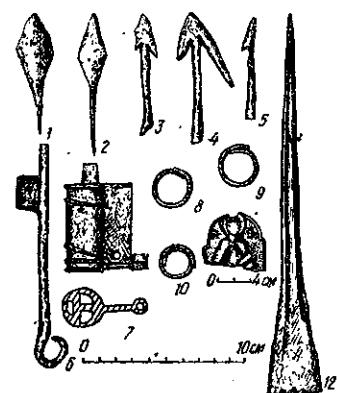

Рис. 3. Металеві речі (1—12).

Залишки золототканої тканини. В підплітових похованнях знайдено значну кількість скляних браслетів¹⁶, які були типовими прикрасами мішанок. Отже, в могильниках, крім сільського населення, ховали також жителів міста.

Таким чином, археологічні матеріали дають всі підстави вважати, що на місці городища в давньоруський час існувало місто. Цю традицію, очевидно, передає назва сучасного села Городниця біля підніжжя гори, на якій розташоване городище. Добре збережена система оборонних споруд чітко визначає дитинець та посадські частини міста. Городище було соціально-економічним центром певної сільської округи. Згадані вище окремі археологічні знахідки мають типовий характер виробів міського ремесла.

Пожежа на городищі і загибель його жителів сталися в результаті ворожого нападу. Датування керамічного матеріалу з жител не суперечить тому, щоб пов'язати ці події з навалою орд Батия.

З літопису відомо, що після розгрому Києва 6 грудня 1240 р. війська хана Батия рушили далі на захід, спрямовуючи свій основний удар на Володимир-Волинський і Галич: «и приде к Володимерю, и взя и копьем и изби и не щадя, тако же и град Галич, иным грады многы имже несть числа»¹⁷. В той же час, як випливає з цього ж літописного повідомлення, загони завойовників, ведучи наступ звичайним для них широким фронтом, спустошували інші райони¹⁸. В зону спустошень могла потрапити також Городниця. Увагу завойовників привертали лише досить значні і укріплені населені пункти.

¹⁰ Малевская М. В. К вопросу о керамике..., с. 12.

¹¹ Фонди Львівського історичного музею, інв. № 3328, III, 2024, III, 2025, III 2025 (1) III 2025 (2), III 2068, III 977 (1).

¹² Kopernicki J. Dalsze poszukiwania archeologiczne., s. 6.

¹³ Медведев А. Ф. Древнерусские писала X—XV вв. — СА, 1960, № 2, с. 63.

¹⁴ Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки., с. 44—45, табл. XIII, 29.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Rauhut Z. Wczesnośredniowieczne materiały z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. — Materiały wczesnosredniowieczne, 1960, t. 5, s. 238, tabl. 2, 13—14.

¹⁷ ПСРЛ. Спб., 1908, т. 2, с. 786.

¹⁸ Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. М., 1967, с. 123.

Факт вчиненого на городищі погрому, жертвами якого стали дорослі й навіть діти, перегукується з відомим літописним повідомленням про те, що Батий «изби вси и не пощаде от отрочать до сосущих млеко»¹⁹. Городницею, як і інші галицькі міста, спіткала доля багатьох давньоруських центрів. Археологічні матеріали, виявлені під час досліджень городища, є одним з небагатьох, але дуже важливих джерел для характеристики загальної картини наслідків навали в Південно-Західну Русь. Вони допомагають визначити ще один напрямок ворожих ударів у цьому районі і підтверджують свідчення літописів та інших писемних джерел про інтенсивне розорення величезної території Південно-Західної Русі ордами Батия.

В. М. ПЕТЕГИРИЧ

Памятники времени нашествия золотоординцев на Галицкую землю

Резюме

Статья посвящена историко-археологической интерпретации материалов, изученных в результате исследований древнерусского городища в с. Городница на Ивано-Франковщине. Обнаруженные на городище полуzemляночные жилища были сожжены, а их жители убиты. Археологические материалы из жилищ датируются XII—XIII вв. Типичные изделия городского ремесла позволяют предполагать, что на месте городища существовал город, уничтоженный во время нашествия орд Батия на Галицкую землю.

Ю. В. КОСТЕНКО

Пам'ятки зарубинецької культури на Трубежі

Уперше матеріали із зарубинецьких поселень середньої течії р. Трубеж, одного з лісостепових притоків Дніпра, були введені до наукового обігу в 1969 р.¹ Інтерпретовані як залишки матеріальної культури одного з пізньозарубинецьких угруповань, вони використовувались дослідниками при тлумаченні історичної долі носіїв цієї культури. П. М. Третьяков вважав, що пізньозарубинецькі старожитності в поріччі Трубежа аналогічні брянським та поселенням перших століть нашої ери на Середній Десні². Є. В. Максимов називає їх матеріалами типу поселення Почеп на Верхній Десні³. Було висловлено припущення, що час появи цих поселень на Трубежі припадає на II ст. н. е.⁴

Протягом двадцяти років автор збирав підйомний матеріал, в тому числі зарубинецький, на багатошарових поселеннях в межах Барішівського району Київської області. На 30 км відрізку р. Трубеж виявлено залишки семи поселень зарубинецької культури (рис. 1). Проте лише у двох пунктах, поблизу Барішівки в урочищі Острів та неподалік с. Коржі в урочищі Рябці, переважає підйомний матеріал зарубинецького часу. Тому в статті розглядаються лише матеріали, датування яких першими століттями до нашої ери — першими століттями

¹⁹ ПСРЛ, т. 2, с. 781.

¹ Савчук А. П. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж. — МИА., 1969, № 160, с. 82—87.

² Третьяков П. М. Старожитности I тысячоліття н. е. в Середньому Подесенні. — Середні віки на Україні, 1971, вип. 1, с. 114; Третьяков П. М. Зарубинецкая культура и поднепровские славяне. — СА, 1968, № 4, с. 60.

³ Баран В. Д., Максимов Є. В. Досягнення і проблеми раннеслов'янської археології. — Археологія, 1978, вип. 26, с. 66.

⁴ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура. — В кн.: Проблемы этногенеза славян. Київ, 1978, с. 40.

нашої ери не викликає заперечень. Поселення розташовані, як правило, на невисоких піщаних мисах або на підвищенні серед торфовищ у заплаві ріки. Як встановлено шурфуванням на деяких поселеннях, культурний шар розвіяній. Зібрани матеріали, в тому числі на раніше невідомих поселеннях поблизу Баришівки, Гостролуччя, Коржів та Борщева, дають можливість уточнити час появи на Трубежі зарубинецького населення та характер його зв'язків з північними районами.

На північний захід від с. Гостролуччя в урочищі Остролівка (рис. 1, 1) на розорюваному щороку супіщаному підвищенні серед торфовища широкої заплави р. Трубіж, на площині 800×150 м простежуються уламки кераміки зарубинецького типу. Серед них переважають фрагменти ліпних шорстких горщиків та корчаг, виготовлених із глини з значними домішками піску, товченого каменю, зерен кровавику та шамоту. Поверхня загладжена, подекуди зі слідами горизонтальних пальцевих розчесів. За формою вінець виділяються посудини, які трапляються і на інших поселеннях:

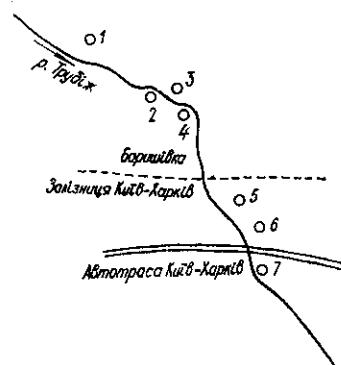

Рис. 1. Схема поширення пам'яток зарубинецької культури в середній течії р. Трубіж:

1 — с. Гостролуччя, урочище Остролівка; 2 — с. Пасішна; 3 — с. Селище, урочище Бирки; 4 — Барішівка, урочище Острів; 5, 6 — с. Коржі, урочище Панський Кут, Рябці; 7 — с. Борщів, урочище Кут.

2) посудини з короткими горизонтально зрізаними краями, високо піднятими плічками. Колір сірий та світло-коричневий (рис. 2, 3);

3) широкогорлі посудини з вертикальними чи трохи скошеними всередину вінцями із заокругленими чи горизонтально зрізаними краями. Колір сірий (рис. 2, 4).

Інколи край вінця прикрашався нігтівими ямками, глибокими косими насічками. Трапляються посудини, орнаментовані рядами нігтівих ямок у місці переходу вінця в плічка. Денця горщиців та корчаг горизонтально сформовані, часто з чітко виділеною закрайкою.

Лощений посуд представлено фрагментами циліндричних чорнолощених мисок (рис. 2, 5), а також мисок бурого кольору, денця яких мають невеликий піддон (рис. 2, 6). Виготовлені вони з добре відмученої глини з дрібними домішками піску та зерен кровавику. На поселенні виявлено глиняні прядлици з вузьким отвором, округлі та біконічні, з лощеною поверхнею, плоскі, що виготовлені зі стінки посудини (рис. 2, 7—9).

Очевидно, до комплексу зарубинецьких матеріалів відносяться і зібрани на цьому пункті численні уламки виготовлених з граніту і пісковика зернотерок.

Зарубинецький матеріал збирався протягом тривалого часу на колишньому піщаному мисі на північ від с. Пасішна, поблизу мосту через Трубіж (пункт 2). У видувах траплялися фрагменти шорсткою та лощеною посуду. Виділяються уламки корчаг бурого кольору, виготовлених із глини з великими домішками шамоту в тісті. Чорнолощені посудини мають різкий злам на плечі. Знайдено прядлици двох типів — глиняні опуклобокі та зі стінок лощених посудин. Виявлено бронзову пронизку у вигляді спіралі (рис. 3, 2), намистини — скляну блакитну, половину жовтої пастової та комбінованої з темно-зеленого скла і червоної пасті.

На лівому березі р. Трубіж на південний схід від с. Селище у кількох місцях великого дюнного масиву Бирки простежено залишки ще

одного зарубинецького поселення. У 1961—1962 рр. пішані дюни за-саджені сосною. Найбільші скupчення кераміки, виробів із бронзи та намистин зафіковано на площі 60×30 м у західній частині масиву, зокрема в урочищі під Веселою горою. Переважають фрагменти шорстких горщиків першого типу (рис. 4, 1), прикрашених по краю глибокими косими насічками або нігтєвими ямками, що інколи мають різні розміри та частоту. Таким же чином орнаментовані посудини і третього типу. Виявлено лощені біконічні пряслиця, дуже сплющені, із широким (1—1,5 см) отвором (рис. 3, 29, 34); виготовлені із стінок чорнолощених посудин (зовнішній діаметр 2—4, діаметр отвору 0,5—1,2 см, товщина 0,5—1 см, (рис. 3, 35)), трапецієподібні з вузьким отвором, інколи підлощені (рис. 3, 28). Знайдено заготовку пряслиця зі стінки чорнолощеної посудини діаметром 2,7—2,8 см. Кількісно переважають цілі та фрагменти (15) пряслиць, виготовлених із стінок лощених посудин.

Привертають увагу дрібні вироби із бронзи — фрагмент персня з полірованою поверхнею (рис. 3, 1), невеликі із тонкого бронзового дроту діаметром 1—2 мм двоспіральні (очковидні) підвіски та їх уламки (рис. 3, 6), очевидно, фрагмент підвіски з війчастою білою емаллю (рис. 3, 7), пронизки із тоненького дроту у вигляді спіралі (рис. 3, 3) та рурочки із листоподібних пластинок, зокрема з косим орнаментом зверху (рис. 3, 4), кінцеві накладки на ремінці (рис. 3, 5), деформовані голка (рис. 3, 12) та косметичний пінцет (рис. 3, 8), уламок кільця діаметром 5 см, виготовленого з квадратного у розрізі (2×2 мм) дроту і прикрашеного з обох боків по одній грані пунктирним орнаментом. Виявлено різноманітні бронзові колечки із неспаяними кінцями, переважно дрібні (діаметром 3—5 мм, рис. 3, 9). Виготовлені вони з круглого та овального дроту, уламки якого траплялися в урочищі під Веселою горою. Досить часто знаходили тут також краплі застиглої бронзи, інший бронзовий лом. Усе це може свідчити про існування бронзоливарного виробництва на поселенні поблизу с. Селище.

Виявлене намисто можна поділити на скляне, пластове та комбіноване. Скляні намистини, як правило, невеликі за розмірами, мають кулясту, діжкоподібну, циліндричну форми. Багато бісеру (рис. 3, 10). Скло переважно непрозоре синього, червоного, сірого, жовтого та чорного кольорів. Цікава синя намистина майже циліндричної форми з ребристим краєм, вкритим жовтою фарбою (рис. 3, 11). Виявлено скляну дводольну намистину білого кольору, в якій прокладка золотої фольги вплавлена між верхнім і нижнім шарами скла (рис. 3, 17). На основі конструкції можна думати, що металеву прокладку, очевидно, мала і видовжена намистина із заусеницями по краях з жовтого прозорого скла (рис. 3, 18). Металева прокладка у таких порожніх всередині намистин наносилась на скляну прозору трубочку-основу, впаяну по краях в більшу за розмірами тонкостінну трубочку. Внутрішня трубочка намистини з урочища Під Веселою Горою розбита і знаходитьться всередині більшої. Привертає увагу фрагмент видовже-

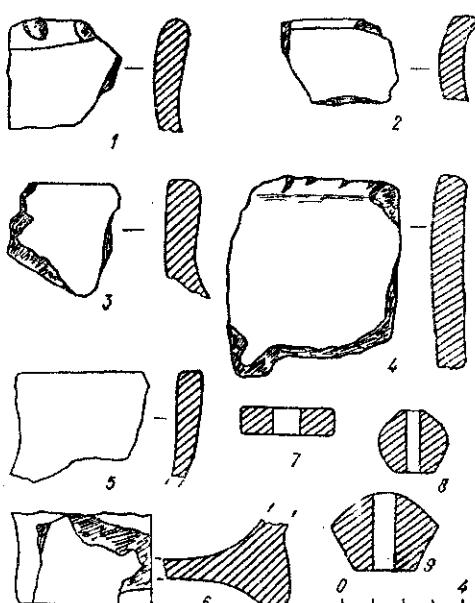

Рис. 2. Зразки шорстких (1—4), лощених (5, 6) посудин та праслиць (7—9) з поселення поблизу с. Гостролуччя, урочище Остролівка.

ної намистини з чорного скла, вся поверхня якої вкрита білими фестонами (рис. 3, 21). Пастові намистини в основному циліндричної форми червоного кольору. Трапляються уламки намистин з червоної пасті у формі дуже сплющеного паралелепіпеду. окрему групу становлять циліндричні та овальні намистини, виготовлені із сплаву темно-зеленого скла й червоної пасті. Співвідношення компонентів різне — пе-

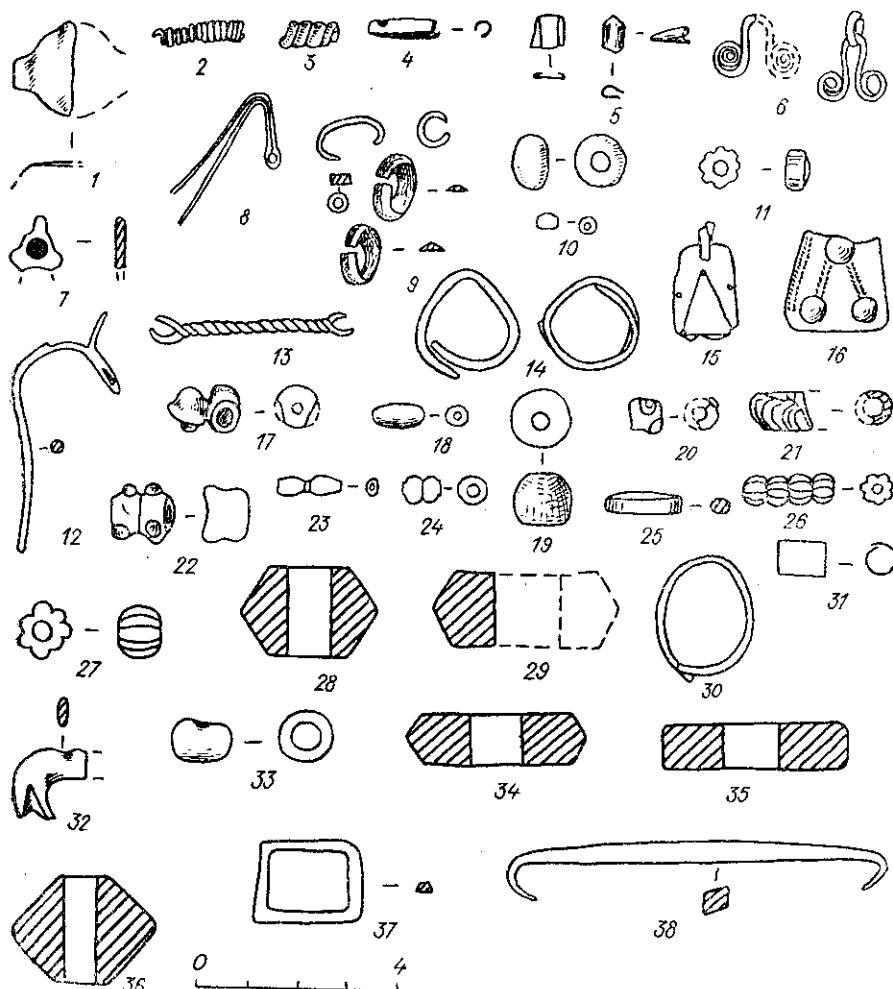

Рис. 3. Знахідки з пізньозарубинецьких поселень в середній течії р. Трубіж:
2 — с. Пасішна; 1, 3—12, 17, 18, 20, 21, 28, 29, 34, 35 — с. Селище, урочище Під Беселовою Горою;
19, 22, 26, 27 — с. Баришівка, урочище Острів; 13—16, 23—25, 38 — с. Коржі, урочище Рябці; 30—
33; 36, 37 — с. Борців, урочище Кут.

реважає скло і навпаки. З такого комбінованого матеріалу виготовлена намистина, на поверхню якої прикріплено овальної форми щиток жовтої пасті, а в центрі його, зверху — невеликий шматок темно-зеленого скла (рис. 3, 20). Половина діжкоподібної намистини темно-зеленого кольору вкрита шаром чорного скла, на який, в свою чергу, нанесено шар червоної пасті.

Зарубинецькі матеріали виявлено в урочищі Острів на розорюваному піщаному підвищенні серед заплави ріки за 2 км на північ від Баришівки (пункт 4). Уздовж краю підвищення на площині 40×80 м зафіксовано окремі скupчення фрагментів вінець шорстких ліпних горщиків першого та третього типів, виготовлених із глини зі значними домішками шамоту, товченого каменю, інколи слюди (рис. 4, 2—5). Зрідка вони орнаментовані по краю вінець нігтівими ямками та ко-

сими насічками, нанесеними досить недбало. Поверхня горщиків горбкувата, на деяких фрагментах є вертикальні розчоси. Найбільш недбало виготовлені товстостінні округлобокі посудини — корчаги. Денця їх мають незначну закрайну, а в тісті помітні значні домішки

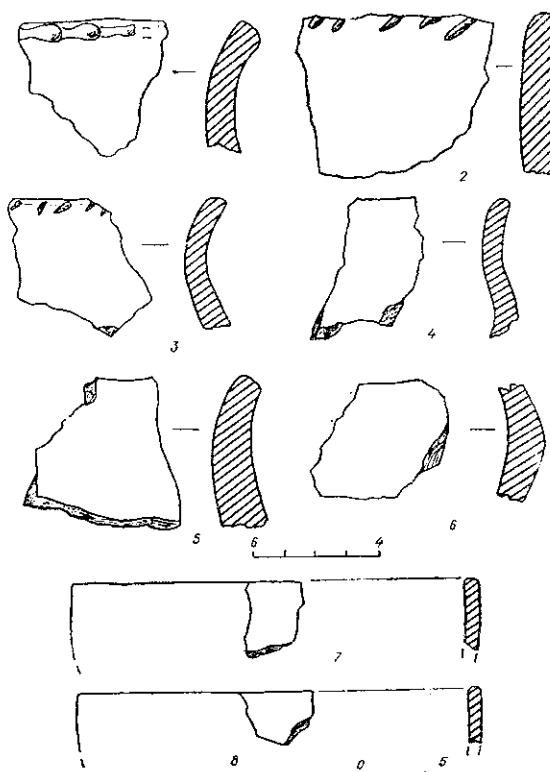

Рис. 4. Зразки шорстких (1—5) та лощених (6—8) посудин з поселення поблизу с. Селище, урочище Під Веселою Горою (1) та неподалік Баринівки, урочище Острів (2—8).

шамоту і товченого каменю. Чітко простежується джгутово-стрічковий спосіб їх виготовлення.

На відміну від описаних вище пунктів із зарубинецькими матеріалами в урочищі Острів частіше трапляються уламки чорно- та буролощених посудин, серед них ребристих (рис. 4, 6) та з циліндричною верхньою частиною (рис. 4, 7, 8) мисок. Денця лощених посудин плоскі. У тісті помітні домішки піску, дрібного шамоту та каменю. Світлобуре лощіння має невеликий фрагмент посудини з численними дірочками, очевидно, курильниці. З уламків чорнолощених посудин виготовлялися пряслиця, подібні знайденим на поселенні поблизу с. Селище. Знайдено фрагмент невеликої світлоглиняної античної посудини, можливо, кришки, в тісті якої простежуються дрібний піск та червоні частки.

Однодольні та багатодольні намистини із синього скла мають діжкоподібну та ребристу форму (рис. 3, 19, 26, 27). Привертає увагу скляна дводольна поліхромна намистина, на якій розміщено по краю з обох боків по чотири темно-зеленого кольору очка-шищечки (рис. 3, 22). Трапляються також пастові намистини циліндричної форми червоного та зеленуватого кольорів та у формі сплющеного паралелепіпеду червоного кольору.

На протилежному березі р. Трубіж, південно-східніше с. Коржі, в урочищі Панський Кут (пункт 5) на піщаній гряді серед торфовища

також виявлено фрагменти посуду, що за формами, характером гончарної маси, орнаментацією, очевидно, можна віднести до зарубинецького часу. Серед них переважають уламки шорстких горщиків першого типу. Трапляються фрагменти чорнолощених посудин з конічною верхньою частиною та ребристою формою бочка.

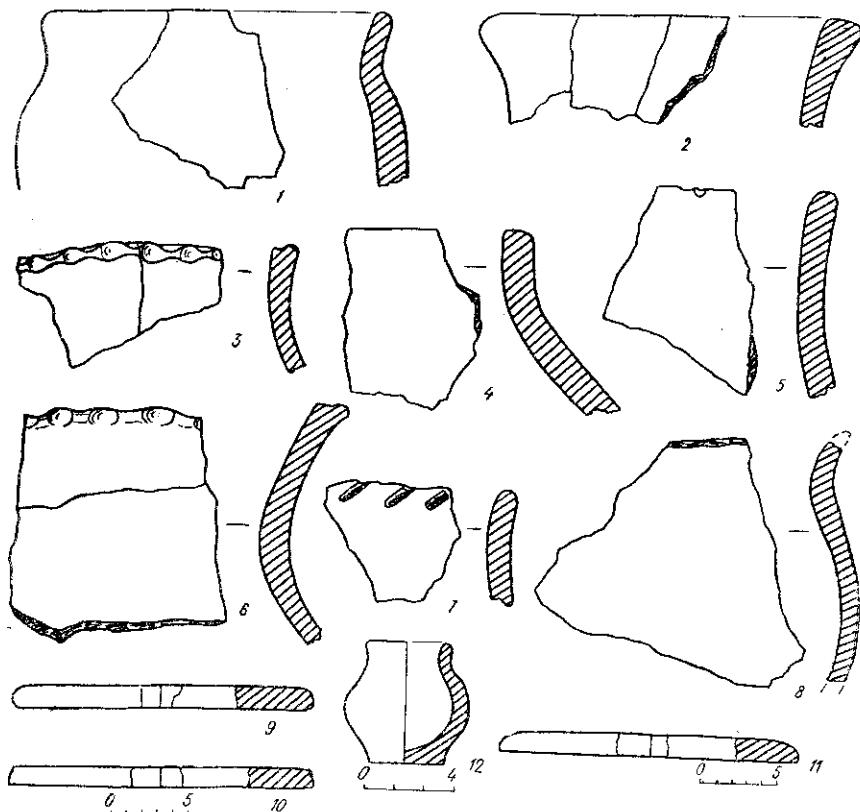

Рис. 5. Шорсткий посуд з поселення поблизу с. Коржі, урочище Рябці (1–12).

Залишки ще одного поселення зарубинецької культури виявлено за 2 км на схід від урочища Панський Кут на великому дюнному масиві в урочищі Рябці (пункт 6). У центрі цього масиву, в 1978 р. перетвореного на піщаний кар'єр і остаточно знищеного у 1980 р., на одному з видувів на площині 20×10 м знайдено велике скupчення фрагментів посуду, окремих речей, вугликов, що, очевидно, було розвалом житла. У зібраному тут керамічному матеріалі переважають фрагменти ліпних шорстких горщиків бурого, коричневого, сірого та жовто-червоного кольорів з прямими або тією чи іншою мірою відігнутими назовні вінцями (рис. 5, 1, 4, 5). Вони належать округлобоким, переважно невеликого розміру горщикам з високо піднятими плічками. Певне уявлення про розміри цих горщиків дають їх денция, діаметр яких 4,5–11 см. Крім характерної для Потрубіжжя орнаментації по краю вінця косими насічками та ніптьовими ямками горщики з поселення в урочищі Рябці прикрашалися також по шийці хвилястою лінією та рядом прокреслених ямок. У розвалі житла траплялись уламки товстостінних посудин-зерновиків, корчаг, фрагменти двох ліпних глиняних дисків-сковорід діаметром 20 см із загладженою зверху поверхнею (рис. 5, 11), кришки конічної форми з центральною порожнистою ручкою.

Лощений посуд представлений фрагментами бурих та чорних мисок циліндрично-конічної форми з рівним плоским дном або піддоном

(рис. 6, 1, 3, 4). Знайдено також фрагмент колінчастої ручки лощеного кухля (рис. 6, 5). Невеликі плоскі пряслиця (зовнішній діаметр 2,5—2,8, діаметр отвору 0,7—1 см, товщина 0,6—0,9 см) виготовлялися з глини або із стінок як лощених, так і шорстких посудин (рис. 6, 6). Одна із заготовок пряслиця зі стінки шорсткої посудини мала зовнішній діаметр 2,4—2,5 см і товщину 0,8 см.

З бронзових виробів виявлено спіральну пронизку (рис. 6, 7) та дрібні дротяні колечки. Як і в інших пунктах на Трубежі, траплялося виготовлене із червоної пасті дрібне намисто.

Скупчення уламків кераміки зарубинецького типу спостерігалося на площі 80×100 м на південно-західному краю колишнього дюнного масиву Рябці. Тут зафіксовано культурний шар сіро-коричневого піску товщиною 10—15 см. Шорсткі округлобокі горщики мали відігнуті назовні або прямі, потоншенні чи горизонтально формовані вінця (рис. 5, 2, 3, 6—8). Денця інколи мають закраїну, подекуди — підставкову плитку. На окремих денцях горщиків простежено відбитки злаків, зокрема проса. 48,8 % (63) зібраних на поселенні фрагментів вінець орнаментовані по краю нігтівими ямками, неорнаментовані — 34,8 % (45), 16,2 % — прикрашені по краю косими чи прямими насічками, інколи досить широкими. Трапляються мініатюрні посудини з діаметром вінець 7 см, денець — 3—4 см, товщиною стінок 0,3—0,4 см. Одну з таких посудин знайдено цілою (рис. 5, 12). Вона являє собою ліпний округлобокий горщик з високою прямою шийкою, горизонтально зрізаними вінцями. Висота його 4 см, діаметр вінець — 2,6, бочка — 4 см, денець — 2,3 см. Виявлено фрагменти шести дискові сковорідок діаметром близько 20 см. Верхня площа іх ретельно загладжена, а в одному випадку ангобована (рис. 5, 9, 10). Чорно та буролощені миски мали ребристу або циліндрично-конічну форму бочки та денця у вигляді слабовираженого піддону (рис. 6, 2). Фрагмент стінки світлоглиняної амфори в тісті сірого кольору має домішки піроксену. Зовнішня його поверхня жовто-рожевого кольору. Тут же виявлено два невеличкі фрагменти чернолакової посудини. Пряслиця біконічної та кулястої форми з лощеною поверхнею або виготовлені зі стінок чорно- та буролощених посудин.

Багато виробів з бронзи: з тоненького бронзового листка невелика трапеціеподібна підвіска з кільцем для підвішування, орнаментована по зовнішній стороні вибитими штампом п'ятьма точками і лініями, що утворюють трикутник (рис. 3, 15), ще одна трапеціеподібна підвіска, більша за розміром, ніж попередня, з відламаною верхньою частиною, орнаментована трьома сферичними кружечками та рядами дрібних насічок (рис. 3, 16), складова частина трапеціеподібної підвіски у вигляді сплетеного з трьох тоненьких дротин стержня з петлями на кінцях

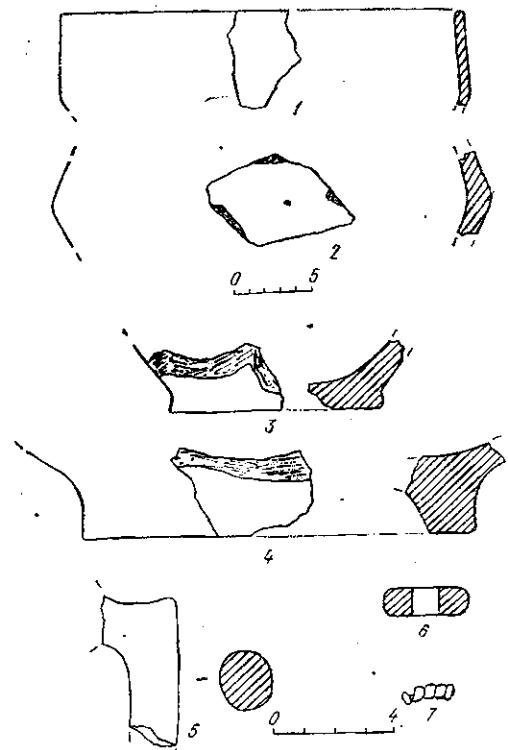

Рис. 6. Зразки лощених посудин з поселення поблизу с. Коржі, урочище Рябці (1—7).

(рис. 3, 13), прикрашена по краю двома вибитими лініями пронизка-трубочко, виготовлена з тоненького бронзового листка (рис. 3, 25), скоба (рис. 3, 38), дротяні кільцеві підвіски (рис. 3, 14), уламок спіралеподібної підвіски. Очевидно, і в цьому пункті існувало бронзоволварне виробництво. Про це свідчать численні знахідки шлаку, краплі застиглої бронзи, дрібний лом у вигляді невиразних пластинок, уламків дроту. Трапляється скляне непрозоре жовтого, зеленого, синього кольорів намисто овальної, підтрапецієподібної та циліндричної форми, однодольне і дводольне, бісер (рис. 3, 24). Одна з дводольних намистин, частина якої відбита, мала в середині металеву ірокладку. Вона складної конструкції — тоненька прозора трубочка-основа впаяна в тонкостінну сферичну жовтого скла рурочку, що утворює намистину. Між шарами скла існує зазор в 1—2 мм (рис. 3, 23). Цікаві також циліндричної форми намистини: одна з червоного скла, на поверхню якої наплавлено тоненький шар скла оранжевого кольору, друга — з брудно-сірого скла з наплавленим шаром скла чорного кольору.

У липні 1980 р. на південно-західному краю піщаного масиву в розвіяному культурному шарі серед скupчення фрагментів шорсткого і лощеного посуду, деяких бронзових речей знайдено ольвійську мідну монету 50—54 р. н. е.* На лицьовій її стороні зображене голову Зевса направо з надчеканкою, в нижній частині — клеймо-кадуцей. На зворотній стороні, дуже затертій, зображений орел з повернутою направо головою. Діаметр монети 18—19 мм.

Оскільки в урочищі Рябці наявний підйомний матеріал переважно зарубинецького часу, то, очевидно, до комплексу описаних вище знахідок можна віднести і досить численні уламки зернотерок з граніту та дрібнозернистого пісковика.

У 3,5 км від урочища Рябці, нижче по лівому березі Трубежа, за автотрасою Київ—Харків поблизу с. Борщів в урочищі Кут на піщаній гряді в заплаві ріки на багатошаровому поселенні виявлено типово зарубинецьку кераміку та деякі речі (пункт 7), що неодноразово траплялися на добре датованих пам'ятках цієї культури. Скупчення обпаленої обмазки жител з відбитками дерев'яних конструкцій, ліпної шорсткої та лощеної кераміки знайдено на площі 50×30 м. Виділяються невеликі за розмірами горщики з плавно відігнутими назовні вінцями, досить високо піднятими плічками, з округлим бочком (рис. 7, 1). На поселенні виявлено три типи горщиків сіро-бурого та рожево-бурого кольорів (рис. 7, 2—5). Проте трапляються і фрагменти горщиків біконічної форми. Орнамент у вигляді пальцевих відбитків нанесений недбало, ямки по краю і зверху вінець мають різні розміри, частоту, нахил. Характерною ознакою шорсткого посуду з цього поселення є велика кількість домішок в тісті, зокрема шамоту та граніту. На денцях посудин помітні відбитки проса. Знайдено фрагменти темно-коричневих та чорних лощених мисок двох видів: широко відкритих з косозрізаними з середини і граненими по краю вінцями, кутастим валяком у місці переходу від плічків до вінець (рис. 7, 7) та ребристих посудин (рис. 7, 8). Часто миски мали чітко виражений піддон (рис. 7, 11). Траплялися фрагменти округлобоких лощених посудин (рис. 7, 10) та лощених кухлів з колінчастими ручками (рис. 7, 9). До зарубинецьких матеріалів належить також уламок горлової частини світло-глиняної античної посудини, можливо, глека, зі слідами жолобків на місці переходу від тулуба до горла. Колір глини — жовто-сірий із зеленуватим відтінком. На відміну від раніше описаних фрагментів він не має в тісті помітних домішок, у тому числі зерен піроксену. Черепок щільний. Ще один фрагмент стінки належить світлоглиняній амфорі і має зерна піроксену в тісті. Виявлено пряслиця двох видів: біконічні або округлобокі, іноді з лощеною поверхнею (рис. 3, 36).

* Визначення старшого наукового співробітника Інституту археології АН УРСР В. А. Анохіна.

Вироби з бронзи: кільцева підвіска з міцного дроту з розімкненими краями, що заходять один за другий (рис. 3, 30), пронизка з тоненького листка бронзи (рис. 3, 31), деталь якогось виробу з бронзи (рис. 3, 32), рамка поясної пряжки (рис. 3, 37). Одна скляна намистина фіолетового кольору мала близьку до діжкоподібної форму (рис. 3, 33), друга синього кольору, дрібна, типу бісеру.

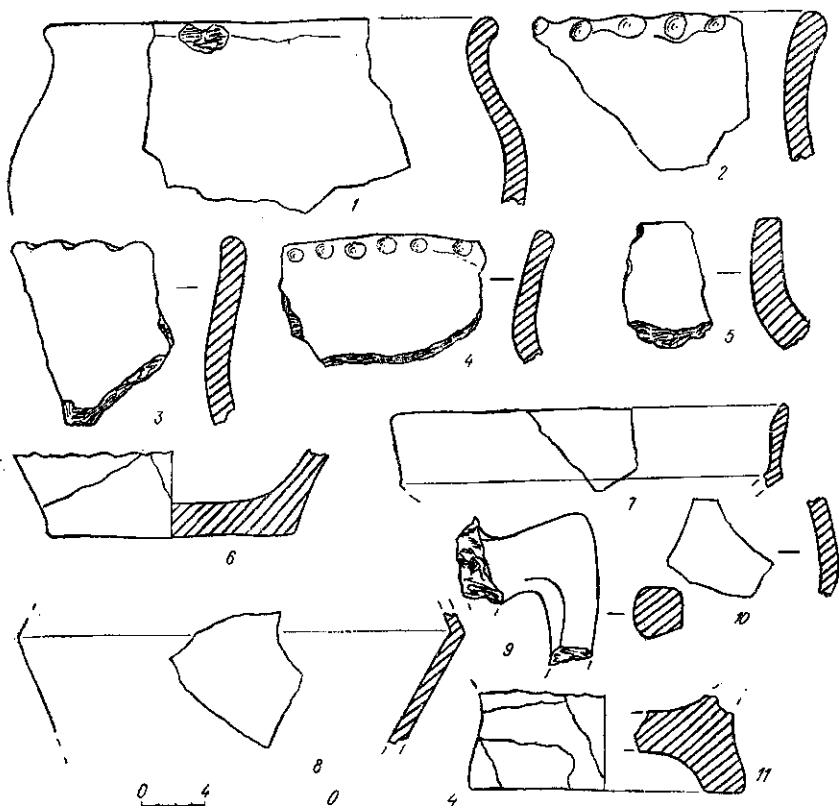

Рис. 7. Шорсткі (1—6) та лощені (7—11) посудини з поселення поблизу с. Борщів, урочище Кут.

Зібрани на вищеописаних семи поселеннях матеріали характерні для пам'яток заключного етапу зарубинецької культури Середнього Подніпров'я⁵. Передусім це стосується найбільш поширених знахідок — фрагментів кераміки. Горшки за формами, складом глини, характером орнаментації близькі до другого типу посудин з розташованого неподалік р. Трубіж поселення поблизу с. Зарубинці, де вони датуються рубежем — першими століттями нашої ери⁶. Деякі форми лощених мисок підтверджують пізньозарубинецький характер пам'яток у поріччі Трубежа. Так, широко відкриті миски зі зрізаними вінцями та кутастим валиком у місці переходу від плічків до вінець, фрагмент якої виявлено поблизу с. Борщів, за визначенням Є. В. Максимова, відповідають мискам третьої групи варіанту Б і характерні для пізньозарубинецьких комплексів після рубежу нашої ери⁷. На пізньозарубинецьких пам'ятках часто трапляються і миски ребристих

⁵ Максимов Є. В. Археологічні дослідження на поселенні поблизу с. Зарубинці. — Археологія, 1964, 17, с. 78.

⁶ Максимов Є. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — Киев, 1977, с. 88, 169, табл. XXXI.

⁷ Максимов Є. В. Хронология древностей зарубинецкой культуры. — МИА, 1969, № 160, с. 24.

форм типу виявлених на поселеннях біля Барішівки сіл Коржі та Борщів. На Київщині ребристі форми мисок побутують на таких пізніх поселеннях, як Лютіж, Таценки та ін.

До форм посуду зі стародавніми традиціями, слід віднести лощені миски на піддонах та кухлі з колінчастими ручками, фрагменти яких досить часто трапляються на поселеннях уздовж Трубежа. Миски на піддонах характерні, як правило, для ранніх пам'яток⁸, проте відомі і на поселеннях I ст. до н. е.—I ст. н. е., наприклад, на городищі Бабина Гора поблизу Канева⁹. На вже згадуваному поселенні поблизу с. Зарубинці миски з кільцеподібною ніжкою-піддоном мають характерне гостре ребро, іноді кутастий валик. Датуються вони рубежем нашої ери¹⁰.

На Трубежі лише в урочищі Рябці неподалік с. Коржі і в урочищі Острів біля Барішівки виявлено циліндрично-конічні миски почепського типу.

Уперше зафіксовано на цій території фрагменти світлоглинняних амфор з домішкою піроксену в тісті*. Такі амфори широко відомі на зарубинецьких пам'ятках, зокрема на Суботовському поселенні, де вони датуються рубежем — I ст. н. е.¹¹ Знахідка ольвійської монети середини I ст. н. е. дає можливість уточнити висловлену ще у 1959 р. думку про повну відсутність на території лісостепової зони УРСР або в глибині степу монет ольвійського карбування римського часу¹². Вона може свідчити на користь міркування Є. В. Максимова про те, що розквіт ранньоримського імпорту в Середнє Подніпров'я слід пов'язувати саме з першою половиною I ст. н. е., коли в Ольвії, головному центрі античної торгівлі Лісостепового Придніпров'я, після гетського розгрому знову розпочався економічний підйом¹³.

Часто знаходять на пізньозарубинецьких поселеннях й дрібні вироби з бронзи — дротяні пронизки у вигляді довгої спіралі та з листових пластинок рурочки, пінцети, голки, різноманітні колечки з неспаяними кінцями, кільцеві, двоспіральні (очкоподібні) та трапецеподібні підвіски. На думку О. М. Приходнюка, очкоподібні та трапеціеподібні підвіски своїм корінням сягають області прибалтійських племен, і зарубинецькі племена Верхнього Подніпров'я могли їх перейняти на рубежі нашої ери¹⁴. Трапеціеподібні підвіски відомі на Поліссі, зокрема на Почепському могильнику¹⁵, на могильнику в с. Отважичі¹⁶. Вони побутують на поселеннях в заплаві Трубежа, та інших пунктах поблизу Києва, серед них неподалік сіл Бортничі та Старосілля¹⁷. Слід зазначити, що трапеціеподібна підвіска з поселення в урочищі Рябці поблизу с. Коржі (рис. 3, 16) має такий самий орнамент, що і підвіска, яку знайшов на цьому самому поселенні А. П. Савчук¹⁸.

Скляне і пастове намисто різних форм часто знаходять на зарубинецьких пам'ятках¹⁹. Відомо воно і на поселеннях інших культур рубежу—початку I тисячоліття²⁰. Деякі види намиста можуть відіграти

⁸ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура. — САИ, 1964, №1-19, с. 28.

⁹ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье..., с. 156, табл. XVIII, 11.

¹⁰ Максимов Е. В. Археологічні дослідження..., с. 82, табл. V, 7—10, 13.

* Автор висловлює подяку за допомогу в опрацюванні матеріалів античного виробництва старшому науковому співробітнику Археологічного музею Центрального науково-природничого музею АН УРСР Н. О. Лейпунській.

¹¹ Максимов Е. В. Памятники зарубинецкого типа в с. Суботове. — КСНА АН УССР, 1960, вып. 9, с. 32—38.

¹² Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. — К., 1959, с. 49.

¹³ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье..., с. 95.

¹⁴ Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980, с. 94—95.

¹⁵ Поболь Л. Д. Новые зарубинецкие могильники на Туровщине. — МИА, 1969, № 160, с. 128, рис. 7, 2.

¹⁶ Каспарова К. В. Могильник и поселение у дер. Отважичи. — МИА, 1969, № 160, с. 153, рис. 16, 2, 3, 5.

¹⁷ Савчук А. П. Вказ. праця, с. 83, 86, рис. 1, 1, 20, 21, 44, 46, 47.

¹⁸ Там же, с. 84, рис. 1, 21.

¹⁹ Кухаренко Ю. В. Вказ. праця, с. 40, табл. 18.

²⁰ Вязьмитіна Е. М. Золотобалковский могильник. — Київ, 1972, с. 137—142.

певну роль у датуванні археологічних комплексів. Досить поширеними в перших століттях нашої ери у Північному Причорномор'ї були намистини з внутрішньою позолотою, серед них і дводольні, в яких прокладка золотої фольги заплавлялася між шарами скла²¹. Такого типу дводольна намистина виявлена на поселенні в урочищі Бирки поблизу с. Селище. На цьому самому поселенні знайдено намистину, в якій металева прокладка наносилася на скляну трубочку, впаяну в більшу за розмірами. Подібної конструкції намистина, але частково пошкоджена, відома і з поселення в урочищі Рябці біля с. Коржі. За визначенням К. М. Алексеєвої, такі намистини характерні лише для римського часу I—II ст. н. е.²² В основному у II—IV ст. н. е. були поширені у Північному Причорномор'ї видовжені й діжкоподібні поліхромні намистини з чорного скла, орнаментовані білими фестонами²³. Одна такого типу намистина виявлена на поселенні поблизу с. Селище. Раніше, у II—I ст. до н. е., набувають поширення намистини з бородавчатими очками²⁴, типу знайденої в урочищі Острів поблизу Барішівки.

На основі досліджених матеріалів ми можемо визначити характер і час виникнення та існування пізньозарубинецьких селищ в середній течії р. Трубіж. Зібрани матеріали аналогічні зарубинецьким комплексам перших століть нашої ери Середнього Подніпров'я.

Не можна погодитися з твердженням про те, що пізньозарубинецькі старожитності в поріччі Трубежа подібні до пам'яток Верхньої Десни. Показовими в цьому відношенні є форми посуду, зокрема лощених мисок. Якщо на Верхній Десні в першій четверті I тисячоліття н. е. переважають миски циліндрично-конічної форми і рідко трапляються ребристі²⁵, то на Трубежі поширеними були миски гострореберної форми. Слід зазначити, що такі миски з високими вертикальними вінцями з'явилися в I ст. н. е. спочатку на Середньому Подніпров'ї, а згодом у Верхньому Подесенні²⁶. У Подесенні в першій четверті I тисячоліття н. е. невідомі диски-сковорідки, поширені на Трубежі²⁷. Ми згодні з думкою П. М. Третьякова про те, що на Лівобережжі Дніпра склалися локальні особливості пізньозарубинецького угруповання, які згодом були перенесені на Десну²⁸. Г. Н. Пронін не заперечує проникнення на руべжі нашої ери носіїв зарубинецької культури на територію юхнівських пам'яток, але вважає, що культура почепського типу склалася на Середній і Верхній Десні²⁹. Так чи інакше, в першій четверті I тисячоліття н. е. пізньозарубинецькі поселення Потрубіжжя поряд з заплавними поселеннями типу Грині, Таценки, Казаровичі та Лютіж відіграли певну роль у формуванні пам'яток почепського типу. Ймовірно також і те, що міграція зарубинецьких племен з Середнього Подніпров'я на Верхню Десну відбувалася не лише по Десні, від її гирла до верхів'їв³⁰, а й по Трубежу. Як показали розвідки пізньозарубинецьку кераміку знайдено на пам'ятках, що розташовані на лівому березі Трубежа, зокрема поблизу с. Пристроми в урочищі Кругляк, Кінський Гай (три пункти), с. Вовчків, в урочищі Великий Баличин. На останньому вияв-

²¹ Алексеева Е. М. Античные бусы Северного Причерноморья. — САИ, 1978, Г1-12, с. 29—30, табл. 26, 5, 6.

²² Там же, с. 27, табл. 26, 73—77.

²³ Там же, с. 48, рис. 14, табл. 29, 3; 30, 54.

²⁴ Там же, с. 54, 55, рис. 14, табл. 32, 1—5.

²⁵ Заверняев Ф. М. Почепское селище. — МИА, 1969, № 160, с. 108, 109.

²⁶ Максимов Е. В. Взаємовідносини зарубинецьких та степових племен Подніпров'я. — Археологія, 1978, 28, с. 47.

²⁷ Пронін Г. Н. Некоторые вопросы изучения памятников почепского типа. — СА, 1979, № 1, с. 61.

²⁸ Третьяков П. Н. Итоги изучения зарубинецких древностей. — МИА, 1969, № 160, с. 13.

²⁹ Пронін Г. Н. Вказ. праця, с. 61.

³⁰ Зеленецька І. Б. Нове поселення зарубинецького типу в Подесенні. — Археологія, 1980, 33, с. 86.

лено фрагмент чорнолощеної широко відкритої миски з кутастим валиком у місці переходу від плічків до вінець, аналогічної мисці з поселення в урочищі Кут біля с. Борщів. Слід зазначити, що три з названих вище п'яти пізньозарубинецьких поселень повністю або частково зруйновані піщаними кар'єрами.

На нашу думку, поселення в заплаві Трубежа з'явились у I ст. н. е. Якщо припустити, що ольвійська монета середини I ст. н. е. з поселення поблизу с. Коржі, урочище Рябці, потрапила на Трубіж наприкінці I ст.—на початку II ст. н. е., то саме поселення в цьому пункті, можливо, виникло на декілька десятків років раніше, принаймні у 70—80-х роках I ст. н. е. Виникнення пізньозарубинецьких поселень на Трубежі у I, а не II ст. н. е. підтверджує і те, що на більшості територіально близьких до Трубежа мисових поселеннях правого берега Дніпра, таких, як Ходорів, Монастирек, Балико-Щучинка, Бабина Гора, життя припиняється в основному у I ст. н. е. Ці поселення мають багато спільногого з виявленими у заплаві Трубежа. Імовірно, що населення цих мисових поселень брало участь у створенні пам'яток у заплаві Трубежа.

Існували вони в першій четверті I тисячоліття н. е.* Згодом, у III—IV ст., в цьому районі одночасно з поселеннями черняхівської культури поширилися пам'ятки київського типу³¹. На деяких з них кераміка та інші знахідки черняхівської культури простежуються в комплексах жител разом з матеріалами київського типу. Такі комбіновані черняхівсько-київські пам'ятки відомі в середній течії Трубежа, як в заплаві ріки, так і на краю чорноземного плато (Хлопків I, II), тобто в характерних для черняхівської і київської культур топографічних умовах.

Матеріали київського типу — кухонна кераміка, гострореберна миска зі слабим лощинням, глиняні диски з ледве вираженим бортником, сплющені біконічні пряслиця з широким отвором, безперечно, мають прямий зв'язок з описаними вище пізньозарубинецькими пам'ятками першої четверті I тисячоліття н. е. Отже, в Середньому Потрубіжжі простежуються трансформація і подальший розвиток зарубинецьких елементів, що слід брати до уваги при вивченні проблеми генетичних зв'язків між зарубинецькою культурою та пам'ятками київського типу.

Ю. В. КОСТЕНКО

Памятники зарубинецької культури на Трубеже

Резюме

В статье публикуются находки первой четверти I тысячелетия н. э., собранные автором в результате разведок на семи поселениях зарубинецкой культуры в пределах территории Барышевского района Киевской области. Наибольший интерес представляют найденная возле с. Коржи, урочище Рябцы, медная ольвийская монета 50—54 гг. н. э. Кухонная, столовая и амфорная керамика, изделия из бронзы, в частности колыцевые, двухспиральные и трапецевидные подвески, стеклянные и пастовые бусы, в целом характерны для памятников заключительного этапа зарубинецкой культуры Среднего Поднепровья.

Возникшие в I в. н. э. в среднем течении р. Трубеж поселения сыграли определенную роль в формировании памятников почепского типа. Трубеж служил одним из каналов миграции зарубинецкого населения из Среднего Поднепровья на Верхнюю Десну.

Дальнейшее развитие зарубинецких элементов нашло отражение на известных на этой территории комбинированных черняховско-киевских памятниках. — III—IV ст. н. э.

* А. П. Савчук на зарубинецькому поселенні поблизу с. Пасішна знайшов фібулу середньоєвропейського типу III—IV ст. н. е. (Савчук А. П. Вказ. праця, с. 84—85).

³¹ Костенко Ю. В. Пам'ятки I тис. н. е. в поріччі р. Трубіжа. — Археологія, 1978, 28, с. 99—112.

Кераміка перших століть нашої ери з околиць Чернігова

У 1974—1975 рр. автор виявив, опрацював та передав до фондів Інституту археології АН УРСР матеріал розвідок 1946—1966 рр. О. О. Попка. Серед цих матеріалів наявна група кераміки з дюнного поселення Високий (Білій) Груд на р. Білоус, що виділяється серед добре відомих, датованих матеріалів (рис. 1, 3, 4, 8, 9, 15, 16, 19)¹. Комплекси поселення Груд являють собою розвіяні плями гумусу біля сучасної денної поверхні дюни. Матеріал вивіянний вітровою ерозією.

Розвідка 1975 р. ще раз підтвердила наявність кераміки цієї групи на поселенні Груд (рис. 2, 10, 14, 17, 20, 21, 25). Під час шурфовки

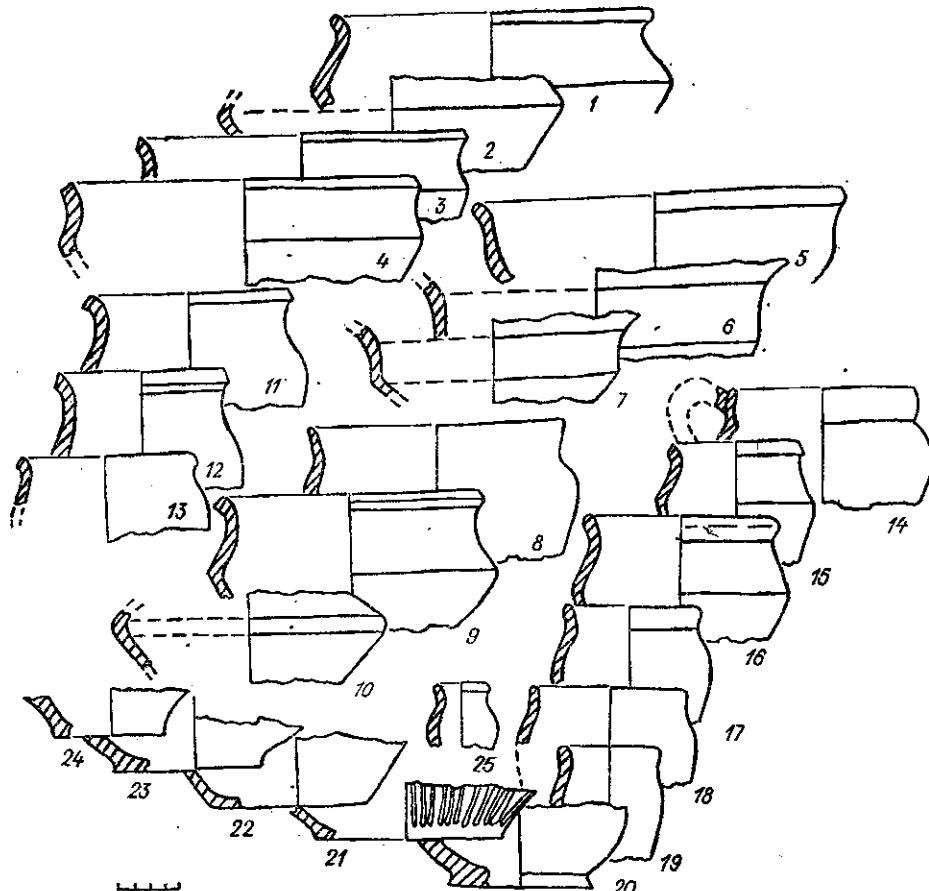

Рис. 1. Кераміка з околиць Чернігова (1—25).

1976 р. кількість такого матеріалу зросла (рис. 1, 1, 5, 13, 18, 22, 23, 24). Кераміка локалізувалася у гумусному заповненні якоїсь невеликої будівлі (рис. 2). Ця будівля, на наш погляд, мала господарське призначення (комплекс № 16). Вона перекрита шаром перевідкладеного піску, і тому її рештки збереглися краще. Комплекс являв собою чотирикутник ($3 \times 3,6$ м) із зрізаним північно-східним кутом, з гумусним заповненням потужністю 0,4—0,5 м. На півночі будівлі оконтурилася ромбічна зольна пляма, орієнтована діагоналями по сторонах горизонту

¹ Фонди Інституту археології АН УРСР, ф. № 767, інв. № 358, 365, 373, 378, 480, 482, 489.

(1×1 м). На південний схід від неї містилося продовгувате підвищення піщаного материка. Під західною стінкою та в північно-східній частині біля стін простежувалися ямки (0,15—0,20 м), заглиблені від долівки на 0,05—0,10 м, в цьому місці ґрунт був насыщений дерев'яною трухою. Наявність трьох ямок під західною стінкою свідчить про стовпову конструкцію будівлі.

Кераміку виявлено на рівні долівки в північній частині і південномахідному кутку. Подібна кераміка наявна і серед матеріалів О. О. Попка,

що походять з Високого Груду², а також характерна для багатьох пам'яток зарубинецької культури. Під час дослідження комплексу № 16 знайдено фрагмент вінець та стінки посуду з розчесаною поверхнею.

Привертає увагу чорнолощена (рис. 1, 2, 7, 8, 10, 18), буролощена (рис. 1, 1—5), жовтолощена (рис. 1, 6, 13, 14, 22, 24, 25), червонолощені (рис. 1, 3, 4, 9, 11, 12, 16) та сіролощена кераміка (рис. 1, 14, 17, 21). Лощіння посудин неоднорідне, внутрішня поверхня чорнолощена, а зовнішня — жовтолощена (рис. 1, 22). Більшість фрагментів має лощіння з зовнішнього боку, лише фрагмент білоглинняної курильниці з внутрішнім чорним лощінням (рис. 1, 20). У наявній групі посуду є ліпні жовтоглиняні з

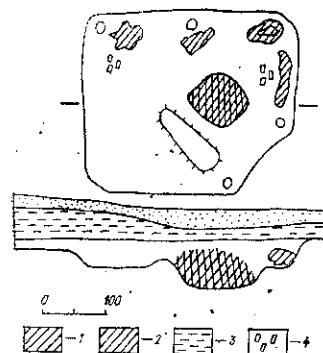

Рис. 2. Комплекс № 16:
1 — дерево; 2 — зольна пляма; 3 — перевідкладений пісок; 4 — керамика.

шерехатою поверхнею (рис. 1, 15, 19). Один з фрагментів посудин вкривають вертикальні канелюри (рис. 1, 21). До набору кераміки входять миски (рис. 1, 1—7, 10), ваза (рис. 1, 8), кухлі та кубки (рис. 1, 14—19) і невеличкі глечики (рис. 1, 11—13). Миски близькі до циліндровоконічних, шийка ледь виражена, ребро добре виділяється. Трапляються миски, профіль яких близький до зигзагоподібного. Вінця зрізані навскіс назовні, у ваз вінця закруглені, іноді прямі, плічка виражені. Такі самі кухлі і кубки, крім біконічної посудини з гострорізаними назовні вінцями.

На поселенні знайдено залізну фібулу пізньолатенської схеми з крюкоподібним приймачем³, що дає можливість датувати кераміку I—II ст. н. е. Крюкоподібні замки характерні для «смичкоподібних» фібул, що трапляються в комплексах Криму разом з провінційно-романськими фібулами II—III ст. н. е.⁴

У комплексі № 1 (яма) виявлено фрагмент чорняхівської гострореберної чорнолощеної гончарної мисочки III—IV ст. Таким чином, комплекс знахідок датує розглядуваний шар поселення II—III ст. н. е.

Кераміка з штриховою трапляється на пам'ятках київського типу другої чверті I тисячоліття н. е.⁵ і синхронних пам'ятках Білорусії⁶. Серед старожитностей другої чверті I тисячоліття наявна і лощена кераміка, як в Подніпров'ї⁷, так і в Понеманні⁸. Але високогрудів-

² Фонди Інституту археології АН УРСР, ф. № 767, інв. № 352—356, 362, 364.

³ Попко А. А. Нахodka латенской фибулы в Чернигове. — СА, 1965, № 3, с. 264—265.

⁴ Богданова Н. А., Гущина И. И., Лобода И. И. Могильник Скалистой III в Юго-Западном Крыму (I—III вв.). — СА, 1976, № 4, с. 130, рис. 6 (65—73), 4 (4—15, 22—24).

⁵ Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева. — В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 14—21.

⁶ Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии. — Минск, 1974, с. 69, рис. 21—23, 26.

⁷ Кравченко Н. М., Абашіна Н. С., Гороховський Е. Л. Нові пам'ятники I тис. н. е. в Київському Подніпров'ї. — Археологія, 1974, 15; Телегін Д. Я., Беляєва С. О. Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі. — Там же, 1975, 18.

⁸ Гуревич Ф. Д. Из истории Юго-Восточной Прибалтики. — МИА, 1960, № 76, с. 395—402.

ський матеріал більше відповідає матеріалам вельбарсько-цецельської культури пізньоримського часу⁹. Треба сподіватися, що більш точні аналогії відшукаються серед відкладень вельбарсько-любовицької культури ранньоримської доби і синхронних пам'ятках пшеворського кола¹⁰.

Матеріал, подібний до високогрудівського, є і на найбільш пізніх зарубинецьких пам'ятках, що мають багато центральноєвропейських аналогій, наприклад Вишеньки в пониззі Десни¹¹.

Цілком можливо, що старожитності цього типу (високогрудівські) заповнить терitorіально-хронологічну лакуну в культурних відкладеннях Середнього Подніпров'я, яку виділив М. Б. Щукін.

Ю. Ю. ШЕВЧЕНКО

Керамика первых столетий нашей эры из пригородов Чернигова

Резюме

Керамический набор лощеной посуды из дюнного поселения Высокий Груд близ Чернигова представлен мисками, вазами, кружками, кубками и небольшими горшками черного, красного, желтого, бурого и серого цвета. Керамический комплекс датирован фибулой I—II вв. н. э. и фрагментом черняховской кружальной миски III—IV вв. Керамика имеет аналогии в памятниках вельбарско-цецельской и пшеворской культур римского времени.

О. А. БРАЙЧЕВСЬКА

Фрески Кирилівської церкви XII ст. як джерело для вивчення давньоруського одягу

Вивчення одягу є одним із важливих завдань археології, оскільки несе в собі інформацію не тільки про естетичні смаки і рівень художньої культури, а й про етнічну належність, рівень виробництва, торгові зв'язки тощо. Особливо актуальним для нас є вивчення одягу давньоруського, яке, однак, пов'язане з певними труднощами, зумовленими відсутністю достовірних і достатньо інформативних джерел. В основному його вивчення проводилося на основі металевих прикрас, знайдених у похованнях. При цьому враховувалося розміщення елементів одягу, і одержана таким чином основа доповнювалася залишками тканини, а втрачені частини відновлювалися за писемними джерелами і аналогіями з одягом пізнішого часу. Такі реконструкції мають багато неточностей і не завжди дають можливість вивчати його конструктивні особливості і кольорові рішення.

Інтерес до історії давньоруського костюму і його конструктивних особливостей виник ще в середині минулого століття. Серед дореволюційних дослідників це питання вперше розглянув В. О. Прохоров¹. Дослідник використовував наявні археологічні матеріали, писемні джерела і деякі твори давньоруського мистецтва. Йому вдалося в загальних рисах описати одяг давньоруської знаті і князів.

⁹ Кухаренко Ю. В. Могильник Брест-Тришин. — КСИА АН ССР, 1965, вып. 100, с. 97—101.

¹⁰ Godłowski K. The chronology of the Late Roman and Early Migration periods in Central Europe. — Kraków, 1970, p. 31, etc.

¹¹ Петров В. П. Зарубинецкий могильник (по материалам раскопок В. В. Хвойки). — МИА, 1959, № 70, с. 51—55.

¹ Прохоров В. А. Материалы по истории русских одежд и обстановки жизни народной. — Спб., 1881, вып. 4, с. 50—86.

У радянський час, завдяки планомірним археологічним дослідженням давньоруських пам'яток і більш ретельному вивченю писемних джерел і археологічних матеріалів, були досягнуті значні успіхи у вивченні історії давньоруського костюму. З'явилися публікації² і узагальнюючі праці³, де висвітлювалися різноманітні питання, пов'язані з давньоруським одягом.

Значна заслуга у вивченні даного питання належить А. В. Арциховському — автору ряду досліджень⁴ з історії одягу давньоруського часу. Однак, незважаючи на значні досягнення, про одяг давньої Русі відомо дуже мало.

Відповідь на деякі питання з історії і реконструкції одягу різних верств населення Давньої Русі можна одержати, використовуючи як джерело твори давньоруського мистецтва, зокрема храмові розписи. Довгий час давньоруські фрески XI—XII ст. лишалися поза увагою дослідників, тому що вважалося, що панувала виключно візантійська іконографічна традиція⁵. Нові дослідження показали, що вплив візантійського канону, особливо для пам'яток XII ст., був значно перебільшений. Дотримуючись в загальному вирішення основних закономірностей іконографічної системи, давньоруські художники, на думку В. Н. Лазарєва⁶, дедалі більше вносили в неї свої корективи, які диктувалися волею замовника. Тому поряд із традиційними композиціями в розписах давньоруських храмів значне місце посідають зображення канонізованих представників місцевої феодальної знаті, ктиторські портрети, сцени із життя одноїменних замовнику святих⁷. Саме в таких сценах найчастіше спостерігаються світсько- побутові елементи⁸. Зображені обличчя, одяг, архітектурні куліси, художники вносили у храмові розписи деякі характерні місцеві деталі — типажі облич, давньоруський одяг, деякі форми давньоруської архітектури⁹.

Особливе місце серед творів давньоруського монументального живопису займають фрескові розписи Кирилівської церкви в Києві, заснованої великим київським князем Всеволодом Ольговичем в середині XII ст. (між 1140 і 1146 рр.)¹⁰. На думку В. Н. Лазарєва¹¹, вони виконані не раніше 70-х років XII ст. З приводу стилістичних особливостей цих розписів у літературі неодноразово підкреслювалося, що їх виконали місцеві київські художники¹². Ще перший дослідник фреско-

² Сабурова М. А. Стояніе воротники и ожерелки в древнерусской одежде. — В кн.: Средневековая Русь. М., 1976, с. 226—229; Сабурова М. А. Шерстяные головные уборы с бахромой из курганов вятчей. — СЭ, 1976, № 3, с. 127—132; Сабурова М. А. Древнерусская мелкая пластика как источник по истории одежды (головной убор). — КСИА АН СССР, 1978, вып. 155, с. 32—34.

³ Археология Української РСР. — Київ, 1972, т. 3, с. 365—367; Мерцалова М. Н. История костюма. — М., 1972, с. 19—21; Киреева Е. В. История костюма. — М., 1976, с. 29—31; Матейко К. І. Український народний одяг. — К., 1977, с. 12—15, 26—32; Стамеров К. К. Нарисы з історії костюмів. — К., 1978, с. 125—132.

⁴ Арциховский А. В. Древнерусские миниатюры как исторический источник. — М., 1944; Арциховский А. В. Одежда. — В кн.: История культуры древней Руси. М.; Л., 1948, т. 1, с. 234—262; Арциховский А. В. Одежда. — В кн.: Очерки русской культуры XII—XV вв. М., 1969, ч. I, с. 277—296.

⁵ Кондаков Н., Толстой И. Русские древности в памятниках искусства. — Спб., 1891, вып. 5.

⁶ Лазарев В. Н. О некоторых проблемах в изучении древнерусского искусства. — В кн.: Русская средневековая живопись. М., 1970, с. 303—306; Лазарев В. Н. Византия и древнерусское искусство. — В кн.: Византийское и древнерусское искусство. М., 1978, с. 218—222; Лазарев В. Н. Распространение византийских образцов и древнерусское искусство. — Там же, с. 222—226.

⁷ Лазарев В. Н. О некоторых проблемах в изучении древнерусского искусства.

⁸ Там же.

⁹ Лазарев В. Н. Живопись и скульптура Киевской Руси. — В кн.: История русского искусства. М., 1953, т. 1, с. 232.

¹⁰ Закревский Н. Описание Киева. — М., 1868, с. 320—338, 343—345; Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. — К., 1972, с. 147.

¹¹ Лазарев В. Н. Живопись и скульптура Киевской Руси, с. 214.

¹² Прахов А. В. Открытие фресок Киево-Кирилловской церкви XII в. — Спб., 1883 (Оттиск ЖМНП, № 3); Айналов Д. История древнерусского искусства. — ИТУАК, 1920, вып. 57, с. 241; Зуммер В. М. Художни скарби Кирилівського заповід-

вого живопису Кирилівської церкви А. В. Прахов¹³ відмітив, що «тут не обійшлося без вторгнення руського життя», тобто цілком можливо, що художники відтворили деякі деталі із добре знайомого їм велико-князівського побуту.

Отже, деякі кирилівські фрески, безсумнівно, можна використати як джерело для вивчення давньоруського одягу. Розглянемо дві із них.

Фрескове зображення невідомого святого на південній стороні опорного стовпа в південному нефі (рис. 1). Збереглася лише верхня частина постаті, приблизно до рівня грудей. Нижня частина дописана олійними фарбами в XIX ст. На основі пропорцій збереженої частини можна думати, що святий був зображенний на повний зріст.

Серед інших розписів ця фреска виділяється передусім своєю художньою досконалістю. Відсутність ліній графії, використання світотіней при моделюванні рис обличчя свідчать про те, що тут працював майстер високого художнього класу. Своєрідність цього зображення проявляється і в одязі святого. Поверх багато прикрашеного дорогоцінними каменями і золотою вишивкою основного одягу¹⁴ на його плечі накинуто рожевий плащ. Кінці плаща викладені вищуканими складками навколо шиї і на правому плечі зібрачі і заколоті фібулою так, що праве плече і руку він не закриває.

Із писемних джерел, як давньоруських, так і арабських, відомо, що найбільш характерною складовою частиною князівського, боярського і дружинного одягу в давній Русі був плащ¹⁵. Арабський письменник Х ст. Ібн-Фадлан¹⁶ згадує цей вид одягу, коли описує прибуття давньоруських купців у Булгар: «Я бачив русів, коли вони прибули у своїх торгових справах і розташувались на ріці Ітіль. ...носить який-небудь муж з їх числа кису, якою він покриває один свій бік і одна із його рук виходить із неї». Як бачимо, зображення плаща на кирилівській фресці відповідає опису цього виду одягу у Ібн-Фадлана. Давньоруські літописи називають такі плащи «корзами». Плащ-«корзно» являв собою довгу мантію¹⁷, виготовлявся із дорогої тканини і тому дуже цінувався. Його нерідко дарували князі своїм дружинникам. Так, київський князь Святополк, бажаючи привернути на свою сторону дружину, «нача даяти овем корзна, а другым кунами»¹⁸. Зображення цього виду одягу досить часто зустрічається в творах давньоруського мистецтва¹⁹ і підтверджується археологічними матеріалами²⁰.

Найбільший інтерес серед розписів Кирилівської церкви становлять фрески південної апсиди — цикл сцен із життя Кирила і Афанасія Олександрійських²¹, що супроводжуються пояснювальними написами.

ника. — К., 1934. Рукопис Науково-технічної бібліотеки Держбуду УРСР; Лазарев В. Н. Живопись и скульптура Киевской Руси, с. 218; Асеев Ю. С., Калиненко Л. П., Мамолат Е. С. Мистецтво стародавньої Русі. — В кн.: Нариси з історії українського мистецтва. К., 1966, с. 34; Мамолат Е. С. Монументальний живопис. — В кн.: Історія українського мистецтва. К., 1966, с. 316; Мовчан І. І., Тоцька І. Ф. Кирилівська церква в Києві. — К., 1968, с. 33—35.

¹³ Прахов А. В. Київські пам'ятники византийсько-руського искусства. — Труды Московского археологического общества, 1887, вып. 3, т. 9, с. 21.

¹⁴ Терміном «основний одяг» А. В. Арциховський називає довгий, багато прикрашений золотою вишивкою одяг, який не має конкретної назви в літописах. Див.: Арциховський А. В. Одежда. — В кн.: История культуры древней Руси. М.; Л., 1948, с. 247.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. — Спб., 1870, с. 93.

¹⁷ Левашова В. П. Об одежде сельского населения в древней Руси. — Труды ГИМ, 1966, вып. 40, с. 118.

¹⁸ ПСРЛ. — Спб., 1846, т. 1, с. 61.

¹⁹ Мініатюра «Ізборника Святослава» 1073 р. (портрет сім'ї князя Святослава), мініатюра рукопису XII ст. «Слова Іполита про Антихриста» (портрет невідомого князя), мініатюри Радзівілівського літопису, фреска XII ст. в Нередицькій церкві в Новогороді (зображення князя Ярослава Володимировича); ікони, фрески і скульптури із зображенням князів Бориса і Гліба.

²⁰ Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977, с. 43—45.

²¹ Прахов А. В. Київські пам'ятники византийсько-руського искусства, с. 18.

Рис. 1. Невідомий святий. Фрагмент фрески в південному нефі.

Вибір сюжетів із життя саме цих святих пов'язаний, напевно, з християнським ім'ям Кирило, яке носив Всеволод Ольгович, засновник храму²².

Сцена, що нас цікавить, знаходиться на південній стіні південної апсиди в третьому ярусі знизу (рис. 2). Згідно з написом, зробленим білилами в XII ст., вона називається «стын кюрилз очить цам». Починаючи з А. В. Прахова²³, дослідники живопису Кирилівської церкви, за винятком В. Н. Лазарєва²⁴, вважали, що тут написано «Св. Кирило очить царя». Під такою назвою ця сцена представлена в деяких загальних працях²⁵ і окремих дослідженнях²⁶. Однак даний напис слід

²² Закревский Н. Описание Киева, с. 343; Лазарев В. Н. О некоторых проблемах в изучении древнерусского искусства. — В кн.: Русская средневековая живопись, с. 303—306; Гупало К. М., Івакін Г. Ю., Сагайдак М. А. Дослідження київського Подолу (1974—1975 рр.). — В кн.: Археологія Києва: Дослідження і матеріали. К., 1979, с. 54.

²³ Прахов А. В. Киевские памятники византийско-русского искусства, с. 22.

²⁴ Лазарев В. Н. Живопись и скульптура Киевской Руси, с. 218.

²⁵ Асеев Ю. С., Калінченко Л. П., Мамолат Є. С. Мистецтво стародавньої Русі, с. 34; Мамолат Є. С. Монументальний живопис, с. 316.

²⁶ Зуммер В. М. Вказ. праця; Мовчан І. І., Тоцька І. Ф. Кирилівська церква в Києві, с. 31—32.

Рис. 2. Св. Кирило учиць цесаря. Фреска південної апсиди.

читати «Св. Кирило учиць цесаря», так як у слові «цо Ψ » є буква <(с)> під титлом. Наявність цієї букви і дає можливість читати слово «цо Ψ » як «цесаря»²⁷.

Композиція сцени «Св. Кирило учиць цесаря» складається із трьох фігур, які сидять у декоративно оформленіх кріслах. У центрі — «цесар», справа від нього — Кирило, зліва — Афанасій. За спинами святителів зображені архітектурні куліси у вигляді невеликих веж, а над «цесарем» — ківорій. Кирило і Афанасій одягнені в єпископський одяг — білі підпризники, білі хрещаті фелоні, зеленуваті омофори²⁸.

Костюм «цесаря» складається із короткого, недосягаючого колін червоно-коричневого одягу з широкими рукавами і округлим вирізом біля ший, зелених штанів та червоних чобіт. По коричнево-червоному фону верхнього вбрання «цесаря» вишиті золотими нитками складні елементи рослинного орнаменту. Округлий виріз прикрашає широка смуга золотої вишивки з пришитим по контуру рядком перлин та прикріпленими на ній золотими пластинами, з вставленими в них дорогоцінними каменями у вигляді ромбів та неправильних овалів — так зване «оплечче», відоме за літописами²⁹, археологічними матеріалами³⁰, духовними і договірними грамотами великих і удільних князів XIV—

²⁷ Саме так читає цей напис С. О. Висоцький.

²⁸ Мерцалова М. Н. История костюма. — М., 1972, с. 19—21; Стамеров К. К. Нариси з історії костюмів. — К., 1979, с. 79.

²⁹ ПСРЛ, т. 1, вып. 3, с. 495.

³⁰ Сабурова М. А. Стоячие воротники и ожерелки в древнерусской одежде, с. 226—229.

XVI ст.³¹, вкладними монастирськими книгами XVI—XVII ст.³² Трохи вужча, ніж «оплечье», полоса вишивки, так само оздобленої, опускається до лінії талії. На рукавах біля плечей вишиті золотом два кола, у центрі кожного із них прикріплена срібна пластинка з синіми хрестоподібними каменями. Поділ одягу теж обрамляє кайма золотого шиття із золотими пластинами і перлами — «приполок».

Зелені штани заправлені в чоботи, і на них теж вишиті срібними нитками плетіння рослинного орнаменту. Червоні, з високими халявами і без каблуків чоботи тісно обтягують ноги. Халяви чобіт розшиті перлами.

«Цесарський» костюм, зображеній на даній фресці, значно відрізняється від одягу візантійської знаті і імператорів, відомого із писемних джерел, творів монументального живопису, мініатюр, дрібної пластики.

Згідно з церемоніалом візантійського імператорського двору, існували певні правила, як одягатися імператору і придворним чинам в свята і в повсякденному житті³³. Основними видами імператорського і придворного одягу у X—XII ст. були довга вузька туніка — таларіс і далматик, прямокутного крою з довгими суцільнокроєними або вшивними рукавами³⁴. Для зручності у такому одязі робили бічні розрізи, які доходили іноді до колін. Туніка була нижнім одягом, а далматик носили як верхній парадний одяг. Для його пошиття використовували цупкі шовкові і шерстяні тканини, покриті тканим або гаптованим узором, а також золоті тканини — золотий алтабас і золотоузорчату парчу³⁵. Крім того, далматик прикрашали різноманітними золотими нашивками, перлами, дорогоцінними каменями. Залежно від значимості виходу або прийому вбрання імператора доповнювали стема, лор і плащ-хламида³⁶.

Писемні дані про одяг візантійських імператорів підтверджуються і пам'ятками образотворчого мистецтва³⁷, так як іконографія зображення особи імператора формувалася під впливом звичаїв і традицій візантійського імператорського двору.

У результаті культурних зв'язків з Візантією давньоруські князі, бажаючи уподобитись візантійським імператорам, мали парадний одяг, запозичений в основному із візантійського костюма³⁸, який складався із туніки і плаща. Туніка по своїй конструкції нагадувала імператорський далматик, але була значно коротшою і досягала тільки середини гомілки. Таке вбрання оздоблювалося навколо ший, на руках та по подолу гаптуванням, перлами, срібними пластинками-дробницями³⁹. Саме в такому одязі зображені давньоруські князі та члени їх сімей на фресках і в книжкових мініатюрах⁴⁰.

Однак у князівських костюмах X—XII ст. були елементи, характерні для давньоруського одягу в цілому. Відомості про одяг населення

³¹ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV—XVI вв.—М. ; Л., 1950, грамота № 80, с. 312.

³² Сабурова М. А. Стоячие воротники и ожерелки в древнерусской одежде, с. 226—229.

³³ Беляев Д. Ф. Очерки, материалы и заметки по византийским древностям. — Спб., 1906, кн. 2.

³⁴ Стамеров К. К. Нариси з історії костюмів. — К., 1978, с. 73—74.

³⁵ Там же.

³⁶ Беляев Д. Ф. Очерки, материалы и заметки по византийским древностям. — Спб., 1891, кн. 1, с. 162—163; кн. 2, с. 212—214; Стамеров К. К. Указ. праця.

³⁷ Лазарев В. Н. История византийской живописи. — М. ; Л., 1947, т. 1, табл. 17—20, 25—26; т. 2, 1948, табл. 94—96, 138—139, 328; Хусківадзе Л. З. Византийские эмали в собрании государственного музея искусств Грузии. — В кн.: Средневековая живопись. Русь. Грузия. М., 1978, с. 225.

³⁸ Стамеров К. К. Вказ. праця, с 126.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Зображення князя Ярослава Володимировича (фреска XII ст. в Нередицькій церкві в Новгороді), сім'я князя Святослава (мініатюра Ізборника Святослава 1073 р.) і т. д.

Давньої Русі, що збереглися в писемних джерелах, надзвичайно короткі і уривчасті. Літописи не дають детального опису вбрання князів, бояр і дружинників, а лише скоро повідомляють, що найбільш багатими і нарядними були «пръты многоценныи червени, вси женчугом иссаждены» і «очервлена и багряна оденъя»⁴¹. Ібн-Фадлан⁴² згадує штани, чоботи, куртку, кантан і шапку, які одягали знатному померлому русу.

Із писемних джерел, археологічних матеріалів і творів мистецтва відомо, що найбільш характерними елементами чоловічого одягу в давньоруський час були сорочка, штани-порти, чоботи і шапка, що доповнювали навіть парадний князівський костюм⁴³. У народі, як правило, носили одну сорочку, яка була одночасно нижнім і верхнім одягом, а багаті і знатні люди зверху одягали верхню сорочку, що шилася із дорогих тканин.

По своїй конструкції верхнє вбрання «цесаря» не відрізняється від східнослов'янської сорочки⁴⁴, яка була найважливішою складовою частиною слов'янського чоловічого одягу. Сорочка такого покрою, за етнографічними матеріалами, була двох видів — «голошийка» або із стоячим коміром «під шийку»⁴⁵. Чоловіча сорочка доходила тільки до колін. Поділ сорочки і виріз горловини нерідко прикрашався каймою вишивки або узорного ткання, а іноді і широким опліччям⁴⁶. Вважається, що звичай прикрашати сорочки широким опліччям був характерним для давньоруських міст⁴⁷.

Безсумнівно, що костюми знаті і князів у давній Русі відрізнялися від «рубищ» смердів і міських ремісників як якістю тканини, так і оздобленням. У побуті панівних верств давньоруського суспільства використовувалися привізні шовкові та шерстяні тканини, а одяг із такої матерії прикрашали золотим гаптуванням. Вишивка золотом на чоловічому одязі в Давній Русі була навіть своєрідною ознакою належності до панівного класу⁴⁸. У Троїцькому літопису приведено слова князя Ярослава Всеволодовича, звернені до дружини напередодні Липицької битви: «Аще и златом шиты оплечье будет — убий»⁴⁹. Про широке розповсюдження золотого гаптування у побуті феодальної знаті свідчать і археологічні матеріали. У курганних похованнях, на городищах і поселеннях давньоруського часу траплялися фрагменти шерстяних і шовкових тканин, часто вишигих золотими і срібними нитками — сухозліткою⁵⁰.

Так, при розкопках поховання XII ст. у Чернігові⁵¹ «були виявлені залишки шовкової тканини, затканої золотом, оздобленої вузьким поズументом і прикрасами з дрібних металевих бляшок, у деякі з них були вставлені зелені і жовті скельця. Металеві бляшки мають форму хрестів, сердечок з вставками жовтого і зеленого скла, кружечків, квадратів, трикутників, півкіл з вставками і без вставок». Там же знайдено дві перлинини. Фрагменти золотого шиття, так само прикрашені метале-

⁴¹ Арциховский А. В. Одежда. — В кн.: История культуры древней Руси. М.; Л., 1949, с. 255.

⁴² Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. — Спб., 1870, с. 98.

⁴³ Маслова Г. С. Народная одежда русских, украинцев и белоруссов в XIX—нач. XX в. — В кн.: Восточнославянский этнографический сборник. М., 1956, с. 577—579; Левашов В. П. Об одежде сельского населения древней Руси, с. 115—116; Стамеров К. К. Вказ. праця, с. 125—126.

⁴⁴ Маслова Г. С. Указ. соч.; Орлов Р. С. Давньоруська вишивка XII ст. — Археология, 1973, 12, с. 45.

⁴⁵ Маслова Г. С. Указ. соч.

⁴⁶ Левашова В. П. Указ. соч.

⁴⁷ Там же.

⁴⁸ Новицька М. О. Гаптування в Київській Русі. — Археологія, 1965, 18, с. 27.

⁴⁹ ПСРЛ, т. 1, вып. 3, с. 495.

⁵⁰ Новицька М. О. Вказ. праця, с. 36.

⁵¹ Отчет о деятельности Черниговской ученой архивной комиссии за 1909 г. — Чернігов, 1910, с. 11.

вими бляшками і перлинами, виявлено у скарбі на території Михайлівського монастиря⁵² і в тайнику Десятинної церкви в Києві⁵³. Ряд знахідок золотого гаптування⁵⁴, відомих під назвою «стоячих комірів», теж були прикрашені «срібними з позолотою пластинами і перлами». Дослідженю функціонального призначення виявлених фрагментів золотого гаптування присвячені статті М. О. Сабурової і М. О. Новицької⁵⁵. Встановлено, що золотим гаптуванням у вигляді «стоячих комірів», «ожерелків» та опліччя, прикрашених перлами і металевими пластинами-дробницями, оздоблювали жіночі і чоловічі сорочки знаті, парадний і повсякденний князівський одяг. Вузькими золототканими смугами-позументами обшивали поділ, поли і рукава одягу. Всі елементи такого оздоблення простежуються на коричнево-червоній сорочці «цесаря» на кирилівській фресці.

Складовими частинами «цесарського» костюму є також зелені штани, вишиті срібною ниткою, і червоні чоботи, які неодноразово згадуються у літописах. У Галицько-Волинському літопису, наприклад, згадується про те, що князь Данило Галицький по руському звичаю ходив у розшитих золотом зелених сап'янових чоботах⁵⁶. Кольорові сап'янові чоботи як одна із складових частин парадного княжого одягу зустрічаються і в творах давньоруського мистецтва — фрескових розписах, мініатюрах, іконах⁵⁷.

Залишки шкіряних чобіт трапляються і серед археологічних матеріалів. Лише у Новгороді за період стаціонарних розкопок виявлено кілька тисяч чобіт, виготовлених із м'якої тонкої шкіри⁵⁸.

На голові «цесаря» — головний убір, фронтальна частина якого являє собою п'ятикутник із завершенням у формі тупого кута. По контуру вона прикрашена срібною окантовкою, а над чолом — трьома пластинами-кіотцями. За формою і характером оздоблення головний убір «цесаря» відрізняється від стеми візантійського імператора, характерною ознакою якої у Х—XII ст. були перлинні підвіски-перпендикули, які опускалися на плечі⁵⁹. Стема нагадувала собою півкулю і була багато прикрашена дорогоцінними каменями⁶⁰.

У літературі⁶¹ існує думка, що звичай прикрашати головний убір золотими і срібними пластинами-кіотцями був розповсюджений у побуті давньоруських князів. Символ князівської влади в Давній Русі — сферична хутряна шапка з околишем — прикрашалася однією або трьома такими пластинами, що розміщувалися посередині околиші над чолом. На пластинах часто спостерігаються портретні зображення десусного чину⁶².

У археологічних матеріалах аналогією зображеню пластин-кіотців на головному уборі «цесаря» можуть бути пластини на шоломі, що ви-

⁵² Археологическая летопись Южной России. М., 1903, табл. XVI, 1.

⁵³ Каргер М. К. Тайник под развалинами Десятинной церкви. — КСИИМК, 1941, вып. 10, с. 75—79, рис. 28.

⁵⁴ Новицька М. О. Вказ. праця, 1965, 18, с. 31; Беляшевский Н. Ф. Два клада Михайлівського монастиря. — ОАК за 1903 г., рис. 344; Спицын А. А. Набутовский могильник. — Записки русского отделения Императорского археологического общества, т. 2, с. 4, рис. 101 (Оттиск).

⁵⁵ Суброва М. А. Стоячие воротнички и ожерелки в древнерусской одежде, с. 226—229; Новицька М. О. Вказ. праця, с. 24—38.

⁵⁶ Матейко К. І. Вказ. праця, с. 134.

⁵⁷ Прикладом можуть бути уже згадані твори: фрески XII ст. в Нередицькій церкві в Новгороді, мініатюра в «Ізборнику Святослава», ікони із зображенням Бориса і Гліба.

⁵⁸ Арциховський А. В. Одежда. — В кн.: Очерки русской культуры XIII—XV, с. 285.

⁵⁹ Беляев Д. Ф. Очерки, материалы и заметки по византийским древностям, кн. 2, с. 295—296, 281—283.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Толочко П. П. Про належність і функціональне призначення діадем і барм в древній Русі. — Археологія, 1963, 5, с. 150—151.

⁶² Там же.

явлені на місці Липицької битви 1216 року⁶³. Вважається⁶⁴, що він належав князю Ярославу Всеволодовичу. Нижня частина шолома обігнута позолоченою срібною пластинкою із зображеннями птахів, грифонів і трав. Зверху знаходилася срібна пластина із зображенням Христа і святих — Василія, Георгія та Федора. Над залізним висрібленим «носом» знаходилася найбільша із пластин із зображенням архангела Михаїла і написом: «Великий архистратиже господень Михаїле, помози рабу своему Федору»⁶⁵.

В Іпатіївському літопису згадується шолом князя Ізяслава Мстиславича, на якому «бе же на шеломе над челом мученик Пантелеймон злат»⁶⁶.

Отже, ми розглянули зображення одягу на двох фресках Кирилівської церкви. При зіставленні цих зображень з даними писемних джерел і археологічними матеріалами — конкретними знахідками фрагментів давньоруського одягу — простежується подібність не лише в передачі їх загального вигляду, а й окремих деталей. Це дає можливість стверджувати, що твори давньоруського монументального живопису, зокрема розписи давньоруських храмів, можна використати як одне із джерел для вивчення матеріальної культури Давньої Русі. Своєрідною особливістю даного джерела є можливість одержувати інформацію про зовнішній вигляд давньоруського одягу і його конструктивні особливості.

Е. А. БРАЙЧЕВСКАЯ

**Фрески Кирилловской церкви XII в.
как источник
для изучения
древнерусской одежды**

Резюме

В статье рассматривается вопрос об использовании произведений древнерусской монументальной живописи в качестве источника для изучения древнерусской одежды (на примере росписей Кирилловской церкви XII ст. в Киеве).

При сопоставлении изображений одежды на двух из фресок данного памятника прослеживается сходство в передаче общего вида и отдельных деталей княжеской одежды. При этом изображения одежды на фресках дают наиболее полную информацию о внешнем виде и конструктивных особенностях древнерусского костюма.

Я. В. БАРАН

**Житла-майстерні
на поселенні Рашків I**

У 1970, 1973—1977 рр. поблизу с. Рашків Хотинського району Чернівецької області проводилися розкопки слов'янського поселення Рашків I, що датується другою половиною VII—першою половиною IX ст. н. е. У результаті досліджень було виявлено 80 жителі і 111 господарських ям.

Житла — підквадратні або трохи видовжені напівземлянки, орієнтовані кутами, рідше стінками за сторонами світу. Їх площа становить у середньому від 9 до 20 м², глибина від 0,5 до 1,2 м від сучасної поверхні. У багатьох житлах виявлено ями від стовпів, розташовані по кутах, а в деяких випадках і посередині стінок. Частина об'єктів не має стовпових ям, що свідчить про їх зрубну конструкцію.

⁶³ Арциховский А. В. Оружие. — В кн.: История культуры древней Руси. М.; Л., 1948, т. 1, с. 435.

⁶⁴ Там же; Рыбаков Б. А. Прикладное искусство Владимира-Сузdalской Руси. — В кн.: История русского искусства. М., 1953, т. 1, с. 520.

⁶⁵ Арциховский А. В. Оружие, с. 435.

⁶⁶ ПСРЛ. — М., 1962, т. 2, с. 439.

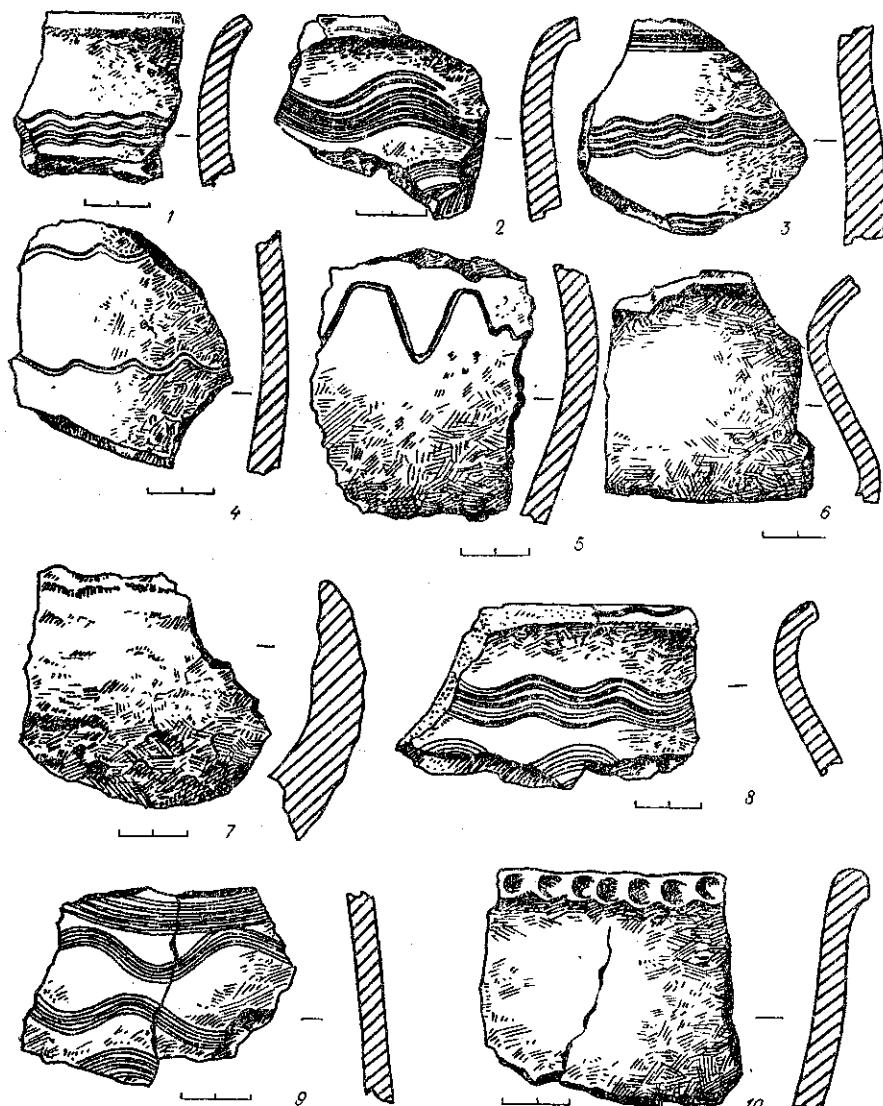

Рис. 1. Кераміка з житла № 3.

В усіх напівземлянках на поселенні наявні печі-кам'янки, розташовані, як правило, в одному з кутів житла. Але в чотирьох житлах, крім печей-кам'янок знайдено і глинобитні печі, врізані в один з материкових бортів споруди. Напівземлянки з такими печами і будуть предметом розгляду нашої праці.

Привертає увагу житло № 3, розташоване на східній околиці поселення. Це напівземлянка, орієнтована стінками за сторонами світу. Її розміри $6,6 \times 4,6$ м, глибина 1,1—1,25 м від рівня сучасної поверхні. Материкові стінки житла вертикальні, долівка добре утрамбована, має невеликий схил з північного сходу на південний захід, відповідно до рельєфу поверхні. У житлі виявлено дві печі-кам'янки. Піч № 1 розташована челюстями на південь у північно-східному куті напівземлянки і після розбору завалу каменів мала внутрішні розміри $0,5 \times 0,75$ м. Піч № 2 знаходилась у південно-західному куті, челюсті її звернуті на схід, внутрішні розміри $0,55 \times 0,85$ м. Ще дві печі містилися в північно-західному куті житла. Обидві вони різнилися за своєю конструкцією від описаних вище. Піч № 3 глинобитна, купольної конструкції, підковоподібної форми, врізана в західну стінку напівземлянки на висоті

0,4 м від долівки, черінь розміром $0,8 \times 0,8$ м і стінки, що збереглися на висоту 0,15—0,18 м, були обпалені. Челюсті печі виходили в житло. Піч № 4 також глинобитна, аналогічної конструкції. Вона врізана в стінку ями, що з'єднується з північно-західним кутом споруди, і так само, як піч № 3, мала підковоподібну форму, челюсті її виходили в яму. Розміри печі $1,34 \times 0,90$ м. Яма мала овальну форму, її глибина 0,60 м від рівня долівки житла.

У заповненні і на черені печі № 4, а також в ямі знайдено фрагменти кераміки, аналогічні до виявлених в житлі, що свідчить про одночасовість існування ями і напівземлянки. У заповненні житла знайдено велику кількість ліпної, а також обточеної на повільному гончарному кругі кераміки. Обточена кераміка переважає у верхніх шарах: із 29 фрагментів 15 знайдені на глибині до 0,2 м; 7 — до 0,6 м; 6 — до 1,1 м. Всього обточеної кераміки в об'єкті — 11% (рис. 1).

У житлі виявлено також знаряддя праці: залізний ніж, точильний брускок, залізне кільце і шість кістяних проколок.

Напівземлянка № 27, як і житло № 3, розташована у східній частині поселення. Це прямокутна у плані споруда, з дещо видовженим південно-східним кутом, орієнтована стінками за сторонами світу. Стінки звужені донизу, долівка добре утрамбована, особливо у центрі. Розміри житла $4,53 \times 3,80$ м, глибина 1,25 м від рівня материка. У північно-східному куті житла містилася піч-кам'янка № 1, звернута челюстями на південь. Вона має прямокутну в плані форму, зовнішні розміри $1,38 \times 1,50$ м, внутрішні — $0,43 \times 0,80$ м. Піч складена з вапнякових плит і каменя пісковика. Добре збережений глинняний черінь печі має підковоподібну форму. Його товщина 2—3 см. Вздовж східної і південної стінок напівземлянки виступає прилавок шириною 0,25—0,68 м і висотою 0,55 м від рівня долівки. На ньому біля південної стіни житла, близче до південно-східного кута побудована ще одна піч-кам'янка, що дуже зруйнована. Збереглися лише кілька каменів, які становили основи її стінок. Черінь глинняний, прямокутної в плані форми, розмірами $0,55 \times 0,60$ м, товщиною 3—4 см. Челюсті печі виходили в середину житла. Зовнішні розміри печі № 2, судячи по залишкам, мали приблизно $1,4 \times 1,1$ м. У південній стінці напівземлянки, над прилавком, на відстані 0,7 м на схід від печі № 2 була вирізана глинобитна купольної конструкції піч № 3. Вона побудована на висоті 0,25 м від рівня прилавка, має овальну в плані форму і розміри $1,15 \times 1,00$ м, товщина глинняного череня 3—4 см. Купол не зберігся. Челюсті печі мали вихід у житло. На прилавку, біля виходу челюстів, виявлено шар вугликів і попелу розмірами $0,7 \times 0,4$ м і товщиною 5—8 см, який утворився, очевидно, в результаті чистки печі.

У долівці житла виявлено чотири ямки від стовпів. Дві з них розташовані у південно-західному і північно-західному кутах, інші — посередині західної і північної стінок, на відстані 0,1 м від них. Діаметр ямок 0,20—0,23 м, глибина 0,20 м від рівня долівки. Крім того, у долівці виявлено ще шість дещо менших стовпових ямок, розміщених двома паралельними рядами посередині житла. Відстань між ними становить 0,45 м, діаметр 0,15—0,20 м, глибина 0,13—0,25 м від рівня долівки. Можливо, тут стояв стіл.

Заповнення житла складалося з темного гумусу, перемішаного з вугликами, попелом і камінням. У житлі виявлено незначну кількість фрагментів ліпної кераміки, кістки тварин і кістяну проколку. А у південно-східній частині заповнення житла, в його верхньому шарі, знайдено невелику кількість обточеної на повільному гончарному кругі кераміки, що потрапила сюди, очевидно, з вогнища більш пізнього часу, розташованого на заповненні житла.

Як і два попередні житла, напівземлянка № 30 (рис. 2) розташована у східній частині поселення. Це квадратна у плані споруда, орієнтована стінками за сторонами світу. Материкові стінки вертикальні, долівка рівна, добре утрамбована. Розміри $4,2 \times 2$ м, глибина 0,94 м

від рівня сучасної поверхні. У північно-східному куті житла містилися зруйнована ліч-кам'янка № 1. Завал каменя мав розміри $2,5 \times 1,9$ м і висоту 0,7 м. Черінь печі глинняний, добре збережений, мав прямокутну форму і розміри $0,46 - 0,38$ м, товщиною 1—3 см. При розборі завалу на відстані 0,4 м на південь від череня печі № 1 виявлено ще

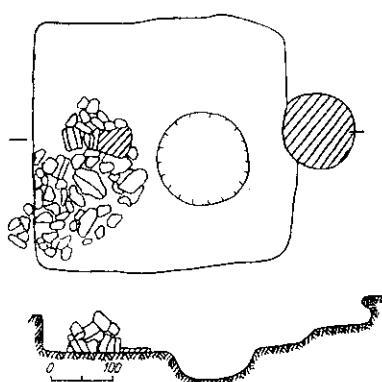

Рис. 2. Рашків I. План і розріз житла № 30.

форми з прямими стінками, рівним дном. Діаметр її становив 1,5 м, глина 0,46 м від рівня долівки.

Заповнення житла складалося з чорного гумусу, перемішаного з вугликами, глиною і попелом.

У напівземлянці виявлено значну кількість уламків посуду (рис. 3) і кістки тварин.

На відміну від описаних жител напівземлянка № 70 розташована у західній частині поселення (рис. 4). Це прямокутна у плані споруда розміром $3,55 \times 3,15$ м і глибиною 1 м від сучасної поверхні, орієнтована стінками за сторонами світу. Південно-західний кут житла дещо видовжений, материкові стінки вертикальні, долівка підмазана глиною і трохи понижується до центру. У долівці розчищено три ямки від стовпів. Одна, діаметром 21 см і глибиною 31 см, містилась у південно-західному куті, друга, діаметром 22 см і глибиною 15 см, знаходилася посередині довжини південної стінки, третя, діаметром 20 см і глибиною 35 см, — під східною стінкою, ближче до південно-східного кута. (Глибини ямок вимірювались щодо рівня долівки).

У північно-східному куті житла розміщена дуже зруйнована піч-кам'янка, челюстями звернута на південний захід, долівка в місці спорудження печі дещо підвищена. Зовнішні розміри печі $1,3 \times 1,1$ м, стінки збереглися на висоту 0,20 м від рівня долівки. Черінь розміром $0,65 \times 0,50$ м, товщиною 3—4 см підмазаний глиною і спалений, покритий прошарком попелу. У південно-східному куті напівземлянки, поряд з піч-чю-кам'янкою у материковій стінці житла вирізано ще одну глинобитну піч купольної конструкції, що мала вихід у житло. Ця піч, розміром $1,35 \times 1,23$ м, овальна в плані, стінки товщиною 3 см збереглися на висоту 0,18 см від рівня череня. Черінь, підмазаний глиною і дуже обпалений, підносився уступцем над долівкою житла на 9 см. Піч заповнено кусками опаленої глини з розвалу купола, землею і попелом.

У заповненні житла і печей та на долівці виявлено 23 фрагменти ранньослов'янських горщиків, причому їх вінця в основному орнаментовані пальцювими вдавленнями. Крім того, на долівці знайдено рогової трубочку.

Таким чином, на повністю розкопаному поселенні Рашків I із 80 виявлених жител чотири напівземлянки крім типових для поселення печей-кам'янок мали глинобитні печі, нижню частину яких вирізано в материковому борту житла. Три із згаданих напівземлянок (№ 3, 27 і 30) розташовані у східній частині поселення, одна (№ 70) — у захід-

один черінь, який належав до печі № 2, що не збереглася. Цей черінь залягав на кількох кусках плаского каменю і був розташований на 0,35 м вище рівня череня печі № 1. Форма череня прямокутна, розміри $0,6 \times 0,45$ м, товщина 1—2 см. У західній материковій стінці житла на висоті 0,25 м від рівня долівки вирізана ще одна піч. Це глинобитна купольної конструкції споруда, округлої в плані форми, звернута челюстями в напівземлянку. Її розміри $1,2 \times 1,1$ м, висота стінок 0,48 м, товщина череня 3—5 см. Купол печі зруйнований.

На відстані 0,6 м на схід від глинобитної печі, у долівці житла, розташована припічна яма, округлої в плані

форми з прямими стінками, рівним дном. Діаметр її становив 1,5 м, глина 0,46 м від рівня долівки.

У напівземлянці виявлено значну кількість уламків посуду (рис. 3) і кістки тварин.

На відміну від описаних жител напівземлянка № 70 розташована у західній частині поселення (рис. 4). Це прямокутна у плані споруда розміром $3,55 \times 3,15$ м і глибиною 1 м від сучасної поверхні, орієнтована стінками за сторонами світу. Південно-західний кут житла дещо видовжений, материкові стінки вертикальні, долівка підмазана глиною і трохи понижується до центру. У долівці розчищено три ямки від стовпів. Одна, діаметром 21 см і глибиною 31 см, містилась у південно-західному куті, друга, діаметром 22 см і глибиною 15 см, знаходилася посередині довжини південної стінки, третя, діаметром 20 см і глибиною 35 см, — під східною стінкою, ближче до південно-східного кута. (Глибини ямок вимірювались щодо рівня долівки).

У північно-східному куті житла розміщена дуже зруйнована піч-кам'янка, челюстями звернута на південний захід, долівка в місці спорудження печі дещо підвищена. Зовнішні розміри печі $1,3 \times 1,1$ м, стінки збереглися на висоту 0,20 м від рівня долівки. Черінь розміром $0,65 \times 0,50$ м, товщиною 3—4 см підмазаний глиною і спалений, покритий прошарком попелу. У південно-східному куті напівземлянки, поряд з піч-чю-кам'янкою у материковій стінці житла вирізано ще одну глинобитну піч купольної конструкції, що мала вихід у житло. Ця піч, розміром $1,35 \times 1,23$ м, овальна в плані, стінки товщиною 3 см збереглися на висоту 0,18 см від рівня череня. Черінь, підмазаний глиною і дуже обпалений, підносився уступцем над долівкою житла на 9 см. Піч заповнено кусками опаленої глини з розвалу купола, землею і попелом.

У заповненні житла і печей та на долівці виявлено 23 фрагменти ранньослов'янських горщиків, причому їх вінця в основному орнаментовані пальцювими вдавленнями. Крім того, на долівці знайдено рогової трубочку.

Таким чином, на повністю розкопаному поселенні Рашків I із 80 виявлених жител чотири напівземлянки крім типових для поселення печей-кам'янок мали глинобитні печі, нижню частину яких вирізано в материковому борту житла. Три із згаданих напівземлянок (№ 3, 27 і 30) розташовані у східній частині поселення, одна (№ 70) — у захід-

ній. За формою, конструкцією і розмірами (11, 18—17, 64 м²) ці споруди не відрізняються від інших жител поселення, за винятком напівземлянки № 3, яка за розмірами (30, 36 м²) значно більша від інших виявлених на поселенні жител.

Печі-кам'янки в розглянутих напівземлянках за розташуванням, конструктивними особливостями і розмірами також аналогічні іншим

Рис. 3. Кераміка з житла № 30.

на поселенні. Слід відзначити, що в трьох напівземлянках було виявлено по дві печі-кам'янки.

Глинобитні печі досить великі і за внутрішніми розмірами ($0,8 \times 0,8$ м— $1,23 \times 1,35$ м) переважають над печами-кам'янками. Оскільки в цих печах не помічено ніяких слідів будь-якого виробництва, залишається припустити, що вони використовувалися для випічки хліба, а також, можливо, для опалювання кераміки. На користь першої гіпотези свідчить і те, що в трьох житлах поряд з глинобитною піччю виявлено по дві печі-кам'янки. Очевидно, процес підготовки тіста на певних стадіях вимагав підвищеної температури, яка в зимовий період досягала лише при наявності двох печей-кам'янок.

На основі спостережень над керамікою, виявленою в описуваних житлах, можна зробити висновок, що датуються вони VIII—початком IX ст. н. е. Крім того, датування жител № 27, 30 і 70 археомагнітним методом, яке провів Г. Ф. Загній¹, дає можливість дещо уточнити час їх існування: житло 27 — друга половина VIII ст.; житло 30 — перша половина VIII ст.; житло 70 — кінець VIII—початок IX ст. Таким чином, одночасно на різних етапах існування поселення було не більше

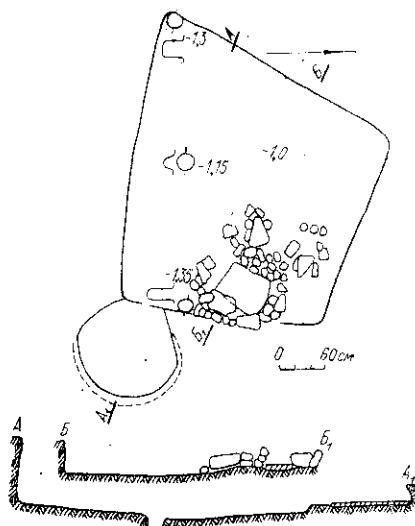

Рис. 4. Раšків I. План і розріз житла № 70.

¹ Русаков О. М., Загній Г. Ф. Датировка археологических памятников археомагнитным методом. — В кн.: Использование методов естественных наук в археологии. Киев, 1978, с. 67—68.

двох жител з врізаними в борт глинобитними печами. Подібні споруди траплялись і на інших слов'янських поселеннях.

Дві напівземлянки з врізаними в борт глинобитними печами відкрив О. М. Приходнюк на слов'янському поселенні в урочищі Лука-Каветчинська. Це житла № 7 і № 14².

На відміну від описаних вище, глинобитні печі в цих житлах збереглися майже повністю. Піч в напівземлянці № 7 була врізана в північно-західну стінку житла. Вона майже кругла в плані. Її діаметр становив 1,15 м, а висота від череня до купола — 0,3 м.

У житлі № 14 глинобитна піч овальної форми врізана також в північно-західну стінку житла. Діаметр печі 1,7 м, а висота від череня до купола 0,35 м. Черені обох печей були підмазані глиною і дуже опалені (товщина опалу 5—10 см), іх челюсті мали вихід в житла. Перед челюстями печей в обох випадках виявлено вкриту шаром золи материкову площину, що підвищувалася над рівнем долівки на 5 см. Розміри площини в першому випадку $2 \times 0,5$ м, ширина в другому — 0,9 м. А перед челюстями глинобитної печі з житла № 14 ще виявлено і поріг висотою 5 см.

За даними кераміки О. М. Приходнюк визначає археологічний комплекс Луки-Каветчинської як празько-корчацький і в залежності від наявності чи відсутності в об'єктах черняхівської кераміки ділить його на дві хронологічні фази. Перша фаза — V ст., друга — VI—VII ст. н. е. На основі цього поділу житло № 7 дослідник відносить до першої фази, а житло № 14 — до другої. Щодо функціональної приналежності печей, то О. М. Приходнюк вважає, що вони використовувалися для опалу кераміки та інших виробничих потреб.

Подібні печі виявлено і на Західній Волині. Тут на слов'янському поселенні Ріпнів II, що датується VI — серединою VII ст. н. е., знайдено житло № 31, в якому розташовані три глинобитні печі³ (рис. 5). Дві з них, врізані в східний борт, виходили челюстями в житло, третя, що знаходилася на північному борту, була з усіх боків замкнута. Розміри печей коливалися від $1,05 \times 1,06$ м до $1,52 \times 1,57$ м. Черені були підмазані глиною і дуже опалені, покладені на підкладці з уламків ліпного посуду (рис. 6). Стінки печей збереглися на незначну висоту.

Печі заповнені сажистим гумусом, перемішаним зі шматками залізних шлаків, глиняної обмазки й криці. В одній з печей на поверхні череня простежено окис міді, що свідчить про їх виробничий характер⁴.

Житла з аналогічними печами відкрито і в Подунав'ї на території Румунії⁵ на поселеннях Ботошана, Кукорені, Сучава-Шипот і Ясси-Кручя луй Ференц, які датуються V—VII ст. н. е. На кожній пам'ятці виявлено не більше двох жител з врізаними в борт глинобитними печами. Здебільшого у таких житлах наявна і піч-кам'янка. Румунський дослідник Д. Теодор вважає, що головною функцією глинобитних печей була випічка хліба, а також опал кераміки. Крім того, на основі факту, що біля однієї з глинобитних печей з поселення Ботошана знайдено глиняну ллячку, а устя самої печі затулялося дуже обпаленими каменями, Д. Теодор дійшов висновку, що піч використовувалася і для обробки деяких металів.

Ми згодні з усіма попередніми висновками дослідника, однак не можемо погодитися з його інтерпретацією етнічної належності жител з глинобитними, врізаними в борт печами, які, на думку Д. Теодора, належали місцевим культурам Молдови. На основі приведених нами аналогій з території УРСР ми вважаємо, що ці житла характерні для території поширення слов'янських культур. Крім того, зрубна конструкція жител, наявність у них печей-кам'янок, а також характерної сло-

² Приходнюк О. М. Из работ среднеднестровской экспедиции. — АО, 1975 г. М., 1976.

³ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972, с. 28.

⁴ Там же, с. 76.

⁵ Teodor D. Teritoriul est-carpatic în veacurile V—XI p. e. — Jasi, 1978, p. 17—18.

в'янської ліпної кераміки неспростовно свідчать, що напівземлянки з врізаними в борт глинобитними печами, виявлені на території Румунії, належали слов'янському населенню.

Житла з глинобитними печами, вирізаними в материковому борту, з'являються в першій половині I тисячоліття н. е. У Подністров'ї та Подніпров'ї вони виявлені на поселеннях черняхівської культури: с. Дем'янів⁶, с. Журівка⁷, а також на поселенні пізнього етапу київської культури в с. Роїще⁸. Проте печі вирізані в материковому борту напівземлянки на посе-

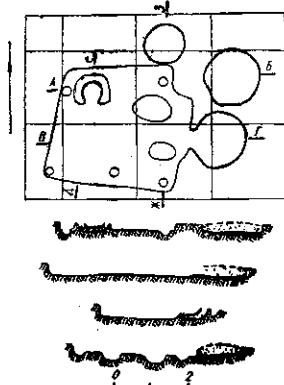
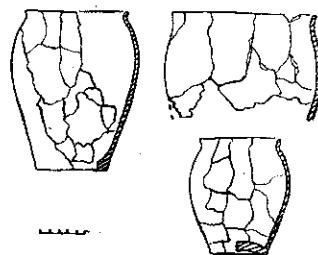

Рис. 5. План і розріз житла № 31 із поселення Ріпнів II.

Рис. 6. Кераміка із печей житла № 31.

лennях першої половини I тисячоліття н. е. мали виключно побутовий характер. Інших опалювальних споруд у житлі не було, і служили вони як для його обігрівання, так і для приготування їжі.

На відміну від них глинобитні печі, вирізані в борту слов'янських жителі другої половини I тисячоліття н. е., завжди виступають як додаткові споруди і, існуючи поряд з побутовими печами-кам'янками, явно несуть інше функціональне навантаження. На одних поселеннях у цих печах простежуються сліди металообробного виробництва, на інших відсутні будь-які сліди останнього або інших виробництв, але в житлі, як це було, наприклад, у споруді № 3 на поселенні Рашків I, наявні знаряддя праці. Все це вказує на виробничий характер глинобитних печей, а також на широкий діапазон їх використання. А той факт, що на всіх розглянутих нами поселеннях одночасово існувало не більше двох жител з глинобитними печами, на нашу думку, свідчить про те, що які б функції вони не виконували, їх продукція повинна була задовільняти потреби всього колективу на повному етапі існування поселення.

Я. В. БАРАН

Жилища-мастерские на поселении Рашков I

Резюме

В 1970, 1973—1977 гг. на Среднем Днестре было полностью раскопано славянское поселение Рашков I, где в четырех из 80 жилищ наряду с печами-каменками обнаружены врезанные в борт полуземлянки глинобитные печи купольной конструкции. Отсутствие в них следов производства дает основание предполагать, что эти печи использовались в основном для выпечки хлеба, а также, возможно, для обжига керамики. Аналогичные жилища с глинобитными печами в борту начиная с VI—VII вв. н. э. известны на многих славянских поселениях из территории УССР, главным образом Поднестровья, а также Румынии.

⁶ Баран В. Д. Поселения черняховского типа поблизу с. Дем'янів у Верхньому Подністров'ї. — Археологія, 1971, вип. 1, с. 104.

⁷ Сымонович Э. А. Племена Поднепровья в первой половине I тысячелетия нашей эры: Автореф. дис... д-ра истор. наук. — М., 1971, с. 15.

⁸ Максимов Е. В., Терпиловский Р. В. Поселение киевского типа у с. Роїще. — АО, 1978 г. М., 1979.

Кісткові рештки ссавців в Ольвії та на Березані

(Дослідження 1972—1976 рр.)

Мета цієї роботи — вивчення остеологічного матеріалу з античних пам'яток півдня України — Ольвії та Березані — в хронологічному плані, тобто в світлі історії виникнення і розвитку цих поселень. Неважаючи на багаторічні дослідження Ольвії, через цілий ряд обставин таке завдання поставлено вперше. А остеологічний матеріал з Березані взагалі раніше майже не досліджувався. У статті використані матеріали, зібрані при археологічних розкопках у 1966—1975 рр. в Ольвії і у 1974—1976 рр. на Березані, Н. Г. Тимченко (Белан), А. Ф. Скорик і О. П. Журавльовим.

В усіх вивчених шарах Ольвії і Березані переважну більшість становили кісткові рештки свійських тварин, на них ми і звернемо основну увагу.

Перше місце за кількістю особин в більшості випадків, а також у багатьох випадках і за кількістю кісток у шарах архаїчного, класичного та, частково, елліністичного періодів (VII—II ст. до н. е.) займала дрібна рогата худоба, а в межах цієї групи — вівця свійська (табл. 1, 2, 3).

Проте в більш пізній час, починаючи з V ст. до н. е., зростає чисельність кісток бика свійського, а в римських шарах (перші сторіччя нашої ери) — і кількість особин (див. табл. 1, 2).

На підставі табл. 1 і 2 можна зробити висновок, що у V ст. до н. е. чисельність бика свійського зростає в Ольвії і на Березані в 1,5 рази. В той же час змінюється співвідношення між вівцями і козами. Якщо в шарах VII—VI ст. н. е. становило приблизно 3 : 1 за кількістю кісток, то в шарах VI—IV ст. до н. е. (переважно V ст. до н. е.) — 2 : 1. У пізніший час (імовірно, в середині III ст. до н. е.) це співвідношення повертається до початкового — 3 : 1 (див. табл. 3).

Чим викликані ці зміни? Можливо, що у V ст. до н. е. в районі Ольвії і Березані відбулася зміна у спрямованості тваринництва. Досить значне (в 1,5 раза) зростання чисельності великої рогатої худоби свідчить про зростання ролі землеробства, де вона використовувалась як основна тягловна сила.

Цілком імовірна й інша причина: розвиток великих міст типу Ольвії і концентрація в них населення (так звана урбанізація). Це приводило до того, що в місто для харчування населення поставляли переважно великих тварин, яких потребувалося менше, ніж дрібних. Але деякі факти, наведені нижче, поки що дають можливість віддавати перевагу першій версії.

Одночасне збільшення кількості кіз порівняно з вівцями викликало, можливо, концентрацію населення у великих поселеннях — містах типу Ольвії. Чим його можна пояснити? Цілком імовірно, тим, що в міських умовах на невеликих ділянках землі приміських угідь утримувати кіз було легше, ніж овець. Значно легше прогодувати їх і взимку, бо кози не потребують спеціально заготовлених соковитих кормів.

У цей самий час зростає і кількість коней, але до перших сторіч нашої ери вони відігравали незначну роль у харчуванні (див. табл. 1).

Останнім часом багато уваги приділялося дослідженю найбільшої за кількістю кісткових решток, але найменш вивченої групи тварин — дрібної рогатої худоби. Визначення виду кісток цих тварин до останнього часу було пов'язане з великими труднощами, проте зараз завдяки

працям як вітчизняних, так і зарубіжних вчених¹ воно стало можливим. Дані по елліністичних шарах Ольвії вже опубліковані², по архаїчних, класичних і римських шарах Ольвії та Березані наводяться вперше. Звернемо увагу ще на два факти.

Вивчення процентного співвідношення між молодими (до двох років) та дорослими вівцями і козами вказує на те, що у греків молоді тварини становили 20—30% щодо загальної кількості, тоді як у близьких за часом поселеннях скіфів Лісостепу, з якими греки, безперечно, підтримували тісні торговельні зв'язки, іх кількість коливається в межах 50—60%³. Тут мі, ймовірно, маємо випадок, коли різні племена, народи, групи населення, що спілкуються між собою, використовують одних і тих же свійських тварин по-різному, залежно від господарської діяльності, а також історичного процесу формування того або іншого племені, народу — від тієї ступені розвитку, на якій вони знаходяться. Ці дані були одержані нами по Ольвії. Обробка матеріалів з ранніх шарів Березані несподівано дала ті самі 50%, що характерні для скіфів Лісостепу. Зниження цього процента відбувається, як показує матеріал, протягом V ст. до н. е. На нашу думку, це можна пояснити тим, що грецькі колоністи, які на початку колонізації займалися в основному скотарством, потрапивши в район з родючими землями, перейшли переважно до землеробства. І цей перехід відбувався саме в V ст. до н. е., на що вказує також збільшення чисельності бика свійського, як зазначалося. У скіфів же, які займалися скотарством, більше було можливостей вживати в їжу смачне м'ясо молодих тварин, які завжди були під рукою в стадах.

При морфометричній обробці кісток овець і кіз було встановлено, що верхній і нижній кінці трубчастих кісток (променевих та метаподієв) цих тварин з Ольвії мали більшу ширину, ніж в інших поселеннях Північного Причорномор'я (за винятком Березані, де такі дослідження тільки починаються). Це дає можливість припустити, що в районі Ольвії або розводилися свої особливі породи овець і кіз, або були найбільш сприятливі умови для розведення звичайних для всіх античних поселень Північного Причорномор'я порід.

Свійська свиня відігравала незначну роль у господарстві стародавніх греків. Її кількість залишається майже однаковою протягом всієї історії Ольвії і Березані, лише не набагато знижуючись у V ст. до н. е. (див. табл. 1; 2).

Кінь великого значення на ранніх етапах, напевно, не мав, проте в римських шарах (II—III ст. н. е.) простежується, що його чисельність зростає майже в два рази порівняно з іншими шарами (див. табл. 1). Викликано це, можливо, трьома причинами. По-перше, так званою варваризацією стародавніх греків, тобто перейманням звичаїв у оточуючого негрецького населення, у якого кінь був звичайною їжею. По-друге, в цей час в Ольвії та в інших містах прошарок негрецького населення грав уже помітну роль, що могло привести до значних змін у співвідношенні тварин, які використовувалися для харчування. По-третє, 50% матеріалу римських шарів в Ольвії зібрано на розкопі «Цитадель», де в той час стояв римський гарнізон. Цілком можливо, що легіонери вжи-

¹ Громова В. И. Остеологические отличия родов *Capra* (козлы) и *Ovis* (бараны). — Тр. Комиссии по изучению четвертичного периода, 1953, 10, вып. 1, с. 7—96; Boessneck J., Müller H.-H., Teichert M. Osteologische Unterscheidungsmerkmale zwischen Schaf (*Ovis aries* Linné) und Zige (*Capra hircus* Linné). — Kuhn—Archiv, 1964, 78, Н. 1/2, S. 6—129; Schramm Z. Różnice morfologiczne niektórych kości kozy i owzy. — Roczniki Wydziału szkoly, Poznań, 1967, 36, s. 107—133; Kratochvíl Z. Species criteria on the distal section of the Tibia in *Ovis ammon* F. *aries* L. and *Capra aegagrus* F. *bircus* L. — Acta Veterinaria, Brno, 1969, 38, p. 483—490.

² Журавлев О. П. Домашние овцы и козы элліністического периода Ольвии. — В кн.: Материалы IX науч. конф. (Киев, 1975), Киев, 1975, с. 22—24.

³ Цалкін В. И. Животноводство и охота племен восточноевропейской Лесостепи в раннем железном веке. — МИА, 1966, № 135, с. 3—107.

Таблиця 1. Видовий склад свійських тварин Ольвії

Вид	Шари VI ст. до н. е. (архаїка)				Шари V—IV ст. до н. е. (в основному класика)			
	Кістки		Особини		Кістки		Особини	
	шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%
Бик свійський	1834	34,6	28	21,4	16 367	52,0	326	33,0
Вівця і коза	3207	60,6	72	54,9	12 210	38,8	452	45,8
Свиня свійська	53	1,0	11	8,4	376	1,2	50	5,0
Кінь	111	2,1	6	4,6	1092	3,5	61	6,2
Собака	89	1,7	14	10,7	1429	4,5	99	10,0
Р а з о м	5294	100,0	131	100,0	31 474	100,0	988	100,0

вали в їжу крім звичайної для греків рогатої худоби і значну кількість коней.

Собака за кількістю не поступався ні свині, ні коню, часом навіть випереджав їх (див. табл. 1, 2). Про породний склад є багато досліджень⁴, тому зупиняється на ньому не будемо. Перед нами постало інше питання: яким чином кістки собак і в Ольвії, і на Березані потрапили до кухонних решток? При дослідженні кісток собак співробітник ІА АН УРСР А. Ш. Амірханов і автор знайшли на них сліди від ріжучих

Таблиця 2. Видовий склад свійських тварин Березані

Вид	Шари VII—VI ст. до н. е. (архаївки)				Шари VI—V ст. до н. е. (архаївка — класика)				Шар V ст. до н. е. (класика)			
	Кістки		Особини		Кістки		Особини		Кістки		Особини	
	шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%
Бик свійський	4 130	28,3	43	15,9	1054	36,2	19	25,3	86	35,0	2	16,7
Вівця і коза	9 490	64,9	174	64,4	1693	58,2	38	50,7	112	45,5	5	41,7
Свиня свійська	627	4,3	31	11,5	75	2,6	8	10,7	3	1,2	1	8,3
Кінь	238	1,6	8	3,0	56	1,9	6	8,0	8	3,3	1	8,3
Собака	129	0,9	14	5,2	33	1,1	4	5,3	37	15,0	3	25,0
Р а з о м	14 614	100	270	100	2911	100	75	100	246	100	12	100

Таблиця 3. Співвідношення між

Вид	Шари VII—VI ст. до н. е. (архаїка)				Шари кінця VI—початку IV ст. до н. е.			
	Березань				Березань і Ольвія			
	Кістки		Особини		Кістки		Особини	
шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.
Вівця свійська	993	75,1	76	75,2	911	65,7	93	58,5
Коза свійська	330	24,9	25	24,8	475	34,3	66	41,5
Р а з о м	1323	100,0	101	100	1386	100	159	100,0

⁴ Бібікова В. І. Фауна Ольвії та її периферії за матеріалами розкопок 1935—1948 рр. — АП УРСР, 1958, 7, с. 143—155; Пидопличка І. Г. Фауна Ольвії (по раскопкам 1935—1937 гг.). — Природа, 1938, № 11/12, с. 113—116; Пидопличка І. Г. Домашние и дикие животные Ольвии по находкам костей из раскопок 1935 и 1936 гг. — В кн.: Ольвия. Киев, 1940, т. 1, с. 203—210; Топачевський В. О. Фауна Ольвії. — Збірник праць Зоологічного музею, 1956, № 27, с. 61—129.

Шари IV—II ст. до н. е. (еллінізм)				Шари II—III ст. н. е. (римський період)			
Кістки		Особини		Кістки		Особини	
шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%
12 331	49,9	266	30,5	6553	57,6	209	42,2
8747	35,4	361	41,4	2671	23,5	149	30,1
420	1,7	56	6,4	490	4,3	27	5,5
2036	8,2	85	9,8	1584	13,9	98	19,8
1198	4,8	104	11,9	80	0,7	12	2,4
24 732	100,0	872	100,0	11 378	100,0	495	100,0

предметів, ймовірно, від кухонних ножів, які звичайно залишаються при розділці туші. У 1976 р. на Березані було проведено кількісний облік кісток з такими порізами або зарубками. У бика свійського 601 кістка (тобто 5,1%) з 11 751 мала зарубки, у дрібної рогатої худоби — 1595 (8,4%) з 19 055, у свині — 101 (13,6%) з 741, у коня — 88 (11,4%) з 771 і, нарешті, у собаки — 61 (19,6%) з 321. Усі кістки взяті з культурного шару, в основному з шару VI ст. до н. е. Це дало можливість висловити припущення, що собак вживали в їжу поряд з іншими свійськими тваринами. На це вказує і основний показник вживання того чи іншого виду тварин в їжу — ступінь роздрібленості кісток. Так, з 97 трубчастих кісток, знайдених у тому самому шарі, цілими виявилися лише 13, та ѹ то на більшості з них були зарубки; для порівняння зазначимо що, наприклад, у свині, яка, безперечно, вживалася в їжу, маємо 13 цілих кісток із 103. У світлі цього ще треба дати відповідь на питання, з чим пов'язане зменшення кількості кісток собак у римських шарах (див. табл. 1).

Дики тварин становлять лише незначну частку в остеологічному матеріалі. Це дає можливість зробити висновок, що полювання у стародавніх греків відігравало незначну роль. Видовий склад диких ссавців Ольвії давався вже не раз⁵, на Березані він майже такий самий. Зазначимо лише цікаві знахідки останніх років.

Найбільше трапляється кісток оленя звичайного, свині дикої, лисиці і зайця. Напевно, на цих тварин в основному і полювали. У 1975 р.

свійськими вівцями і козами

Шари IV—II ст. до н. е. (еллінізм)				Шари II—III ст. н. е. (римський період)			
Ольвія		Ольвія		Ольвія		Ольвія	
Кістки		Особини		Кістки		Особини	
шт.	%	шт.	%	шт.	%	шт.	%
425	72,2	36	67,9	151	75,5	11	61,0
164	27,8	17	32,1	49	24,5	7	39,0
589	100,0	53	100	200	100,0	18	100,0

⁵ Бібкова В. І. Фауна Ольвії та її периферії за матеріалами розкопок 1935—1948 рр., с. 143—155; Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулых фаун УРСР. — К., 1938, вип. 1, с. 126; Підоплічко І. Г. Фауна Ольвії (по раскопкам 1935—1937 гг.), с. 113—116; Підоплічко І. Г. Домашние и дикие животные Ольвии по находкам костей из раскопок 1935—1936 гг., с. 203—210; Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулых фаун УРСР. — К., 1956, вип. 2, с. 90—94; Топачевський В. О. Фауна Ольвії, с. 61—129; Цалкін В. І. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа. — МИА, 1960, № 53, с. 7—109.

в елліністичних шарах Ольвії був знайдений фрагмент плечової кістки лося, що підтверджує зроблений раніше висновок про наявність у даному районі цих тварин ще на рубежі нашої ери. Знахідка в 1974 р. на Березані в архаїчних шарах ліктьової кістки бобра поряд зі знахідками кісток лося, оленя, козулі, дикої свині в Ольвії дає підстави зробити висновок про наявність у цьому районі в ті часи заплавних лісів та, можливо, плавнів, де і жили ці тварини.

До цього часу не вирішено питання про те, яким чином потрапили в Ольвію і на Березань кістки лева. Знахідки фрагментів черепів, окремих фаланг пальців до певного часу ні про що не свідчили. Вони могли потрапити сюди разом зі шкурою з метрополії. Але в 50-ті роки В. І. Бібікова і В. О. Топачевський⁶ описали ліктьову кістку лева. У 1974 р. в шарах IV—II ст. до н. е. в Ольвії виявлено два фрагменти променевої кістки лева. У тому самому році серед матеріалів ранньої землянки (V ст. до н. е.) ольвійського передмістя знайдено фрагмент черепа. А в 1975—1976 рр. у ранніх шарах (VI ст. до н. е.) на Березані трапилося чотири зуби лева. Загальна кількість кісток (є навіть фаланги без епіфізів) цих тварин дає можливість висловити припущення, що левів могли добувати на місці. А кістки кінцівок майже не потрапляли на територію поселень тому, що шкуру знімали з убитого звіра одразу. І до того ж ні ліктьова, ні променева кістки, знайдені в Ольвії, ніяк не могли потрапити туди разом із шкурою. Якщо леви жили в цьому районі в III тисячолітті до н. е.⁷, то цілком імовірно, що вони могли дожити і до рубежу нашої ери.

О. П. ЖУРАВЛЕВ

**Костные остатки млекопитающих
в Ольвии и на Березани**

(Исследования 1972—1976 гг.)

Резюме

Население античных поселений юга Украины на ранних этапах заселения этих районов отдавало преимущество животноводству. Увеличение численности крупного рогатого скота и коз по сравнению с численностью овец в V в. до н. э. указывает, возможно, на значительное развитие земледелия и концентрацию населения в крупных центрах типа Ольвии. Увеличение численности лошадей в два раза в первые века нашей эры по сравнению с предыдущим периодом вызвано, вероятно, процессом «варваризации» древних греков. Собака в Ольвии и на Березани, по-видимому, употреблялась в пищу наряду с другими домашними животными. Найдены кости льва в ранних слоях за время раскопок Ольвии и Березани, особенно в последние годы, позволяют предположить их местное происхождение.

⁶ Бібікова В. І. Фауна Ольвії та її периферії за матеріалами розкопок 1935—1948 рр., с. 143—155; Топачевський В. О. Фауна Ольвії, с. 61—129.

⁷ Бібікова В. І. Костные остатки льва из энеолитических поселений Северо-Западного Причерноморья. — Вестник зоологии, 1973, № 1, с. 57—63.

О. М. ПРИХОДНЮК

Археологічні пам'ятки

Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е.

К.: «Наук. думка», 1980. — 151 с. з ілюстр.

Книга, про яку йде мова, хоч і не присвячена спеціально 1500 річчю Києва, проте вона саме веде нас до джерел цієї події, вводить нашого сучасника в епоху політичної консолідації ранньослов'янських племен, що при сприятливих суспільно-економічних умовах привела до створення східнослов'янської держави — Кіївської Русі.

Систематичне вивчення археологічних пам'яток ранньослов'янського населення на території УРСР почалося приблизно тридцять років тому. За цей час нагромаджено чимало матеріалу і пора підвести підсумки проведеної роботи, сумарно розглянути вивчені пам'ятки, виявивши спільні риси ранньослов'янських пам'яток широкої території, а також їх локальні, етнографічні особливості того чи іншого конкретного району. Видавництво «Наукова думка» випустило в світ ряд праць, присвячених цим питанням. Це праця В. Д. Барана про ранніх слов'ян у межиріччі Дністра й Прип'яті, Б. О. Тимошука про пам'ятки Північної Буковини, О. М. Приходнюка про ранньослов'янське населення на Поділлі, А. Т. Сміленко про слов'ян Степового Придніпров'я, де також висвітлено пам'ятки цього часу. Останнім часом ця серія поповнилася працею О. М. Приходнюка про ранньослов'янські пам'ятки Середнього Придніпров'я.

У вступні рецензованій праці автор слухно підкреслило, що на початковому етапі досліджень, коли ще джерельна база була дуже обмеженою, деякі дослідники допускали довільну інтерпретацію археологічних матеріалів, підтасовуючи їх під різні гіпотези. О. М. Приходнюк у своїй книзі основну увагу приділив аналізові й оцінці археологічних джерел, звертаючись у випадку необхідності не тільки до наявних публікацій, а й до архівних і фондових матеріалів. У деяких випадках автор монографії провадив навіть додаткові розкопки, коли опубліковані результати досліджень викликали в нього застереження. Відповідно до поставлених автором завдань аналітично-описова частина займає 76% праці.

В історіографічному розділі, у стислій, лаконічній формі викладено історію дослідження ранньосередньовічних пам'яток Середнього Придніпров'я. Тут подано лише загальну характеристику досліджень, а полеміку на ту чи іншу тему перенесено у ті розділи, де розглядаються окремі питання на основі конкретного масового матеріалу.

Особливо цінним є розділ про культурно-хронологічну характеристику пам'яток Середнього Придніпров'я другої половини I тисячоліття н. е., що базується на цілому комплексі пам'яток матеріальної культури того часу. За принципом етнокультурної належності О. М. Приходнюк ділить усі пам'ятки на три групи — слов'янську, неслов'янську і мішану. Згідно з цим поділом і побудовано розділ.

Найбільшу кількість пам'яток віднесено до першої групи, до слов'янського етнокультурного типу. Автор розглядає їх у розвитку і виділяє два основні хронологічні етапи: третю і четверту чверті I тисячоліття н. е. Оскільки такі елементи ранньослов'янської матеріальної культури, як: житлобудування, планування поселень, похованальний обряд, вироби із заліза — залішалися протягом цілого періоду незмінними і свідчать про безперервний розвиток того самого населення, то основним критерієм для виділення хронологічних етапів послужив характер керамічного матеріалу.

Перший етап представлено виключно ліпним керамічним матеріалом характерних форм. Цей етап дослідник, згідно з загально прийнятою термінологією, називає пеньківським. Другий етап, в якому поряд з ліпною керамікою з'являється також примітивна кружальна, він називає етапом Луки-Райковецької, одночасно зазначаючи, що пам'ятки Середнього Придніпров'я не тотожні, а лише подібні до синхронних пам'яток Волині. Крім цих двох основних хронологічно послідовних груп автор виділяє пам'ятки з типологічно дуже розвинutoю ліпною керамікою, близькою за характером до ліпної кераміки пам'яток «типу Луки-Райковецької», але тут ще відсутня примітивна кружальна кераміка. Такі пам'ятки, як слухно вважає О. М. Приходнюк, змінюють, очевидно, проміжне місце між пам'ятками типів «пеньківського» і «Луки-Райковецької» і називає їх, за назвою найбільш відомої пам'ятки, «сахнівським типом». Думка нова, цікава й переконлива. При цій нагоді хочеться лише підкреслити, що використання назв окремих пам'яток на окреслення синхронних однотипних пам'яток, поширених на великій території, виявляється недопільним, оскільки нівелює локальні особливості. Згодом, в міру детальнішого дослідження території, доводиться такий штучно створений «масив» ділити на локальні групи. Класичним прикладом цього може бути історія дослідження «черняхівської культури», подібна доля чекає, очевидно, і новоутворені «корчацький», «пеньківський» та «тип Луки-Райковецької». О. М. Приходнюк чітко показав умовність назви останнього типу для Середнього Придніпров'я.

Дальшу частину розділу присвячено аналізові результатів досліджень поселень та городищ, і зокрема історії житлобудування слов'янського населення Середнього

Придніпров'я в другій половині I тисячоліття н. е. На основі аналізу дослідник дійшов висновку, що протягом цього часу житлобудування зберегло основні характерні типологічні риси, простежуються лише невеликі зміни, які мають індивідуальний характер. Для всіх культурно-хронологічних груп основним типом ранньосередньовічного слов'янського житла були заглиблені в ґрунт споруди прямокутної або квадратної форми з піччю на пізньому етапі, або з відкритим vogniщем — на ранньому етапі. Такий характер ранньослов'янського житлобудування відповідав, очевидно, не лише природним умовам Середнього Придніпров'я, а всій східнослов'янській території.

Ствердження спадковості традицій і безперервного розвитку однієї з найважливіших рис матеріальної культури ранніх слов'ян у другій половині I тисячоліття н. е. — житлобудування, О. М. Приходнюк нечастає противставляє результатам аналізу найбільш масової і показової групи знахідок — кераміки, які розглядає відповідно до виділених раніше культурно-хронологічних груп. Для кожної групи він виділяє найбільш характерні типи і підтипи посудин, ілюструючи це зведеними таблицями керамічних форм. Автор підтверджує свою думку матеріалами численних пам'яток. На жаль, йому не вдалось уникнути деяких неточностей. Так, наприклад, на с. 39 як четвертий тип «пеньківської» кераміки визначаються «горщики з опуклим тулубом та відігнутими назовні вінцями», але поданий на зведеній таблиці профіль такої посудини має вінця майже вертикальні (рис. 9, IV). Не відповідає поданій ілюстрації також опис другого типу горщиків «типу Луки-Райковецької» із звуженім до плоского дна тулубом та конічною верхньою частиною (с. 52). Більш вдала характеристика подібних керамічних виробів, що утворюють третій тип «сахіївського посуду», які визначені як «циліндроконічні горщики» (с. 49). Уніфікація опису допомогла б і в цій групі знахідок виділити елементи спадкоємності, ще раз показати безсумнівний зв'язок хронологічно різних груп пам'яток. Ці неточності не псують, однак, змальованої автором картини розвитку ранньослов'янської кераміки. Проведений О. М. Приходнюком аналіз кераміки є переконливим підтвердженням запропонованого ним виділення трьох культурно-хронологічних груп слов'янських пам'яток цього періоду.

Цікаві спостереження зробив автор на основі аналізу знахідок виробів з металу, зокрема прикрас. Металеві вироби VI—IX ст. н. е. мають свої особливості: типи зализних виробів — знарядя і предмети побуту — підлягали дуже повільній еволюції і залишалися переважно незмінними протягом довгого часу. Щвидше міняли характер прикраси з кольорових і благородних металів. В інші історичні періоди металеві вироби були чітким показником етнокультурної належності їх носіїв, але у V—IX ст. н. е. вони мають позаєтній характер, виступаючи на дуже обширній території з різно-етнічним населенням. У цих умовах вони можуть служити лише хронологічною ознакою, і саме в такому аспекті використав їх О. М. Приходнюк. При визначені абсолютної хронології виділених етапів ранньослов'янської матеріальної культури він широко використовує знахідки надійно датованих прикрас, доповнюючи ці дані результатами дослідження пам'яток геомагнітним методом, а також встановленням співвідношення з іншими культурами, хронологія яких достатньо опрацьована (наприклад, «чорняхівська культура»). Такий комплексний підхід дав можливість дослідникам провести переконливе датування виділених етапів розвитку ранньослов'янської матеріальної культури.

Автор характеризує нечисленні в Середньому Придніпров'ї пам'ятки корчацького, колочинського і волинцівського типів. На його думку, вони проникли сюди з сусідніх територій, де становлять основні типи ранньослов'янської матеріальної культури.

Нечисленність знайдених поховань О. М. Приходнюк пояснює поховальним обрядом, який не передбачав будь-яких зовнішніх ознак над похованнями, що значно затруднює їх виявлення. Автор скептично ставиться до думки про біритуалізм поховань пеньківського типу. Він відстоює погляд про домінуючу роль трупоспалюваного обряду, а наявність синхронних трупопокладних поховань розглядає як результат проникнення сусіднього степового етносу. О. М. Приходнюк звертає особливу увагу на факт проникнення в ранньослов'янське середовище Середнього Придніпров'я елементів матеріальної культури степовиків. Особливе місце він відводить пам'яткам, що пов'язані зі степовим етнічним масивом. Конкретно йдеться про гончарський виробничий центр у балці Канцерка і Вознесенський військовий табір. Як і деякі інші дослідники, О. М. Приходнюк схиляється до думки про аланську належність канцерських майстерень, не заперечуючи погляду А. Т. Сміленко про наявність на цій пам'ятці також слідів місцевого, слов'янського етносу.

Значно складніше питання про етнічну належність Вознесенського військового тaborу, який частина дослідників пов'язувала зі слов'янами, а частина — зі степовиками. Детальний розгляд пам'ятки показав, що ряд рис відрізняє її від синхронних слов'янських пам'яток, натомість є такі риси, що наближають її до старожитностей степовиків. Це простежується на значній частині матеріалів. На цій основі О. М. Приходнюк дуже обережно висловлює думку про перевагу в цій пам'ятці степового етнічного компоненту. Відсутність категоричності у тверджені автора зовсім віправдана, хоча зроблені спостереження дають повне право поставити під сумнів погляди деяких дослідників. Проте він добре розуміє, що питання про етнічну атрибутацію Вознесенського тaborу остаточно не вирешене і, очевидно, ще не раз буде предметом дискусії.

В окрему групу виділено пам'ятки без чіткого культурного та етнічного забарвлення, які розглядаються як пам'ятки мішаного етнокультурного типу. До цієї групи автор відносить, зокрема, скарби VI—VIII ст., які увійшли в літературу під назвою старожитностей антів або русів. Він показує, що у скарбах Середнього Придніпров'я поряд з предметами, в яких відбиті безперечні місцеві, слов'янські традиції, знахо-

дяється також предмети, характерні для широкого, загальноєвропейського ареалу або для якоїсь конкретної, неслов'янської етнічної групи. Так, відомий Мартинівський скарб автор пов'язує з прибалтійським етносом. Склад більшості середньодніпровських скарбів він вважає різноетнічним. Чітко етнічно атрибутованим є, на його думку, скарб, знайдений у 1974 р. в селі Вільхівчику, який пов'язується з синхронним населенням слов'янської належності.

Розділ загалом являє собою значну наукову цінність. О. М. Приходнюк зібраав розширошені в науковій літературі дані про дослідження ранньослов'янських пам'яток Середнього Придніпров'я, систематизував їх і на цій основі дав суцільну синтетичну картину розвитку матеріальної культури ранньослов'янського населення цієї території в другій половині I тисячоліття н. е. Така спроба зроблена вперше, що особливо підносять вартість праці.

Привертає увагу багатий і незвичайно цілеспрямований ілюстративний матеріал. Жаль тільки, що на ряді таблиць (рис. 11; 12; 30; 33; 34; 41; 46; 50; 56—58; 60; 63) не подано масштаб, а на інших (рис. 44; 51) є різномасштабні предмети, і неясно, до якого відноситься масштаб, тому важко уявити справжню величину предметів. На приклад, на рис. 51 наральник і залізна пряжка мають одинакові розміри.

Заключний розділ праці автор присвятив проблемі джерел формування середньодніпровських слов'янських старожитностей, зокрема етнічній атрибутації пеньківської культури та пізніших — сахнівської культури типу «Луки-Райковецької», які виникли на її базі. Він справедливо зазначає, що малорозробленість цієї проблеми спричинила появу різних, суперечливих поглядів на етнос «пеньківці». Полеміка з попередніми дослідниками ведеться в плані виявлення в них слабких сторін аргументації, застосування помилкової методики досліджень, що призвело до неправильних висновків. Багато уваги приділяє О. М. Приходнюк найновішим працям, і зокрема аналізові недавно опублікованих книг І. П. Русанової.

І. П. Русанова виводить пеньківську культуру із ранішої, черняхівської, яку вважає неслов'янською. На її думку, пеньківська культура слов'янізувалася лише під впливом слов'янської корчацької культури з території сусідньої Волині. О. М. Приходнюк на основі спорідненності рис матеріальної культури доводить, що джерелами пеньківської культури слід вважати хронологічно ранішу культуру київського типу, що простежується на основі порівняння житлового будівництва, похованального обряду, більшості форм посуду, деяких категорій прикрас. Одночасно він не заперечує і деяких культурно-історичних зв'язків пеньківської культури з черняхівською, вважаючи, що пеньківці пов'язані з посіями черняхівської культури неетнічно, а лише територіально і передняли від них деякі елементи черняхівської культури.

Пеньківська культура не була явищем ізольованім. Її носії вступали в контакти з синхронним слов'янським (в тому числі корчацьким) і неслов'янським степовим населенням сусідніх територій, що знайшло відображення у деяких рисах їх культури.

Глибокий аналіз археологічних матеріалів дав можливість О. М. Приходнюку показати незаперечний генетичний зв'язок і безперервну лінію розвитку ранньослов'янської культури Середнього Придніпров'я: аргументовано звучить його твердження, що можна говорити лише про певні впливи волинського гончарства на формування цієї галузі виробництва на Середньому Дніпрі, а не про широку асиміляцію придніпровського населення посіями корчацької культури, пов'язану зі зміною початкового етносу. На прикладі контактів зі степовиками автор показав, що пеньківське населення було активним творцем своєї культури, елементи якої передавало сусідам.

Працю завершує огляд пам'яток другої половини I тисячоліття н. е., де подано інформацію про 158 середньодніпровських пам'яток цього часу.

Рецензована праця — це перше повне і вдале зведення ранньосередньовічних археологічних матеріалів Середнього Придніпров'я. Автор зберігає при описі матеріалів максимальну об'єктивність. З цією метою він спеціально розділив описову й аналітичну частину праці, щоб уникнути впливу суб'єктивного підходу при описі джерельного матеріалу. Основні положення праці О. М. Приходнюка дбайливо ілюструє відповідними матеріалами, уникає недостатньо аргументованих тверджень, а там, де бракує матеріалів для вирішення того чи іншого питання, формулює свою лумку дуже обережно, підкреслюючи її гіпотетичність. У діловому тоні подано й критику поглядів, з якими О. М. Приходнюк не згоден. Свої заперечення він всебічно, послідовно й переконливо доводить, уникає упереджених думок.

Найважливішим досягненням автора є те, що він сумів змалювати переконливу етнокультурну картину Середнього Придніпров'я в другій половині I тисячоліття н. е. Дослідник вдало показав глибокі корені автохтонного слов'янського населення, яке в подальшому історичному розвитку стало тим ядром, навколо якого згуртувалися сусідні східнослов'янські племена, утворили першу в своїй історії державу — Київську Русь. Саме ствердження незаперечної східнослов'янської підоснови Давньоруської держави є чи ненаїважливішим висновком праці О. М. Приходнюка.

Рецензована праця внесе значний вклад у розвиток радянського слов'янознавства. Вона, напевно, стане предметом широкого зацікавлення і поштовхом до пожвавленого обміну думок з ряду питань.

Чітка структура праці, логічний виклад думок, жива й багата мова автора роблять її доступною для широкого читача, а не лише спеціаліста. Це, безсумнівно, новий вдалий творчий успіх дослідника.

А. П. САВЧУК

Ранньослов'янське поселення поблизу Переяслава-Хмельницького

З утворенням водоймища Канівської ГЕС поблизу нинішнього с. Стовп'яги вода стала вимивати багато різноманітної кераміки. Цей пункт був відомий як давньоруське поселення XI—XIII ст. ще до затоплення під назвою Чубукового хутора на р. Делемуха¹. За п'ять останніх років інтенсивного розмивання тут утворився шельф шириною 20—40 м, на якому помітні сліди жителів. У міру розмивання час від часу з'являються гумусні заповнення від таких жителів зі скупченнем вугілля. Хоч рівень таких жителів нижче водної поверхні, проте скупчення перепаленої глини від розмитих печей і кераміки поблизу них добре простежуються. Привертають увагу ранньослов'янські житла з наявними в них глинняними печами і керамікою. Всього таких жителів виявлено сім (рис. 1).

Особливий інтерес становлять довгаста посудина, виготовлена на повільному крузі, і кілька ліпних. Кружальну і одну з ліпних вдалося повністю реставрувати.

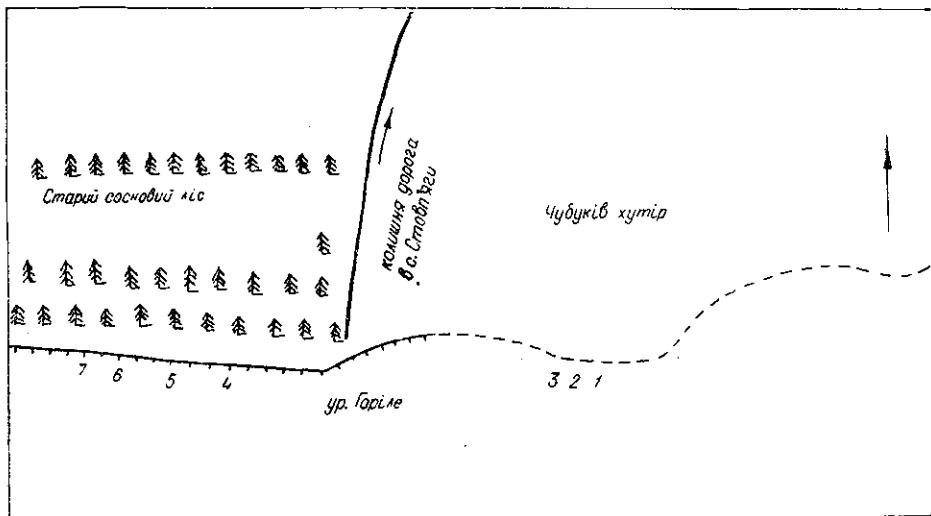

Рис. 1. Схематичний план місцевості в урочищі Горіле поблизу с. Стовп'яги.

Перша має темно-сірий колір, добре вимішану глину з домішкою дрібного шамоту (рис. 2, 1, 2). Про використання гончарського круга свідчать рівномірна товщина стінок (блізько 8 мм) та своєрідний орнамент по всьому тулубу у вигляді концентричних бороздок, прокреслених по спіралі, з частими звоями від повільного обертання. Випал нерівномірний. Розміри: діаметр вінець — 14, діаметр денця — 9 см, висота — 26 см. Плічка виразні, шийка з ледве відігнутим і прямо зірзаним краєм. По ньому йдуть часті навскіні відбитки зубчастого штампу. Можливо, таким штампом зроблено бороздки по тулубу.

Реставрована ліпна посудина містить у глині багато шамоту. Глина погано промішана, жирна, слабовипалена, бурого кольору. Розміри: діаметр вінець — 19, діаметр денця — 10 см, висота 21 см. Форма горщикоподібна, приземиста з виразними плічками, ледь позначенюю шийкою, хоча й дуже відігнутим краєм з зашипами.

Серед уламків кераміки виявлено ще три таких самих за фактурою посудин. Одна з них дуже невеличка за діаметром вінець — 8 см. Серед розвалу печі траплялись уламки посудин, подібних до великого зерновика чи жаровні. Описана ліпна посудина має аналогії серед кераміки схінського типу. Що ж до кружальної, то

¹ Шендрик Н. І. Довідник з археології України. Київська область. — К., 1977, с. 100.

вона виглядає унікальною, не схожою на кераміку з поселення IX—X ст. Монастирсьок на протилежному березі водосховища².

По деяким ознакам така кераміка має аналогії серед найдавніших шарів давньоруських міст Правобережжя та придунайської кераміки і може датуватися XI ст. (рис. 2).

Не менш цікавим є житло № 5 з дуже типовою волинцівською посудиною (рис. 2, 3). Вона має жовто-сірий колір з виразними плямами від нерівно-

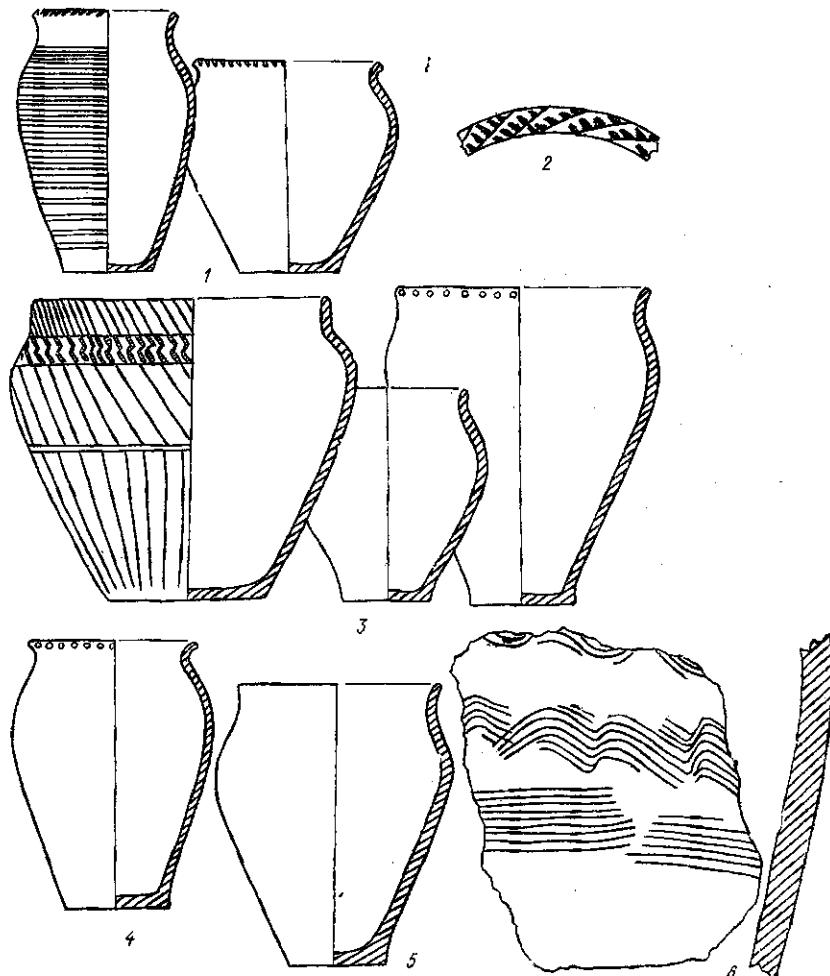

Рис. 2. Кераміка з ранньослов'янського поселення поблизу Переяслава-Хмельницького (1—6).

мірного обпалу і за іншими технологічними ознаками дуже нагадує попередню кружальну посудину. Розміри: діаметр вінець — 31, діаметр дніща — 15 см, висота 30 см. Посудина приземиста з виразними плічками і вінцями, дещо нахиленими всередину. Всю поверхню орнаментовано. По шийці ряд навскісних проложених ліній. У верхній частині плічок дві заглиблені бороздки відділяють смугу відбитків зубчастого штампу, які йдуть в три ряди, вертикальними лініями і нагадують мотив ялинки. Нижче йде широка смуга проложених ліній, що пересікаються між собою, утворюючи ромби. Далі зроблено дві паралельні борізdkи. За ними до самого дна прокреслено проложені вертикальні лінії. Знайдені таких посудин відомі на Київщині і можуть датуватися VII—VIII ст.³ Кружальний горщик супроводжується кількома лініями, двоє з яких повністю реставровані. За технологією вони помітно відрізняються від посудин з попереднього комплексу і більш старанно виготовлені. Один подібний до гончарської волинцівської кераміки, старанно вигладжений; чорного кольору. Розміри: діаметр вінець — 10 см, висота 21 см.

² Максимов Є. В., Петрашенко В. О. Городище Монастирсьок VIII—XIII ст. на Середньому Дніпрі. — Археологія, 1980, 33.

³ Выжарова Ж. Н. Памятники Болгарии конца VI—X в. и их этническая принадлежность. — СА, 1968, № 3.

Друга посудина має діаметр вінець — 25, діаметр денця — 10 см, висоту 32 см. Ця витягнута з розширеною верхньою частиною посудина, старанно загладжена, з ямками по краю вінець, є типовою роменською формою (рис. 2). Слід зазначити, що й на інших фрагментах кераміки були відбитки роменських «гусеничок».

В інших житлах був лише ліпний посуд, близький до описаних вище. У двох житлах (№ 4, 7) трапився посуд подібний до празького; його вдалося повністю реставрувати (рис. 2, 4, 5). Поблизу житла № 7 виявлено фрагмент від величного ліпного горщика з хвилястими прокресленими лініями, аналогічний до посуду, виявленого в Монастирку (рис. 2, 6). Отже, поселення в Горілому містить матеріали від ранньослов'янського до давньоруського часу.

Д. Я. ТЕЛЕГІН, В. О. КРУЦ, В. М. СТЕПАНЧУК

Із робіт експедиції «Славутич» у 1979 р.

Створена кілька років тому на кошти Українського товариства охорони пам'яток історії і культури та Інституту археології АН УРСР експедиція «Славутич» у 1979 р. провадила роботи в зоні Київського вододільника на Дніпрі.

З розвідкою пройдено по обох берегах Дніпра від Києва й майже до греблі Київської ГЕС, тобто понад 200 км. окремий загін експедиції, крім того, працював в пониззі Десни, зокрема в районі с. Погреби Броварського району.

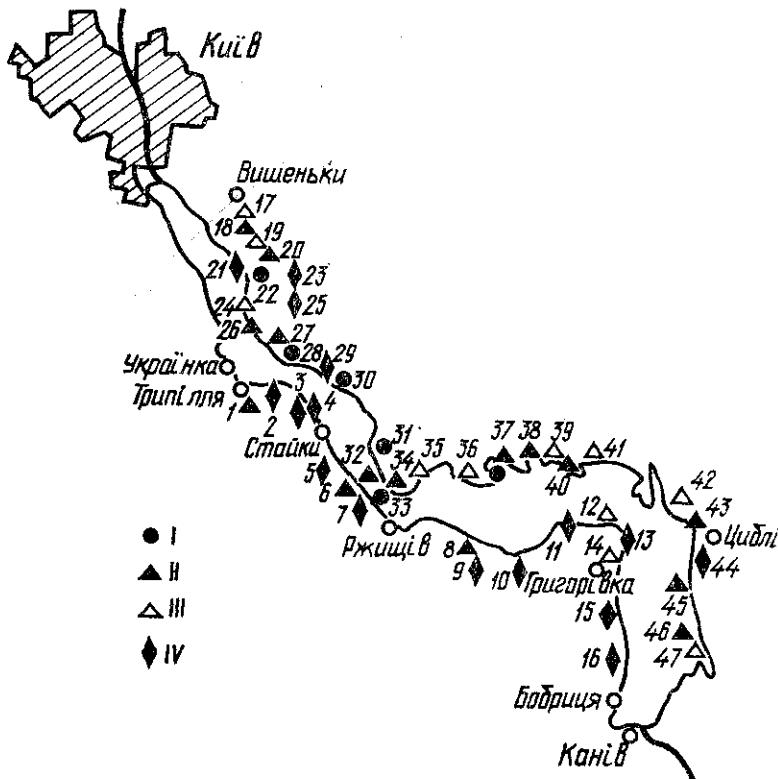

Рис. 1. Карта пунктів, обстежених експедицією «Славутич» в 1979 р.:

I — мезоліт-неоліт; II — енеоліт-бронза; III — раннє залізо; IV — слов'янська Русь.
 I — правий берег: 1 — с. Халеп'є, гирло р. Бобриця, правий мис; 2 — Халеп'є, м. Халеп'; 3 — Вітачів, урочище Майоровщина; 4 — с. Вітачів, с. Святополік; 5 — с. Стайки; 6 — с. Гребені; 7 — с. Гребені, урочище Виноградне; 8 — с. Щучинка, Чучинська балка; 9 — с. Щучинка, м. Чучин; 10 — с. Ходорів, Ходорівське городище; 11 — с. Трахтемирів, Трахтемирівське городище; 12 — с. Зарубинці, урочище Мала Гірка; 13 — с. Зарубинці, м. Заруб; 14 — с. Григорівка, урочище Чернений яр; 15 — с. Григорівка, Григорівське городище; 16 — с. Бучак, Бабина Гора та Дідов Шпиль.

II — лівий берег: 17 — с. Гнідин, озеро Холодне; 18 — с. Гнідин, урочище Мілин; 19 — с. Гнідин, урочище Крива; 20 — с. Вишенки I; 21 — с. Вишенки II; 22 — с. Вишенки (озера Гапониха, Баклажне); 23 — с. Вишенки, урочище Багринове; 24 — с. Вишенки, пункт 6, урочище Селище; 25 — с. Вишенки, пункт 5, урочище Миничеве; 26 — с. Вишенки, пункти 8, 9; 27 — с. Прохів, урочище Підковова долина; 28 — с. Прохів, урочище Дамба; 29 — с. Кийлів, урочище Гай; 30 — с. Кийлів, гирло р. Ікви; 31 — с. Рудки; 32 — с. Гусинці, острови 2, 3; 33 — с. Гусинці, остров 1; 34 — с. Гусинці, пункти Причал 2, 3; 35 — с. Гусинці, пункти Причал 1, 4; 36 — с. Підсінне, пункт 1; 37 — с. Підсінне, пункт 2; 38 — с. Підсінне, пункти 3, 4, 5; 6; 39 — с. Підсінне, пункт 7; 40 — с. Підсінне, пункт 8; 41 — м. Переяслав, пункти 2; 42 — с. Циблі, пункт 1; 43 — с. Циблі, п. 2; 44 — с. Циблі, пункти 3, 4; 45 — Великий Григорівський остров; 46 — Бучацький остров, великий; 47 — Бучацький остров, малий.

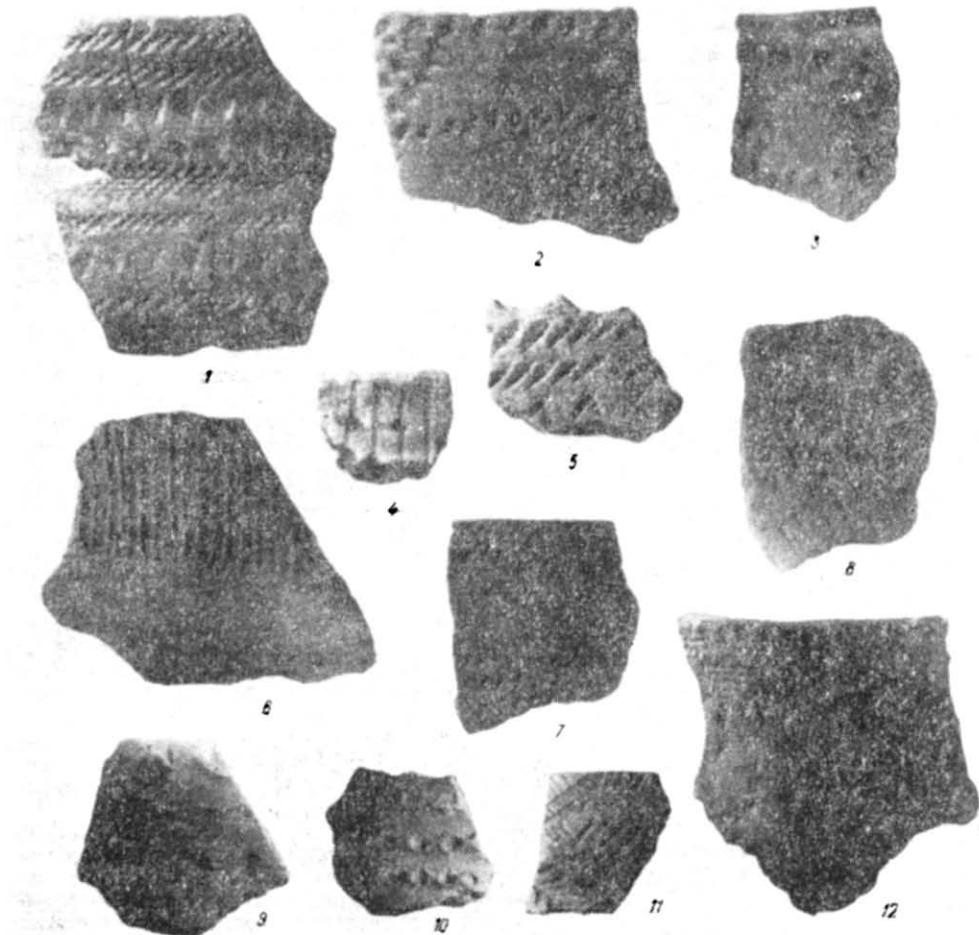

Рис. 2. Кераміка епохи неоліту, мідного віку та епохи бронзи:

1, 2, 6, 7, 11 — Вишенки 2; 3 — Підсінне 7; 4 — с. Погреби, урочище Лан 2; 5 — с. Погреби, урочище Лан 1; 8 — Підсінне 5; 9 — Гнідин; 10, 12, — Бабина Гора.

Усього в 1979 р. нами обстежено понад 50 археологічних об'єктів (рис. 1), а на деяких проведено рятівні розкопки, в тому числі на неоенеолітичному поселенні поблизу озера Баклажне в с. Вишеньки Бориспільського району, на відкритому нами могильнику зарубинецького типу в тому самому селі. Серед обстежених об'єктів — пам'ятки первісної епохи, раннього залізного віку, епохи ранніх слов'ян і Київської Русі.

Неоліт. Трипільська культура. Досить виразні колекції неолітичної кераміки дніпро-донецького типу зібрани нами поблизу озера Галониха неподалік с. Вишеньки та урочищі Лани, поблизу с. Погреби Броварського району (рис. 2, 3). На пункті Лани 2 виявлено, крім того, значну кількість пізньотрипільських знахідок, серед яких два уламки глиняних статуеток (рис. 3, 5, 6). Окрім дніпро-донецькі фрагменти кераміки траплялися в гирлі р. Бобриця, на правому березі в с. Халеп'я Обухівського району та південніше с. Підсінне Переяслав-Хмельницького району.

В 200—300 м на північ від с. Григорівка Канівського району ще до спорудження Канівського водоймища було відоме трипільське поселення, яке частково дослідив М. М. Шмаглій. Зараз воно знаходиться під водою і руйнується. За повідомленням геолога Чугунова Ю. Г., ще одне трипільське поселення знайдено поблизу Чернечого Яру, на 2,5 км північніше села. Виявлені матеріали і дали можливість датувати поселення кінцем середнього — початком пізнього Трипілля.

Як зазначалось, одне із виявленіх нами поселень первісної епохи частково розкопане. Розташоване воно на березі озера Баклажне поблизу с. Вишеньки і включає в основному два шари — пізньонеолітичний і трипільський. Поселення займає підвищення в заплаві лівого берега Дніпра. Місцевість іноді покривається розливом Дніпра в період весняних повеней. Тут нами закладено дві пунктирні траншеї, шурфи та невеликий розкоп. Всього розкрито площину 44 м².

Стратиграфія нашарувань досить цікава, оскільки тут зафіковано наявність двох гумусних шарів з прошарком світло-жовтого піску між ними. Зверху ці верстви перекріті шарами надувного піску з дерновим прошарком зверху. Загальна товщина нашарувань, що залигає на материковому світлому піску, до 1,5 м. Матеріали неоліту і енеоліту виявлено в нижньому гумусному шарі: неолітична кераміка і крем'яні вироби — в самій його основі і на поверхні материка, а пізньотрипільські знахідки вище в середній і верхній частині цього самого шару. Деякі археологічні матеріали, крім того, виявлено також і в верхньому гумусному шарі, але їх небагато, і відносяться вони до епохи бронзи і ранньослов'янського часу.

Неолітичну кераміку поселення виготовлено з добре вимішаної глини з домішкою дрібного піску, іноді з рослинною. Добре обпалена, червонуватого кольору. За формою це горщик зі злегка відгинутими назові вінцями і малим гострим, рідше плоским дном та, можливо, невеличкі неорнаментовані миски. Горщики прикрашалися лише у верхній частині відбитками двозубого гребінця, підтрикутними наколами, відбитками кінця розмочаленої палички, тонкими прокресленнями горизонтально лініями, рядами та підтрикутними композиціями (рис. 2). Реконструйовано плоскодонний горщик, прикрашений підтрикутними скороописними наколами (рис. 3, 1). Знаряддя праці представлено лише двома скребками на відшепах (рис. 3, 3, 4). Знайдено також три відщепи без наступної обробки. За характером матеріалів, що знаходять аналогії в колекціях поселень Грині на Тетереві, Пустинка 5 на Дніпрі, поселення відноситься до найпізнішого етапу дніпро-дніпровської культури.

Матеріали трипільської культури представлено фрагментами та розвалами чорнолошених столових мисок без орнаменту (рис. 3, 2) і переважно уламками кухонних горщиків, виготовлених з глини з домішкою піску. Поверхню відшепів (рис. 2, 6) і горизонтальніми або беззечстемними по тулубу. Край вінця найчастіше прикрашено насічками. Загалом ці знахідки датуються чапаївським етапом пізньотрипільської культури Кіївського Подніпров'я.

Матеріали трипільської культури представлено фрагментами та розвалами чорнолошених столових мисок без орнаменту (рис. 3, 2) і переважно уламками кухонних горщиків, виготовлених з глини з домішкою піску. Поверхню відшепів (рис. 2, 6) і горизонтальніми або беззечстемними по тулубу. Край вінця найчастіше прикрашено насічками. Загалом ці знахідки датуються чапаївським етапом пізньотрипільської культури Кіївського Подніпров'я.

Рис. 3. Кераміка епохи неоліту мідного віку, крем'яні і предмети пластики:
1—4 — Вишеньки, лункт 2; 5—7 — Погреби, урочище Лан 2.

вкрито вертикальними розчосами по шийці (рис. 2, 6) і горизонтальними або беззечстемними по тулубу. Край вінця найчастіше прикрашено насічками. Загалом ці знахідки датуються чапаївським етапом пізньотрипільської культури Кіївського Подніпров'я.

Серед знахідок верхніх горизонтів поселення цікаві бронзова фібула з врізним орнаментом та розвал типового ранньослов'янського горщика без орнаменту з шамотом у тісті.

Багатошарове поселення поблизу озера Баклажного, безперечно, рентабельне для проведення тут стаціонарних розкопок.

Епоха бронзи. Ранній залізний вік. Серед обстежених поселень епохи бронзи є пункти середньодніпровської культури, наприклад поблизу с. Вишеньки. У багатьох місцях виявлено знахідки багатоваликової кераміки, в тому числі поблизу с. Гнідин Бориспільського району в урочищі Милини, поблизу с. Підсінне в урочищі Бабина Гора, поблизу с. Бучаки тощо. Виявлено також нові поселення тшинецької культури. Кераміку цього типу зібрали, зокрема, на згадуваному вище урочищі Лан 2 поблизу с. Погреби на правому березі р. Бобриця в с. Халеп'я, в районі колишнього с. Гусини, Бориспільського району поблизу с. Підсінне того самого району. Привертає увагу пункт 7 на південній від с. Підсінне, де на березі вододільника розміщався культурний шар тшинецької культури з великою кількістю знахідок. Висота відслонення тут до 3 м. У розмиві трачалися розвали горщиків з перлинним орнаментом (рис. 4, 1). Фрагменти з прогляженням візерунком, глиняні пряслиця та ін. Поселення рентабельне для ведення тут стаціонарних розкопок.

Розвал оригінального горщика пізньої бронзи — раннього заліза виявлений і на піщаному острові на лівому березі Дніпра проти с. Бучаки. Поверхня горщика світло-жовтого кольору, досить старанно загладжена; в середній частині він прикрашений виступами округлої форми (рис. 4, 3).

Знахідки металевих прикрас виявлено в 1979 р. в урочищі Лані 2 поблизу с. Погреби, серед яких унікальна знахідка бронзового браслету пізньолужицького типу, яких в Подніпров'ї відомі одиничні екземпляри. Браслет вкриває складний врізний орнамент (рис. 4, 2). Привертає увагу чудова збереженість знахідки. У цьому самому урочищі під час шурфування знайдено ще бронзову фібулу скіфського часу (рис. 4, 4). Не виключена можливість, що в районі цих знахідок, де зібрали також

колекцію кераміки пізньої бронзи — раннього заліза, був могильник цього часу. Поселення із пізньослов'янською керамікою розмивається проти села Циблі (п. 2) Переяслав-Хмельницького району. Розташоване воно в районі церкви, що стоїть на березі водоймища. Тут на протязі 200 м вздовж берега зібрано великі фрагменти горщиків з відхиленими назовні вінчами без орнаменту з домішкою шамоту в тісті. Ще одна цікава знахідка в розмиві берега зроблена трохи на північ с. Циблі, де залягав розвал чорноплощеної корчаги видовжених пропорцій з проколами під зразом вінця

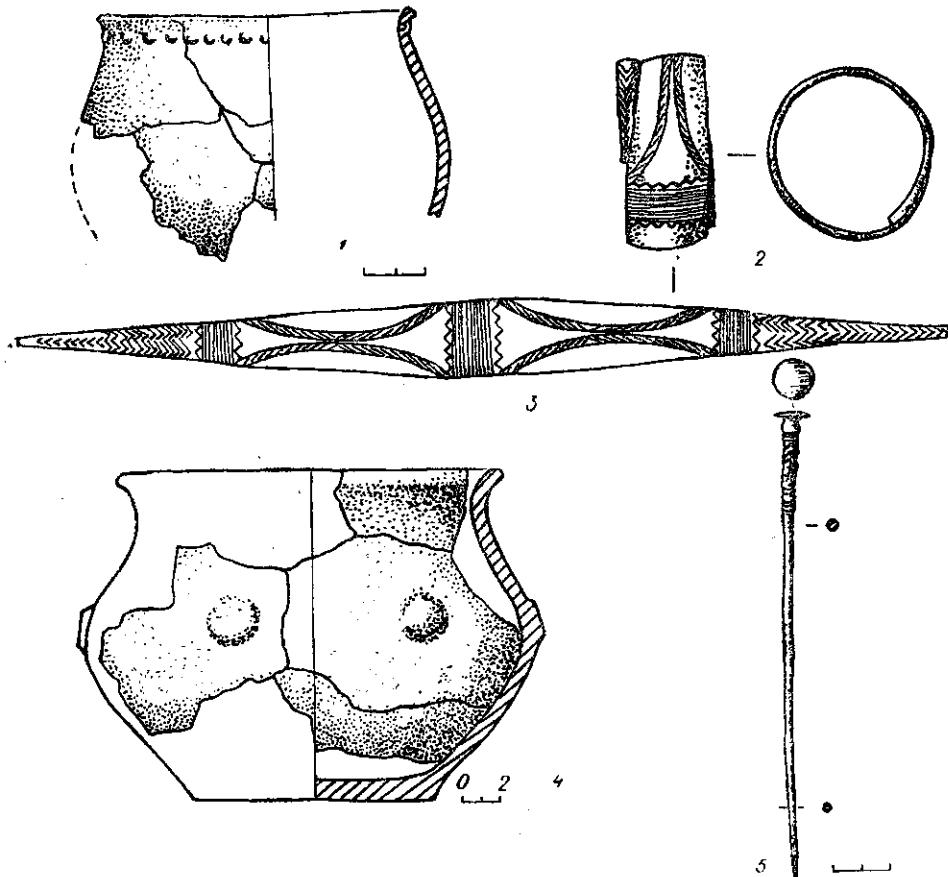

Рис. 4. Кераміка (1, 4), прясло (2) та бронзові вироби (3, 5).

1, 2 — реконструкція посудини з пункту Підсінне 7; 3, 4 — Погреби, урочище Лан 2; 4 — Буничак, Великий острів.

(рис. 5). Тут же в розмиві відзначено велике скучення людських кісток, у тому числі черепи, довгі трубчасті кістки тощо. Нема сумніву, що тут розмивається великий могильник, можливо, ранньослов'янського часу.

Ранньослов'янський час. Епоха Київської Русі. Важливі результати досягнуті в галузі обстеження пам'яток ранньослов'янського часу. Експедицією відкрито нові поселення, що потребують ведення тут рятівних розкопок. Привертають увагу поселення з ранньослов'янською керамікою поблизу с. Циблі (п. 3) Переяслав-Хмельницького району; пізньозарубинецьке поселення в урочищі Миничево поблизу с. Вишеньки та могильник зарубинецько-корчуватівського часу в урочищі Багринове в тому самому селі. Поселення Циблі 3 розташовано на колишній території села 1—2 км на північ згаданої вище церкви. Воно займало ділянку високої заплави лівого берега Дніпра. У даний час розмив підступив до самого поселення, і значну частину його вже зруйновано. Знахідки, що залягають у відслоненні на глибині 30—50 см від поверхні, тягнуться вздовж берега протягом 50—70 м. Вони вистилають мілину водоймища на відстані 10—15 м від берега. Тут зібрано сотні фрагментів кераміки, залізні речі, помічено скучення печини, розвали горщиків. Кераміка товстостінна, груба, ліпна з шамотом в тісті, горщики прикрашені валиком з вм'ятинами по вінцях. Є плоскі кришки із загнутим бортником. Виявлено кілька кружальних черняхівських черепів. Поселення датується першою половиною—серединою I тисячоліття до н. е. Воно конче потребує введення охоронних розкопок.

Придатним для ведення стаціонарних розкопок є поселення пізньозарубинецького часу, виявлене нами і в урочищі Миничевому на південь (1 км) від с. Вишеньки. Воно розміщене на задернованому підвищенні серед заплави Дніпра. Тут під час розіdkovих розкопок виявлено дві ями, одна з яких мала темно-бузглисті заповнення з

уламками посуду, в тому числі розвалом горщика, кістками тварин і риб. Кераміка товстостінна з домішкою шамоту. Вінця горщиків дещо відведені назовні, по краю прикрашені відбитками пальця (рис. 6, 4—8). Серед знахідок є уламок чорнолощеної миски.

Кераміка аналогічна знахідкам із поселень Циблі 3 і в урочищі Миничевому виявлені в інших місцях роботи експедиції, зокрема в районі над озером Баклажне поблизу с. Вишеньки в розміві урочища Бабина Гора, чорнолощена миска зарубинецько-корчуватівського типу знайдена в урочищі Майорівщина поблизу с. Витачів Обухівського району (рис. 5).

Важливим результатом роботи експедиції «Славутич» 1979 р. слід вважати відкриття в с. Вишеньки нового могильника зарубинецько-корчуватівської культури, де нами проведено розвідково-охоронні розкопки. Могильник знаходиться у південно-східному кутку села в урочищі Багринове. Він займає піщане підвищення висотою 4—5 м над оточуючою місцевістю. Південна частина підвищення, жаль, зруйнована кар'єром, у відслоненні якого і виявлено перші два поховання.

Останні являли собою купки перепалених людських кісток у супроводі посуду. У похованні знайдено чорнолощену ребристу миску і глечик з ручкою, а при похованні 2 — дві миски і розвал глечика (рис. 7, 3).

У районі цих поховань нами зроблено зачистку, в якій виявлено ще чотири трупоспалення того самого типу, що залягали, як і дві попередні, на глибині 0,5—0,7 м від сучасної поверхні. У похованні 3, що являло собою купку перепалених людських кісток, знайдено уламки тонкого круглого дроту з бронзи та срібла, що є, очевидно, залишками підвісок чи сережок. На північ від кісток стояли чорнолощена миска і широко відкритий горщечок. Поховання 4 було здійснено, очевидно, у великому лініному горщику грубої роботи. Серед перепалених кісток, що лежали в ньому, виявлено бронзову фібулу. На купці перепалених кісток поховання 5 лежала брон-

Рис. 5. Корчага скіфського часу, Циблі 4.

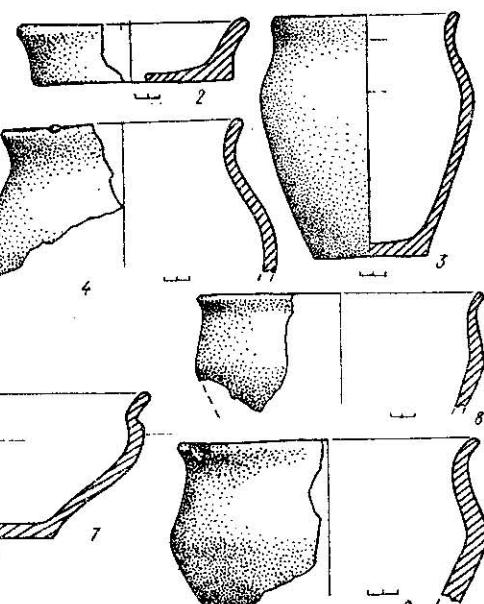

Рис. 6. Реконструкція слов'янської корчаги, Бучак, урочище Бабина Гора (1); реконструкція миски, с. Циблі, пункт 3 (2); ранньослов'янський горщик, Вишеньки 2 (3); реконструкції посуду з Вишеньки 5, ур. Миничеве (4, 8); фрагменти посудин ранньозалізного часу, с. Циблі, пункт 3 (5, 6); чорнолощена миска, Вітачів, урочище Майорівщина (7); біконічний посуд, пункт 7, Циблі 3 (9).

зова фібула пізньолатенського типу, а за 0,5 м до південного заходу від неї стояв горщик, прикрашений підковоподібними наліпами під вінцями, аналогічний виявленим у похованнях Пирогівського, Корчуватівського та інших могильників зарубинецької культури. Поховання 6 також являло собою трупоспалення у досить великому чорношовному горщику-урні, який розпався на дрібні часточки. Серед великої кількості перепалених кісток у горщику знайдено дві бронзові фібули.

У похованні 3 знайдено зализну фібулу. Взагалі інвентар, знайдений в похованнях с. Вишеньки, характерний для більшості могильників зарубинецької культури, але за рядом ознак (фібули середньо- і пізньолатенської спохи, слабопрофільовані миски та ін.) він відноситься до більш пізнього часу, ніж Пирогівський і Корчуватівський.

Дуже велике занепокоєння викликає стан збереженості обстежених нами численних ранньослов'янських і киеворуських городищ на правому березі Дніпра на відрізку Київ—Канів, у тому числі літописних міст. Усі вони, в зв'язку із спорудженням водоймища, потрапили тепер у зону інтенсивного розмиву. Відслонення високого корінного берега уже безпосередньо підступили до решток літописних міст Іван, Чучин, Заруб і киеворуського Ходорівського городища. А ранньослов'янське городище Бабина Гора перерізано розмивом навпіл, в тому числі рів і вал. По склону повзуть рештки печищ, а внизу біля води лежать нерідко цілі розвали великих горщиків-зерновиків, один із яких було зібрано і реставровано.

Роботи експедиції «Славутич» 1979 р. показали, що район розмиву Канівського водоймища досить багатий на пам'ятки археології, які інтенсивно руйнуються і потребують негайного ведення тут охоронних робіт більшого масштабу. Слід розпочати стаціонарні розкопки, зокрема багатошарового поселення біля озера Баклашне, поселення тшинецької культури Підсінне 7, пізньоскіфського і ранньослов'янського часу об'єктів поблизу с. Вишеньки, Циблі в урочищі Бабина Гора тощо. Щодо літописних міст і киеворуських городищ Іван, Чучин і Заруб та Ходорівського городища, які до речі, згідно з Постановою Ради Міністрів УРСР № 711 1965 р., знаходяться на державному обліку, то їх збереженість для науки може бути забезпечена, очевидно, лише при створенні тут гідротехнічних споруд.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АО — Археологические открытия
АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологический сборник
БМОИП — Бюллетень Московского общества испытателей природы
ВДИ — Вестник древней истории
ГИМ — Государственный исторический музей
ЖМНП — Журнал Министерства Народного Просвещения
ЗООИД — Записки Одесского общества истории и древностей
ЗОПИ — Записки Одесского педагогического института
ИАК — Известия Археологической Комиссии
ИТУАК — Известия Таврической ученой архивной комиссии
КСИА АН СССР — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института археологии АН СССР
КСИИМК — Краткие сообщения института истории и материальной культуры
КСОГАМ — Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского Государственного археологического музея
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МДАПВ — Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НА ИА АН УССР — Научный архив Института археологии АН СССР
НА ОГАМ — Научный архив Одесского Государственного археологического музея
НЗ ОДПІ — Наукові записки Одеського Державного педагогічного інституту
НЗ ОДУ — Научные записки Днепропетровского университета
ОАК — Отчеты археологической комиссии
ОГУ — Одесский государственный университет
ПСРЛ — Полное собрание русских летописей
СА — Советская археология
САИ — Свод археологических источников
СЭ — Советская этнография
Тр. ГИМ — Труды государственного исторического музея
Тр. МАО — Труды Московского археологического съезда
ЭВ — Этнография Востока
АР — Archeologia Polski
AR — Archeologické rozhledy
MCA — Materiale si cercetări archeologice
- PZ — Prachistorische Zeitschrift
SA — Slavia Antique
SAr — Slovenska Archeologia
SC — Scythica et Caucasica
SCIV — Studii si cercetari de istorie veche
- Pr. A. — Prace archeologiczne
MS — Materiały starożytnie

Академия наук Украинской ССР

Институт археологии

Украинское общество охраны
памятников истории и культуры.

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

42

(На украинском языке)

Затверджено до друку вченого радбою Інституту археології АН УРСР

Редактор В. П. Лагодзька. Художній редактор В. І. Мелашенко. Технічний редактор Г. Р. Боднер. Коректори Л. П. Стеценко, В. М. Семенюк.

Інформ. бланк 5103.

Здано до набору 14. 01. 83. Підп. до друку 06. 06. 83; БФ 00693. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Літ. гарн. Вис. друк. Ум.-друк. лірк. 8,75. Ум. фарбо-відб. 9,1. Обл. вид. арк. 9,49. Тираж 1000 пр. Зам. 3021. Ціна 1 крб. 40 к.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП, Репіна, 3.

Львівська обласна книжкова друкарня, 290000, Львів, Стефаника, 31.

НАУКОВА ДУМКА

Археология, 1983, вып. 42, 1—96